

X 200.495

KOVÁCS M. MÁRIA

Törvénytől sújtva

A NUMERUS CLAUSUS MAGYARORSZÁGON, 1920–1945

NAPVILÁG KIADÓ

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001078660

A kötet megjelenését a Politikatörténeti Intézet támogatta.

Első magyar nyelvű kiadás, 2012

© Kovács M. Mária

Kiadja a Napvilág Kiadó
1054 Budapest, Alkotmány u. 2.
www.napvilagkiado.eu

ISBN 978-963-338-088-8

Felelős szerkesztő Dezsényi Katalin

A kötetben közölt fényképeket a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára, a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeuma és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár bocsátotta a rendelkezésünkre.

Jelen könyvet vagy annak részleteit tilos reprodukálni, adatrendszerben tárolni, bármely formában vagy eszközzel – elektronikus, fényképeszeti vagy más módon – a kiadó engedélye nélkül közölni.

Minden jog fenntartva
Printed in Hungary

Tartalom

Előszó 11

Bevezető 13

A nemzetiségi kvóta	14
A nyílt zsidókvóta	14
A kockázatok és a kettős beszéd	19
Ideológia és apológia	22
Menekültkérdés, háborús évfolyamok	24
Diákhány a numerus clausus idején	26
A szociálpolitikai érvek	28
A zsidók felülreprezentációja a diplomás értelmiségben	33
Antiszemizmus és „hecctörvény”	41
Elsősorban zsidótörvény	44
A faji paragrafus „eszméje”	53
A faji kvóta sorsa 1928 után: az „eltörlés” legendája	55
A nyílt zsidókvóta visszaállítása	58

A törvény keletkezése 61

A numerus clausus mint oktatási törvény	63
Numerus clausus zsidókvóta nélkül?	64
„A legaljasabb emberi motívumok orgiás kakofóniája”	66
A zsidókvóta orosz előzményei	69
Nemzetiség, felekezet, faj	70
A zsidók jogállásának burkolt megváltoztatása	73
„Születésileg, származásilag és fajilag zsidó”	74

X 200495

„Pozitív diszkrimináció” vagy külpolitikai taktikázás?	78
Fordulat: döntés a kormánypártban	84
A megoldás: a rejtett zsidókvóta	89
A törvénytervezet elfogadása	91
Prohászka Ottokár, a zsidókvóta ideológusa	95
Az „arányosítás” programja: Kovács Alajos	101
Az „arányosítás” programja és a szélsőjobboldal	110
Teleki Pál szerepe	114
Bethlen István és a numerus clausus	120

A numerus clausus és a faji paragrafus első évtizedének mérlege

A korabeli statisztikákról	127
Adatok	130
A zsidó diákok számának csökkenése a zsidókvóta első évében	131
A „szerzett jogos” felsőbb éves zsidó diákok sorsa	136
Zsidókvóta az első évfolyamon	137
Zsidókvóta a pécsi és a szegedi egyetemen	141
Kevés keresztény jelentkező Pécsen és Szegeden	146
Diákhíány a zsidókvóta éveiben	150
A szegedi és pécsi egyetemek megfélemlítése	154
Nők	157
Szelekció, kontraszelekció és szelektív lemorzsolódás	158
a numerus clausus rendszerében	160
Szelektív lemorzsolódás	163
A zsidókvóta hatása az egyes diplomás foglalkozásokban	163
Külföldön tanuló magyar zsidó diákok	165
A zsidókvóta a mindennapokban	165
Zsidóellenes erőszak az egyetemeken	168
A numerus clausus számszerű mérlege a nem zsidó értelmiségben	169

A numerus clausus törvény módosítása és a nyílt zsidókvóta visszaállítása

„Sokaknak titkolt helytelenítése”	173
Külföldi tiltakozások	176

Genf, 1922	176
Lucien Wolf és a Népszövetség	177
Az optánspercek és a trianoni szerződés	180
A magyar diplomácia tehertétele	183
„Nemzetünk gyásza nem lehet a mi jogunk forrása”	184
Genf, 1925: a magyar kormány ígéretet tesz	187
A módosítás	191
„A zsidóság vissza fogja sírni a numerus clausus eddigi formáját”	194
A „sárga folt” kiiktatása	196
A foglalkozási kvóta: „szemfényvesztés, merész játék”	200
A liberális kritika	202
A Népszövetség és a módosítás	204
Diszkrimináció az 1928-as módosítás után	205
Harc a jelesekért és a jelesek ellen	206
Az egyetemi diszkrimináció erősödése 1934 után	212
Az egyetemi zsidókvóta visszaállítása: a második zsidótörvény	217

Kronológia

221

Bibliográfia

241

Képjegyzék

259

Névmutató

261

Emlékeztül adom ezennel mindenkinek, akit illet, hogy Magyarország nemzetgyűlése a következő törvénycikket alkotta:

Törvénycikk

a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról.

1. §.

A tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra az 1920/21-ik tanév kezdetétől csak oly egyének iratkozhatnak be, kik nemzeti hűségi s erkölcsi tekintetben feltétlenül megbízhatók és csak oly számban, amennyinek alapos kiképzése biztosítható.

Az egyes karokra (szakosztályokra) felvehető hallgatók számát az illetékes kar (a műegyetemen a tanács) javaslata alapján a vallás- és közoktatásügyi miniszter állapítja meg.

Rendkívüli hallgatók csak abban az esetben vehetők fel, ha a hallgatóknak az előző bekezdésben foglaltak szerint megállapított létszáma rendes hallgatókkal nem telt volna be és csak a megállapított létszám-keretben belül.

Ez az intézkedés a jog- és államtudományi karokon (jogakadémiákon) az államszámvitel tanra beiratkozókra nem vonatkozik, a vallás- és közoktatásügyi miniszter azonban az illetékes karok meghallgatása után a pénzügy-miniszterrel egyetértőleg ezeknek a rendkívüli hallgatóknak a létszámát is megállapíthatja.

2. §.

Az 1. §. rendelkezései az előző tanévekben már beiratkozva volt rendes hallgatók, valamint a bölcsészettudományi (bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi és mennyiség- és természettudományi), továbbá az orvostudományi karokra középiskolai érettségi bizonyítvány birtokában beiratkozva volt rendkívüli hallgatók további beiratkozási jogát nem érintik, amennyiben nemzeti hűségi és erkölcsi tekintetben feltétlenül megbízhatók.

3. §.

Az 1. §. intézkedései szerint beiratkozónak az illetékes karhoz (műegyetemen a tanácshoz) benyújtott folyamodással kell a beiratkozásra engedélyt kérnie.

A beiratkozási engedélynek az 1. §. rendelkezései szerint megállapított létszám-keretben belül való megadása, vagy megtagadása felett az illetékes kar tanárainak (műegyetemen a tanácsnak) teljes ülése végérvényesen határoz.

Az engedély megadásánál a nemzeti hűség és az erkölcsi megbízhatóság követelményei mellett egyfelől a felvételt kérők szellemi képességeire, másfelől arra is figyelemmel kell lenni, hogy az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma a hallgatók közt lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát, de legalább kitegye annak kilenc tizedrészét.

Hasonlóképpen csak az illetékes kar (műegyetemen a tanács) teljes ülésén megadott engedéllyel iratkozhatnak be a 2. §. alapján beiratkozni kívánók is. Ezeknek beiratkozására vonatkozó szabályokat a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletileg állapítja meg.

4. §.

Ezt a törvényt, amely kihirdetése napján lép hatályba, a vallás- és közoktatásügyi miniszter hajtja végre.

E törvénycikk kihirdetését ezennel elrendelem, e törvénycikket, mint a nemzet akaratát, mind magam megtartom, mind másokkal is megtartatom.

Kelt Budapesten, ezerkilencszázhuszadik évi szeptember hó 24. napján.

[Handwritten signature]
Magyarország kormányzója. minisztereinek

Előszó

A numerus clausus törvény Magyarországon 1920-ban intézményes rangra emelte az antiszemitizmust. Hatása nem mérhető egyedül az egyetemi tanulmányokból kizorított fiatalok számával. A numerus claususszal egy új politikai eszme jutott diadalra Magyarországon, amely szerint az úgynevezett „zsidókérdést” rendkívüli, csak a zsidókra vonatkozó, a zsidók állampolgári egyenlőségét megtagadó és jogállásukat megváltoztató törvényekkel lehet és kell megoldani. Ebben az értelemben a numerus clausus ugyanúgy zsidótörvény volt, mint a harmincas évek zsidótörvényei. Valójában tehát a numerus clausus volt Magyarországon az első zsidótörvény.

E törvény történetét mutatja be a könyv az 1920-as kezdetektől az 1928-as módosításon keresztül a zsidókvóta ismételt bevezetéséig 1939-ben, majd eltörléséig 1945-ben. A főbb téziseket ismertető bevezetőt követően az első fejezet a törvény keletkezésének történetével, a második fejezet a törvény hatásaival, a harmadik fejezet pedig a törvény 1928-as módosításának bel- és külpolitikai körülményeivel és következményeivel, valamint a harmincas és negyvenes évek fejleményeivel foglalkozik.

A numerus clausus történetének megírásakor elsősorban Ladányi Andor, Szabolcsi Lajos, N. Szegvári Katalin, Karády Viktor, Hajdu Tibor, Sipos Péter, Barta Róbert, Fazekas Csaba, Kerepeszki Róbert, K. Farkas Claudia és Nagy Péter Tibor munkáira támaszkodhattam. A korszak áttekintésében Bibó István, Randolph L. Braham, Karsai László, Romsics Ignác, L. Nagy Zsuzsa, Lackó Miklós, Szabó Miklós, Gyáni Gábor, Zeidler Miklós, Ungváry Krisztián, Gyurgyák János és Ablonczy Balázs munkái voltak segítségemre. Kutatási munkámmal egy időben vált hozzáférhetővé az Országgyűlés iratainak, valamint az MTI archívumának digitalizált adatbázisa. Ezeket nem csupán a kulcsfontosságú dátumok köré csoportosítva, hanem az egész korszakot átívelően, különféle keresőmódszerekkel lehetett kutatni. Felhasználásukkal számos olyan érdekes összefüggésre akadtam

rá, amelyeket hagyományos levéltári kutatással jóval lassabban lehetett volna csak megtalálni, ha egyáltalán rájuk akadok.

Köszönettel tartozom Pécsi Verának a kronológia elkészítéséért. Molnár Judit és Jalsovszky Katalin a képek válogatásában voltak segítségemre, ezt a munkát nélkülük aligha tudtam volna elvégezni. Köszönetet szeretnék mondani Sándor Gábornak, Randolph L. Brahamnek, Deák Istvánnak, Kovács Andrásnak, Gerő Andrásnak, Molnár Juditnak, Karsai Lászlónak, Lakner Juditnak, Csepeli Györgynek, Pogonyi Szabolcsnak, Örkény Antalnak, Dezsényi Katalinnak és Pók Attilának a kézirat figyelmes olvasásáért, kérdéseikért és tanácsaikért, Földes Dórának, Kiss Péternek, Mártonffy Baláznak és Rapp Dánielnek a kézirat előkészítésében nyújtott segítségéért, tanítványaimnak, Boda Júliának és Győry Adriennek a kutatásban nyújtott közreműködésért, valamint Schneider Mártának, Klopfer Juditnak és Egyed Annának a kiadói munkálatokban való segítségükért.

Budapest, 2012. július

Bevezető

A numerus clausus törvény által 1920 szeptemberében bevezetett zsidókvóta olyan jogokat vont vissza a zsidóktól, amelyekről korábban azt lehetett hinni, hogy végérvényesen biztosították a zsidók egyenjogúságát a magyar társadalomban. A törvény az állami politika rangjára emelte azt az elgondolást, hogy az úgynevezett „zsidókérdést” rendkívüli, csak a zsidókra vonatkozó törvényekkel – más szóval zsidótörvényekkel – lehet és kell megoldani. A numerus clausus jelentősége ezért túlmutatott az egyetemek falain, és a magyar zsidók számára vészterhes új korszakot nyitott.

Az egyetemi beiratkozás új rendjéről szóló 1920. évi XXV. törvény megszüntette a régebbi gyakorlatot, amely szerint a beiratkozáshoz elegendő volt érvényes érettségi vizsgával rendelkezni. A törvény felhatalmazta az oktatási minisztert, hogy évente határozza meg, mennyi diákot lehet az egyetemekre felvenni az adott évben. Ez önmagában nem szükségképpen járt volna együtt zsidóellenes megkülönböztetéssel, hiszen csupán annyit jelentett, hogy azon hallgatók száma, akik egy-egy évben egyetemre járhatnak, előre meg van szabva. Magyarországgal nagyjában egy időben Norvégia, Finnország és Skócia is numerus clausust vezetett be a felsőoktatásba anélkül, hogy ez bármilyen diszkriminációval párosult volna. A magyar numerus clausus törvény a zárt szám elvét így fogalmazta meg: „Az egyes karokra (szakosztályokra) felvehető hallgatók számát az illetékes kar (a Műegyetemen a tanács) javaslata alapján a vallás- és közoktatásügyi miniszter állapítja meg.”¹

¹ *Magyar Törvénytár* (1920) A törvényjavaslat teljes szövegét lásd LADÁNYI ANDOR (1979), 146. old.

A nemzetiségi kvóta

A numerus clausus törvény diszkriminatív mechanizmusát a törvény harmadik bekezdésében bevezetett nemzetiségi kvótarendszer hozta létre. E szerint az egyetemekre egyetlen „nemzetiség” vagy „népfaj” tagjai sem nyerhettek felvételt nagyobb arányban, mint amekkora az adott etnikum részesedése volt az ország összlakosságában.² Minthogy 1920-ban a zsidók aránya a teljes népességben 6% volt, azonban az egyetemisták között arányuk a háború előtt 25% körül mozgott, és 1918-ra 30% fölé emelkedett, már ebből is világos volt, hogy amennyiben a zsidókat a törvényhozó „nemzetiségnek” vagy „fajnak” jelöli meg, a zsidó diákok nagy része kizárul az egyetemekről.

A nyílt zsidókvóta

A harmadik bekezdés papíron az összes nemzetiségre nézve korlátozást vezetett be. Azonban a korlátozás a zsidókon kívül egyetlen kisebbséget sem érintett. A diákok között ugyanis egyetlen nemzetiség fiataljai sem alkottak számottevően nagyobb csoportot, mint amekkorát részükre a kvóta előírt (I. 1. táblázat).³ Következésképpen a kvótarendszer rájuk nézve még akkor sem járt volna semmiféle következménnyel, ha az előírt arányszámokat ténylegesen alkalmazták.

De a törvényhozók a nemzetiségi kvótarendszert sohasem gondolták komolyan. Kizárólagos értelme az volt, hogy a zsidóellenes intézkedést – külpolitikai megfontolásból – egy olyan törvénybe lehessen elbújtatni, amely valamennyi nemzetiségre látszólag egyenlő mértéket alkalmaz. Valójában azonban – a zsidóellenes intézkedéseken kívül – más kisebbségek vonatkozásában a nemzetiségi kvótarendszert be sem vezették.

² A bekezdés teljes szövege bevezette a jelölt politikai, „nemzethűség” szempontjából történő elbírálásának kötelezettségét, és utalást tett a jelölt tanulmányi képességeire is. A teljes szöveg így hangzott: „Az engedély megadásánál a nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság követelményei mellett egyfelől a felvételt kérők szellemi képességeire, másfelől arra is figyelemmel kell lenni, hogy az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma a hallgatók közt lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát, de legalább kitegye annak kilenctized részét.” *Magyar Törvénytár* (1920)

³ ELTE Levéltár, Rectori Hivatal, *Egyetemi tanácsai jegyzőkönyvek*, 1922/I. rendes ülés.

1. táblázat. A numerus clausus törvény végrehajtási utasításában foglalt kvótarendszer összevetve a főiskolai hallgatók összlétszámával, anyanyelvi és nem zsidó/zsidó megoszlásban az 1918/1919-es tanévben.

	Az előírt kvóta arányszámai (%)	Diákok száma anyanyelv szerint*	Diákok aránya anyanyelv szerint*	A tényleges arányok eltérése a kvóta arányaitól
magyar	79,4	17 753	96,23	16,83
német	9,4	350	1,89	-7,51
tót	2,1	36	0,19	-1,91
román	0,6	140	0,75	0,15
rutén	0,0	7	0,04	0,04
horvát	1,1	26	0,14	-0,96
szerb	0,3	73	0,39	-0,76
egyéb	1,1	64	0,34	
zsidó	6,0			
összesen	100%	18 449	100%	
	Az előírt kvóta arányai nem zsidó/zsidó megoszlásban	A hallgatók száma nem zsidó/zsidó megoszlásban 1918/1919-ben	A hallgatók aránya nem zsidó/zsidó megoszlásban 1918/1919-ben	A tényleges arány eltérése a kvóta arányaitól
nem zsidó	94%	11 730	63,58	-30,42
zsidó	6%	6 719	36,42	30,42

*A zsidók a Statisztikai Hivatal adataiban a magyar anyanyelvűek között szerepelnek.
Forrás: *Statisztikai Évkönyv*, 1922.

A budapesti tudományegyetem tanácsa 1922-ben kimondta, hogy a nemzetiségi arányszámok egyáltalán nem befolyásolják a beiratkozásokat, s hogy az egész törvényt csak a zsidó diákok ellen alkalmazzák. Az egyetemi tanács megállapította, hogy a felvételiző diákokat semmi nem kötelezi arra, hogy „nemzetiséget igazoló okiratot” adjanak le, és „a felvételt kérők szóban sem nyilatkoztak arról, hogy ők magyarok, németek, románok, stb.

(...) és az egyetem sem kutatta ezt”.⁴ Vagyis – mint a tanács megállapította – a felvételek során a „népfaj és nemzetiség szerinti megosztást csakis anynyiban eszközölték, amennyiben megállapították: vajon aki felvételét kéri, zsidó-e, vagy nem”.⁵ Így tehát az egyik legilletékesebb intézmény, a fővárosi tudományegyetem tanácsa fogalmazta meg azt, amit valójában mindenki tudott. Nevezetesen, hogy a nemzetiségi kvótarendszer nem egyéb, mint egy nemzetiségi kvótarendszerbe elbújtatott zsidókvóta.⁶

1. A numerus clausus törvény végrehajtási utasítása.

A népesség megoszlása anyanyelv szerint. Csonka Magyarországon (Nyugat Magyarországgal együtt).

Az izraelitákat külön nemzetiségnek véve.

Összes népesség	Magyar	Német	Tót	Román	Ruthén	Horvát	Szerb	Egyéb	Zsidó
7.874.385	0.253.800	788.330	165.058	48.810	1.203	88.394	22.109	81.330	474.303
%	70,4	0,4	2,1	0,8	0,0	1,1	0,3	1,1	0,0

A hivatalos másolat hitelül:

Trifán Miklós s. k.
s. hiv. igazgató,
az elnöki iroda főnöke.

Forrás: 1920. évi 123 033 sz. V.K.M. rendelet. Magyarországi Rendelet Tára (1920)

A zsidókvótát a törvényalkotók Prohászka Ottokár püspök javaslatára alkották meg ezen a módon, formailag elkerülendő azt a – Népszövetség oldaláról várható – vádat, hogy a numerus clausus antiszemita céllal jött volna létre. Amint Haller István, az első Teleki-kormány kultuszminisztere 1920 tavaszán megfogalmazta, a törvényhozásnak a zsidókérdésre olyan megoldást kell találnia, „amellyel magát a célt el lehet érni, amely azonban

⁴ ELTE Levéltár, Rectori Hivatal, *Egyetemi tanácsi jegyzőkönyvek*, 1922/I. rendes ülés.

⁵ Uo.

⁶ A húszas években a törvény kritikusai ezt meg is fogalmazták, mint pl. a Fejérváry-kormány egykori kultuszminisztere, aki szerint a törvény „a népfaj vagy nemzetiség köpönyege alá búj-tatta rejtett célzatát (...) azt, hogy az izraelita ifjak korlátoztassanak a főiskolákra való bejutásban”. BETHLEN PÁL (1925), 64. old.

megtámadhatatlan, és amely miatt az országnak és a nemzetnek semmiféle nehézsége nem fog támadni sehol”.⁷

Mindazonáltal nem felel meg a valóságnak az a tévhit, amely csaknem egy évszázada tartja magát a publicisztikai irodalomban, miszerint a numerus clausus törvényben a „zsidó” kifejezés elő sem fordul. A törvény alkalmazását a végrehajtási utasítás szabályozta, és ez is a törvény erejével hatott. Ebben pedig nemcsak szerepelt a „zsidó” kifejezés, hanem azt is kimondták, hogy az izraelitákat – eltérően a hatályos alkotmányos szabályozástól – immáron nem felekezetnek, hanem nemzetiségnek kell tekinteni.

Magát az explicit zsidókvótát tehát nem a törvény főszövege, hanem a végrehajtási utasítása hozta létre. Ez táblázatban nevezte meg a kvóta kiszabásánál számításba vett nyolc nemzetiséget (l. r. kép.). Az a rendelkezés, hogy „az izraelitákat külön nemzetiségnek” kell tekinteni, elárulta a törvény valódi szándékát: a zsidókvóta létrehozását.

A végrehajtási utasítás szerint tehát „az izraelitákat” külön nemzeti-ségnek kellett tekinteni. Ez vészjósló módon jelezte, hogy a törvény az állampolgárok közül kijelölt egy olyan külön csoportot, amelyre nem ugyanazok a szabályok érvényesek, mint másokra. Hiába volt az „anyanyelv” a nemzetiségi kvótarendszer alapja, a zsidók esetében az anyanyelv egyáltalán nem számított. Őket mindenféleképpen – tehát anyanyelvüktől függetlenül – „külön nemzetiségnek” kellett besorolni, akkor is, ha az anyanyelvük magyar volt. A táblázat ezzel az egyetlen mondattöréddel a zsidókat kiemelte addigi jogállásukból, és – minden külön magyarázat nélkül – vallásfelekezettől „nemzetiséggé” minősítette át.

Az eljárás formailag és tartalmilag is jogellenes volt. Arra a kérdésre, hogy a törvény végrehajtása szempontjából ki számít zsidónak, sem a törvény, sem a végrehajtási utasítás nem adott semmiféle meghatározást. Ez viszont az egyetemeket örökösen botrányba keverte, mert még egyazon egyetem különböző karai sem egyformán értelmezték a törvényt. Egyes karok, mint pl. a budapesti jogi kar, csak a zsidó vallásúakra alkalmazták a kvótát, más karok viszont, mint pl. a budapesti orvosi kar, a kikeresztelkedett, de zsidó „származású” felvételizőket is „zsidónak” tekintették. Az orvoskaron tehát a származás szerinti hovatartozás volt a döntő, és ez felülírta a felekezeti hovatartozást is.

A vitákat az egyetem saját falain belül nem tudta eldönteni. Ennek persze nem az volt az oka, hogy az egyetemen ne lett volna elegendő felkészült jo-

⁷ *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. II. köt. 395. old. 1920. április 29. ülés.

gászprofesszor, hanem az, hogy a zsidókvóta értelmezése körüli viták nem jogi, hanem politikai viták voltak. Végül 1922-ben a budapesti egyetem tanácsa a zsidókvótát elrendelő táblázatot olyan hevenyészett „cédulának” minősítette, amelyről „látható, hogy mind a nemzetgyűlés, mind a kormány az ügynek minden nehézségét és kellemetlenségét a tanártestületekre kívánták áthárítani”.⁸ A tanács kimutatta, hogy a zsidókvóta önmagában is inkonzisztens, hiszen a 6%-os korlátozást a törvényalkotók a népszámlálás felekezeti statisztikái alapján hozták létre, azonban a „cédula” nyitva hagyta a lehetőséget, hogy a kvóta alkalmazásánál az egyetemek a kikeresztelkedett zsidókat is „zsidóként” számítsák be. Ez viszont – érvelt az egyetemi tanács – megkérdőjelezte a 6%-os kvóta mértékét, mert amennyiben a törvényhozók „a keresztény vallású, de zsidó fajú embereket is zsidóként számlálták volna, a zsidók országos számaránya is nagyobb lett volna 6%-nál”.⁹

A korszak meghatározó kultúrpolitikusa, Klebelsberg Kunó viszont úgy vélte, hogy az 1920-as törvényből az orvoskar vonta le a helyes, logikus következtetést. A törvényhozás ugyanis – mondta a kvóta létrehozása után hét évvel Klebelsberg a nemzetgyűlésben – „azzal a nyílt szándékkal” alkotta meg a numerus clausus törvényt, hogy „a zsidóságot fajnak jelentse ki. (...) Mert ha fajnak van egyszer minősítve a zsidóság, akkor nem lehet a fajtól menekülni úgy, mint – mondjuk – a felekezettől az áttéréssel, vagy a nemzetiségnél azzal, hogy az ember más nemzetiségűnek vallja magát.”¹⁰ Vagyis a zsidókat azért kellett származás szerint osztályozni, nehogy valóási vagy anyanyelvi szempontokra hivatkozva „menekülhessenek” a korlátozások alól. Bethlen István miniszterelnök is úgy gondolta, hogy az 1920-as törvény fájja, illetve nemzetiséggé nyilvánította a zsidóságot, bár tény, hogy ő maga ettől a nézettől a húszas évek közepétől már óvatosan distanciálta magát, és kijelentette, hogy a „hazafias” zsidókat zsidó vallású magyaroknak kell tekinteni. Azt azonban még 1925-ben is megerősítette, hogy az eredeti, 1920-as numerus clausus törvény a zsidók jogállását valóban megváltoztatta, amennyiben a zsidóságot nem vallásnak, hanem fajnak, illetve nemzetiségnek tekintette: „az a törvény, amely a numerus claususról hozatott, népfajnak, illetőleg nemzetiségnek nyilvánította a zsidóságot. Efelett semmi kétség sem lehet.”¹¹

⁸ ELTE Levéltár, Rectori Hivatal, *Egyetemi tanácsi jegyzőkönyvek*, 1922/I. rendes ülés.

⁹ Uo.

¹⁰ *Képviselőházi Napló*, 1927. IX. kötet, 198. old. (1928. február 23.)

¹¹ Bethlen István beszéde, *Nemzetgyűlési Napló*, 1922. XXXVIII. kötet, 223. old. (1925. december 17.)

A magyar történeti irodalomban gyakran felbukkanó felfogással ellentétben tehát Magyarországon a származási elv alapján gyakorolt megkülönböztetés nem az 1939-es, úgynevezett második zsidótörvénnyel kezdődött, hanem 1920-ban, a numerus clausus explicit zsidókvótájával, amely – jogi zavarosságával együtt – lehetőséget teremtett arra, hogy a zsidókvótát ne csak a zsidó vallásúakra, hanem a kikeresztelkedett, de zsidó felmenőkkel bíró fiatalokra is alkalmazzák.

A kockázatok és a kettős beszéd

Az első világháború súlyos veszteségeivel küszködő Magyarország számára a zsidókvóta bevezetése kockázatos lépés volt mind külpolitikai, mind belpolitikai szempontból. A vesztes háborút követően a magyar diplomáciai célok eléréséhez a nyugati hatalmak jóindulatára volt szükség, azonban az állami szintű antiszemitizmus Magyarországot külföldön rossz hírbe hozta, és valamelyest megnehezítette a gazdasági konszolidációhoz szükséges külföldi kölcsönök felvételét is. Ezzel magyarázható az a különös jelenség, hogy miközben a parlamentben és a sajtóban a numerus clausus témáját nyílt és brutális antiszemita retorika kísérte, a hivatalos kormánypolitika szintjén a témát egyfajta őszintétlen rejtőzködés és kettős beszéd vette körül. Egyrészt ugyanis Magyarországon senkinek semmiféle kétsége nem lehetett – és nem is volt – afelől, hogy a numerus clausus egyértelműen zsidóellenes intézkedés. Amint Méhely Lajos, az antiszemita nézeteiről ismert biológiai professzor fogalmazott, a nemzetiségek össz népességi arányai alapján kiszabott kvótarendszer „túlságosan óvatos, amennyiben féltő gonddal kerüli azt, hogy rávilágítson a numerus clausus gyökéreire. (...) Még ha nem is mondanám meg, úgy is mindannyian tudnók, hogy a numerus clausus egyik legfőbb, ha nem egyetlen célja és jogosultsága az, hogy a zsidó hallgatóknak mértéktelen beözönlését megakadályozzuk.”¹²

Másrészről viszont az ország politikai vezetői – külpolitikai megfontolások miatt – mégis azt gondolták, hogy a zsidóellenes szándékról hivatalosan nem szabad egészen nyíltan beszélni, mert az országnak meg kell őriznie szalonképességét a nyugati diplomácia világában. E szerint a mentalitás szerint az antiszemita törvényhozás korlátait nem alkotmányos, jogi vagy emberiességi szempontok szabták meg, hanem a külpolitikával össze-

¹² LADÁNYI ANDOR (1979) 147. old.

függő taktikai megfontolások, vagyis az a kérdés, hogy meddig mehet el a magyar kormány a zsidók elleni intézkedésekben anélkül, hogy az európai nagyhatalmak megtagadják az együttműködést Magyarországgal. Kovács Alajos, a Statisztikai Hivatal miniszteri tanácsosa, majd 1929-től elnöke így fogalmazta meg, hogy miért is van szükség erre az óvatos rejtőzködésre: „Azoknak az államférfiaknak, akiknek a kezébe van letéve ma az ország sorsa (...) nehéz dolguk lesz, hogy a zsidókérdést úgy oldják meg, hogy a filozemita külföldet ránk ne haragítsák.”¹³ Magyarán: a zsidóellenes intézkedéseket olyan jogi keretek mögé kellett bújtatni, amelyeket a külföld és a Népszövetség sem kifogásolhat.

A zsidókvóta elrejtésével kapcsolatos taktikai megfontolás egyáltalán nem bizonyult haszталannak. Mintegy öt éven át, egészen 1925-ig lehetővé tette, hogy a magyar kormány diplomáciai fórumokon tagadja a zsidókvóta diszkriminatív szándékát, s hogy a Bethlen-kormány konszolidációjában érdekelt nagyhatalmak szemet hunyjanak a dolog felett. Klebelsberg kultuszminiszter még 1925-ben, a Népszövetség genfi értekezletén is megpróbálkozott azzal, hogy a numerus clausust egyenesen a zsidókat védő intézkedésnek állítsa be, mondván, hogy a zsidókvóta legalább 6%-os részvételt biztosított a zsidóknak.¹⁴ Klebelsberg érvelését a Népszövetség – korábbi, engedékenyebb álláspontjának revideálásával – ekkor már nem fogadta el. A történet mindazonáltal jól mutatja, hogy a zsidókvóta elrejtésének taktikai lépése mögött miféle elgondolás húzódott meg.

A törvény bevezetésének nemcsak külpolitikai, hanem belpolitikai kockázata is volt: megingatta a magyar gazdaságban fontos szerepet játszó zsidó polgárság biztonságérzetét, s ezzel veszélyeztette a háborút követő gazdasági konszolidáció esélyeit. Amint Hegedűs Lóránt, a Teleki-kormány pénzügyminisztere megfogalmazta: „A hazafias zsidóság nem tud tevékenyen közreműködni, hogy Magyarországra külföldi tőke jöjjön, míg mi keresztények ezt a törvényt meg nem semmisítettük.”¹⁵ Elvi kifogásai mellett Hegedűs Lóránt állásfoglalását befolyásolhatta az is, hogy 1920. október 10-én harmadéves bölcsészhallgató leányát, a göndör, fekete hajú Ilonát egy tucat ébredő diák az egyetem folyosóján „zsidó! zsidó!” felkiáltással megverte.¹⁶

¹³ KOVÁCS ALAJOS (1922) 53. old.

¹⁴ MTI-tudósítás Klebelsberg Kunó genfi beszédéről, *MTI Hírkiadás*, 1925. december 10.

¹⁵ *Pester Lloyd*, 1926. augusztus 1. Idézi HALLER ISTVÁN (1926) 248. old.

¹⁶ *MTI Hírkiadás, Bizalmas Értesítések*, 1928. október 28. 1. old.

A törvény a kisebbségbe került erdélyi magyarok helyzetét is rosszul érintette, mert Románia egy sor erdélyi magyar iskolát a magyar numerus clausus törvényre hivatkozva szüntetett meg, mondván, hogy a magyarok helye Romániában éppen olyan, mint a zsidóké Magyarországon, tehát az erdélyi magyaroktól is meg lehet vonni a korábbi korszakból örökölt „aránytalanul” kedvező iskoláztatási lehetőségeket. A román érvelés arra épült, hogy alig néhány évvel korábban, a történeti Magyarország felbomlása előtt, a magyar állam területén ugyan mindössze 54,5% volt a magyarul beszélők aránya, azonban az egyetemeken arányuk meghaladta a 95%-ot, s mindaddig, amíg a román lakosság iskolázási lehetőségei nem a népességi arányok szerint alakulnak, Romániának jogában áll korlátozni a magyarok iskoláztatási lehetőségeit. Az erdélyi magyar egyházak püspökei már 1922-ben arra kérték a magyar kormányt, hogy törölje el a numerus clausus törvényt, s ezzel könnyítsen a kisebbségbe került magyarok helyzetén.¹⁷

Ugyanerre az összefüggésre hívta fel a figyelmet a húszas évek vége felé a kultuszminiszter, Klebelsberg Kunó, aki előzőleg hét éven át Bethlen Istvánal egyetértésben védte és életben tartotta a törvényt. Mégis, amikor rá hárult az a feladat, hogy a Népszövetség nyomásának eleget téve hét év után törölje a törvényből a zsidókvótát, elismerte, hogy a törvény zsidókvótájának hatására „a külföldi közvélemény egy számottevő részébe beívódott az a hit, hogy mi igazságtalanul bánunk a magyarországi kisebbséggel, ami ürügyül szolgálhat az idegen államokban élő magyar kisebbségek kedvezőtlen kezelésére”.¹⁸

Magyarország vezető politikusai a zsidókvóta kül- és belpolitikai kockázataival kezdettől tisztában voltak. Jól jelzi ezt, hogy 1919 ősze és 1920 ősze között három egymást követő kormány – a szélsőségesen antiszemita erők követelésének ellenállva – nem volt hajlandó a zsidókvótát törvénybe foglalni, s hogy végül 1920 őszen, amikor a törvényt a parlament mégis elfogadta, a szavazástól távol maradt a kormány minisztereinek többsége: a tizenhárom tagú kormányból kilenc miniszter és maga a miniszterelnök nem volt jelen, a szavazáson jelen lévő miniszterek közül pedig kettő a törvény ellen szavazott. Mindössze egyetlen miniszter, Sorokópátkai Sza-

¹⁷ *Nemzetgyűlési Napló*, 1922. II. kötet, 224. old. (1922. július 20.)

¹⁸ Indokolás „a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról szóló 1920. évi XXV. törvénycikk módosításáról” szóló törvényjavaslathoz. *Felsőházi Irományok*, 1927. IV. kötet, 398. old. (1927. november 18.)

bó István szavazott a törvény mellett. A parlamentben a képviselők 71%-a távol maradt a szavazástól. Mindez arra utal, hogy az ország politikai vezetésének a törvény meghozatalával kapcsolatosan komoly kételyei voltak. Feltehetően nemzetközi szalonképességük megóvását tartották szem előtt, amikor úgy döntöttek, távol tartják magukat attól, hogy nyilvános szerepet vállaljanak a törvény létrejöttében.

Munkámban tehát arra is igyekszem magyarázatot adni, miként fordulhatott elő, hogy ezen súlyos kételyek ellenére a numerus clausus végül a korszak egyik meghatározó intézkedésévé válhatott.

Ideológia és apológia

A törvény által létrehozott zsidókvóta 1928-ig változatlan formában érvényben volt, s ezalatt a magyar kormányt a kvóta miatt számos bel- és külpolitikai bíráló érte, mígnem végül 1925-ben a Népszövetség is vizsgálatot rendelt el abban a kérdésben, hogy vajon a törvény végrehajtási utasításában meghatározott zsidókvóta ellentétben áll-e a nemzetközi jog érvényes rendelkezéseivel. Ezen bírálatokra válaszképpen alakult ki az az apologetikus érvrendszer, amellyel a magyar kormány a külföldi kritikát elhárítani igyekezett. A zsidókvótát végül 1928-ban formailag törölték a törvényből. Igaz, a helyébe lépő foglalkozási kvóta ugyanúgy a zsidók kiszorítását szolgálta, mint az eltörölt zsidókvóta, majd pedig 1934-től az eufemisztikusan elnevezett foglalkozási kvótát ismét annak nevezték, ami valójában volt: zsidó arányszámnak. Öt év múltán pedig az 1939-es zsidótörvény a numerus clausus faji kvótáját formailag is visszaállította.

A zsidókvótának a korai húszas években kidolgozott ideológiája és apológiája azonban túlélte ezeket a fordulatokat. Olyannyira, hogy a törvény korabeli apológiájának bizonyos elemei még ma, csaknem egy évszázad múltán is fel-felbukkannak a korszakról szóló történelmi feldolgozásokban.

Tanulmányom egyik célja az, hogy rekonstruáljam ezt az apologetikus érvrendszert, és bemutassam, hogy a törvény apológiája a törvény meghozatalának valódi okait nem vagy csak kismértékben magyarázta meg. Bár a törvény megindoklásakor sok szó esett a korszak valóságos válságtüneteiről, köztük az értelmiségi középosztály nehézségeiről és a menekültkérdésről, a törvény maga ezekre a problémákra nem kínált megoldást. A zsidókvóta nem valamiféle átgondolt válságkezelő intézkedés volt, hanem – mint ahogy Klebelsberg Kunó kultuszminiszter hét év múltán meg-

fogalmazta – „ötletszerű törvényalkotás” eredménye, amely egy kivételes történelmi pillanatban, ad hoc módon improvizált, hamis premisszákon nyugvó elképzelést ültetett át a törvények nyelvére, s amely éppen ezért nem is teljesíthette be a hozzáfűzött elvárásokat, sőt a többségi társadalom szempontjából is ésszerűtlen volt.¹⁹

„Rendkívül nehéz – írja Karády Viktor, a magyar zsidók történetének kutatója – racionálisan átgondolni azt a rengeteg nyilvánvaló zagyvaságot, amely az antiszemita szövegek sajátja, s amely ezeket gyakran a delirium tremensre emlékeztető szellemi termékekkel rokonítja. (...) A modern zsidógyűlölők által felsorakoztatott indokok és a zsidógyűlölet következményei között vagy egyáltalán nincs, vagy csupán rendkívül halvány az okozati összefüggés.”²⁰

Tanulmányomban én sem ezeket a halvány ok-okozati összefüggéseket keresem, hanem azokra a retorikai és gondolati csapdákra szeretném irányítani a figyelmet, amelyeket a numerus clausus korabeli apológiája az utókor történészeinek állított, s amelyek miatt még napjainkban is tartja magát az az elképzelés, hogy a faji paragrafus a maga korában egyfajta átgondolt reakció lett volna a háború, a forradalmak és a területelcsatolások keltette válsághelyzetre.

¹⁹ Klebelsberg 1927-ben a faji paragrafus eltörlésekor arra hivatkozott, hogy a faji paragrafus „félreértésekre” adott módot, s hogy nem is tartozott szorosan a numerus clausus törvényhez. Amint a törvényt módosításhoz beadott mellékletben írta: „Bár az 1920. évi XXV. törvénycikk minden népfaj és nemzetiség iránt igazságos mértékkel kíván mérni, mert minden ilyen csoportot országos átlagának megfelelő százalékban bocsát a főiskolákra, mégis úgy a külföldi közvélemény egy részében, mint pedig a magyarországi zsidóság körében a 3. §. harmadik bekezdése számos félreértésre adott okot... Ezenfelül a magyarországi zsidóság köréből is felhangzott az a panasz, hogy magukat a 3. §. harmadik bekezdésével mintegy megbélyegzettnek látják. Mindezt a kormány az ország érdekében állónak látja, hogy az 1920. évi XXV. törvénycikk revízióának vétessék alá és pedig akként, hogy az intézmény szociálpolitikai része továbbra is fenntartassék, ellenben a 3. §. harmadik bekezdése, amely számos félreértésre alkalmat adott, megfelelően módosíttassék. Ez ellen annyival kevésbé tehető kifogás, mert a 3. §. e bekezdése a Haller István akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter által 1920. évi július hó 22-én beterjesztett eredeti javaslatban (89. számú nyomtatvány) nem is foglaltatik benn és abba csak a törvényjavaslat részletes vitája alkalmával 1920. évi szeptember hó 21-én Bernolák Nándor akkori képviselő és társainak javaslatára vétetett fel, és miként létrejöttének e módjából is látszik, inkább az ötletszerű törvényalkotás jellegével bír s a törvény struktúrájához nem is tartozik hozzá.” Klebelsberg Kunó, „Indokolás a tudományegyetemre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról szóló 1920. évi XXV. törvénycikk módosításáról” szóló törvényjavaslatához”. *Felsőházi Irományok*, 1927. IV. kötet, 398–400. old. (1927. november 18.)

²⁰ KARÁDY VIKTOR (2000) 333–334. old.

Menekültkérdés, háborús évfolyamok

Tény, hogy 1920 folyamán a zsidókvótáról szóló politikai vitában gyakran elhangzottak szociálpolitikai természetű érvek, közöttük elsősorban az, hogy a törvénnyel a menekültek és az értelmiségi munkanélküliek problémáját lehetne kezelni.

A numerus clausus bevezetését megindokló hivatalos érvek közül ezt emeli ki a korszak szakértője, Romsics Ignác is, aki szerint: „Trianon után a környező országokból elüldözött négyszázezer magyar állami alkalmazott megjelenése értelmiségi túlkínálathoz vezetett, ezért ez a társadalmi réteg konkurenciaként is tekintett a zsidó értelmiségre. Ezen a kiélezett helyzeten próbált változtatni a magyar kormány a numerus clausus bevezetésével, amelyet viszont Nyugat-Európa nem fogadott el.”²¹ Kérdés persze, hogy mennyit változtathatott a négyszázezer menekült keltette válságos helyzeten egy olyan törvény, amely tíz év alatt (1920 és 1930 között) hozzávetőlegesen ötezer zsidót szorított ki az egyetemekről. Más területen pedig – a húszas években – nem születtek zsidóellenes kvóták.²²

Ráadásul a zsidókvóta elrendelése után rövidesen kiderült, hogy – ami az egyetemeket illeti – a zsidókvóta igazolásához a menekültekre való hivatkozás nemigen volt tartható. Sem a menekültek, sem a trianoni ország keresztény középosztályának részéről nem következett be az a fajta kétségbeesett roham az egyetemi felvételekért, amely az egész intézkedés fenntartását indokolta volna. A túljelentkezésből fakadó létszámprobléma ugyanis átmeneti jelenség volt, amely két-három év alatt rendeződött. A háborús években Magyarországon is, mint Európa valamennyi országában, sokan elhalasztották, illetve nem fejezték be tanulmányaikat, és a zavaros körülmények miatt sok olyan frissen érettségizett diák is volt, aki a háború és a forradalmak idején nem iratkozott be az egyetemre, de hosszú távon nem mondott le a továbbtanulásról. Ezt a problémát átmeneti intézkedésekkel – pl. nyári szemeszterekkel – is meg lehetett oldani. Ez történt Európa sok más országában, ahol ugyanúgy feltorlódtak a háborús évfolyamok, mint Magyarországon.²³ Két-három év alatt kiderült az

²¹ ROMSICS IGNÁC (2009b).

²² Amennyiben a ténylegesnél szigorúbban alkalmazták volna a törvényt, azaz a zsidók arányát átlagban nem 10%, hanem 6% alá szorították volna, a kiszorított zsidók száma akkor sem lett volna annyival magasabb, hogy a menekültproblémát sikeresebben kezelhette volna.

²³ Azon diákok számát, akik a háború és forradalmak hat éve alatt nem tudtak diplomához jutni, Haller István kultuszminiszter kilenc-tízezerre becsülte. HALLER (1926) 132. old.

2. Munkanélküli Budapesten, 1920-as évek

is, hogy a menekült diákok nagy száma sem indokolta, hogy a zsidó diákokat az egyetemekről kiszorítsák. A húszas évek elején kb. 4500 olyan diákot tartottak számon Budapesten, akik az elcsatolt területeken születtek, s akiknek jó része menekültstátuszban volt.²⁴ Viszont ugyanebben az időben a trianoni ország két egyetemmel gyarapodott: a magyar kormány ugyanis az elcsatolt területekről, Kolozsvárról és Pozsonyból átköltöztette az ottani egyetemeket. Azok a diákok tehát, akik korábban Kolozsváron vagy Pozsonyban tanultak, majd pedig a trianoni országba menekültek, ugyanazonokon az egyetemeken folytathatták volna tanulmányaikat, amelyeken megkezdték azokat. A Szegedre költöztetett kolozsvári egyetem kb. 2000, és a Pécsre költöztetett pozsonyi egyetem kezdetben kb. 700, később 1500 diák képzését tudta volna vállalni. Azonban ezzel a lehetőséggel csak nagyon kevesen éltek. A menekült diákok többsége ragaszkodott ahhoz, hogy ne az átköltöztetett régi egyetemén, hanem Budapesten járjon egye-

²⁴ PÁLFY ZOLTÁN (2004) 151. old. Az elcsatolt területeken született diákok között volt olyan, aki eleve, az elcsatolás előtt Budapestre került egyetemre, és volt, akinek a családja az elcsatolás előtt költözött a fővárosba.

temre. Eközben az Erdélyből átköltözött szegedi egyetemnek nem volt kel-
lő számú hallgatója: az intézményben 1922-ben kb. ezerrel kevesebb hall-
gató tanult, mint kolozsvári elődjében 1914-ben.

Mindennek a háttérben nemcsak az állt, hogy a fővárosi egyetem a vi-
dékieknél nagyobb vonzerővel bírt, hanem az is, hogy – bár ezt a feltorló-
dott évfolyamok miatt előállt létszámnövekedés ideig-óráig elfedte – való-
jában a diplomás képzések iránt is csökkent a kereslet, mert új diplomás ál-
lásokra a rossz gazdasági helyzet miatt nem lehetett számítani.

Diákhány a numerus clausus idején

A szegedi és a pécsi egyetem a kormány által engedélyezett létszámke-
retet a húszas évek kezdetén csak úgy tudta kitölteni, hogy a felsőbb év-
folyamokon, amelyekre a zsidókvóta nem vonatkozott, zsidó diákokkal
pótolta ki a létszámkhiányt, mert keresztény jelentkezőből nem volt elég.
Viszont ezt a megoldást a fajvédő egyesületek botrányosnak tartották.²⁵
Paradox módon a vidéki egyetemek zsidó diákjai között jó néhány mene-
kült diák is volt, ezt azonban – ideológiai okokból – a korszak politikusai
nem vették figyelembe. A zsidókvóta hivatalos filozófiájának értelmében
ugyanis valaki vagy menekült volt, vagy zsidó: a két jellemző együttes elő-
fordulása zavart keltett volna a leegyszerűsítő szemléletben, amely szerint
a „zsidókat” azért kellett tanulmányaikban korlátozni, hogy helyet terem-
senek a „menekülteknek”.

A fajvédők fanatizmusa minden egyéb érvet felülírt. A pécsi és a szegedi
egyetem túl liberálisnak tartott felvételi gyakorlata ellen a budapesti egye-
tem fajvédő professzorai még a román állam Magyarországgal szemben
érvényesített intézkedéseit is felvették érvkészletükbe. Románia ugyanis a
szegedi egyetem fenntartását a trianoni szerződés megszegésének tartot-
ta, és ezért megtagadta a szegedi diplomák romániai elismerését. A buda-
pesti orvoskar pedig a román döntésre hivatkozva Hoór Károly szemész-
professzor vezetésével határozatot hozott, hogy a szegedi egyetem diákjai

²⁵ A kolozsvári (szegedi) egyetemen 1913/1914-ben 2119 hallgató volt, 1921/1922-ben 971, akik
közül 240 volt zsidó. A következő évben a hallgatók összlétszáma 1291-re, a zsidók száma
407-re nőtt. HALLER ISTVÁN (1926) 134. old. Ez ellen többek között Hoór Károly tiltakozott,
mondván, hogy „a pécsi és szegedi egyetem 'külföldiként' felvesz a megszállt területekről
jövő zsidó diákokat”. HOÓR KÁROLY (1923) 16. old.

viszont Budapesten nem diplomázhatnak, mert ez „lerontaná” a fővárosi
egyetem diplomáinak értékét.²⁶

A kormány a feltorlódtott háborús évfolyamokat nem kívánta az egye-
tem elvégzésében korlátozni. Éppen ezért a felvehető diákok állami keret-
létszámát – a zsidó diákoktól eltekintve – 1920 és 1923 között eleve olyan
magasan állapította meg, mintha nem is lett volna a létszámkorlátozást le-
hetővé tevő törvény. Így állt elő az a helyzet, hogy a kormány keretszáma-
it csak egyetlen tanévben, 1920/1921-ben sikerült hallgatókkal megtölteni.
Már az 1921/1922-es tanévben kb. ezerrel, az 1922/1923-as tanévben kb. két-
ezerrel kevesebb keresztény jelentkező volt, mint amennyi a keretszámokat
kitöltötte volna, s ezáltal – Schandl Károly képviselő szavaival – „a nume-
rus clausus intézkedései” mintegy „illuzórikussá” váltak.²⁷

A feltorlódtott évfolyamok két-három év múltán kikerültek az egyetem-
ről, s ekkor új helyzet állt elő: már nem az volt a probléma, hogy túl sok
diák jelentkezik az egyetemekre, hanem az, hogy a nem zsidó jelentkezők
száma jelentősen csökkenni kezdett.²⁸ A húszas évek közepétől már elő-
fordult, hogy maguk az egyetemek kérték a kultuszminisztert, hogy csök-
kentse a felvételi keretszámokat, mert keresztény jelentkezőkkel ezeket
képtelenség betölteni. Ez annak fényében nem is meglepő, hogy a háború
előtti diáklétszámok eléréséhez a zsidókvóta megszorításai miatt 20-25%-
kal több keresztény diákot kellett felvenni, mint a háború előtt. Azonban
az érettségizettek között a keresztények létszáma nem nőtt ilyen mérték-
ben, úgyhogy az egész rendszer utánpótlása akadozni kezdett. Amikor
tehát a húszas évek közepétől a Bethlen-kormány a zsidókvóta életben tar-
tását továbbra is a menekültválsággal indokolta, a hivatkozásként felho-

²⁶ HOÓR KÁROLY (1923) 17. old. és Hoór Károly hozzászólása, SOTE Levéltár 1/a, 48. kötet,
320. old. (1922. január 17-i tanártestületi rendes ülés).

²⁷ Az 1920/1921-es évre megállapított 13 767 fős keretszámra még 13 696 hallgató jelentkezett,
ellenben az 1921/1922-re megállapított 17 928 fős keretszámra már csak 16 829, az 1922/1923-
ra megállapított 19 905 fős keretszámra pedig csak 17 764 hallgató jutott. A keretszámokat
(amelyek a numerus clausus által érintett intézményekre vonatkoznak) közli LADÁNYI AN-
DOR (1979) 167–168. old. A beiratkozottak (egyetemek és jogakadémiák) számát közli HALLER
ISTVÁN (1926) 130. old. Schandl Károly megállapítását l. *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. V. kötet,
339. old. (1920. szeptember 16.).

²⁸ 1910-ben száz zsidó érettségizett fiatal közül 85 tanult tovább egyetemen, a nem zsidók
közül csupán 67. 1923-ra a zsidók között ez az arány 45-re csökkent, a nem zsidók között 90-
re emelkedett, azaz száz nem zsidó érettségizett fiatalból 90 került egyetemre. A nem zsidó
fiatalok körében azonban ez az arány hamarosan csökkenni kezdett, és 1933-ra 100 nem zsidó
érettségizettnél alig több, mint a fele, 57%-a iratkozott be az egyetemre. KARÁDY VIKTOR
(1997) 251. old.

zott érv inkább egyfajta racionalizáció, mintsem a kvóta fenntartásának valódi indoka volt.

1926-ra egyértelművé vált, hogy a keresztény jelentkezők a felvételi keretszámokat nem tudják kitölteni, holott maguk a keretszámok évről évre csökkentek.²⁹ Még a numerus clausus harcos híve, az antiszemita statisztikus, Kovács Alajos is megállapította, hogy immáron az „élet... önmaga szabályozza a kérdést”, mert az egyetemeken spontán módon „fokozatosan fogy a hallgatók száma”.³⁰ Klebelsberg Kunó pedig már 1925-ben elismerte, hogy a zsidók kiszorítása ellenére „a keresztény értelmiség gyermekei nem jelentkeztek nagyobb számban az egyetemre”.³¹ A szegedi egyetem pedig 1927-ben egyenesen az állami felvételi keretszámok csökkentését kérvényezte a kormánynál, mert kiderült, hogy nincs kellő számú keresztény jelentkezőjük.

A szociálpolitikai érvek

A numerus clausus diskurzus – húszas évekből örökölt – másik fontos eleme az a tétel, hogy az antiszemita törvényt elsősorban szociálpolitikai okokból kellett megalkotni azért, hogy fékezze a diplomás értelmiség vésszesnek tűnő túlszaporodását, vagy – ahogyan Klebelsberg Kunó kultuszminiszter a Népszövetség 1925-ös tárgyalásán megfogalmazta – védelmet nyújtson az „értelmi proletariátus kifejlődése ellen”.³² Ez az érv szerepelt a törvény hivatalos megindoklásában is, amely szerint „a társadalmi rend legveszedelmesebb ellensége a szellemi proletariátus”, amelynek szaporí-

²⁹ Például 1926-ban a Műegyetemen 670 engedélyezett helyre mindössze 558 diák folytatódtat felvételért, és ezek közül nem több, mint 472 volt felvehető. (BME Levéltára 3/a, 5, 1926. november 11.) A felvételi keretszámokat 1923 után évről évre csökkentették. Kovács Alajos cikkét idézi HALLER ISTVÁN (1926) 233. old. Haller István kultuszminiszter, akit a kortársak a „numerus clausus atyjaként” emlegettek, 1926-ban arról írt, hogy a nem zsidó vallású magyarok „ma sincsenek olyan anyagi helyzetben, hogy ki tudnák tölteni azt az arányszámot, amely őket megilleti.” HALLER ISTVÁN (1926) 144. old.

³⁰ HALLER ISTVÁN (1926) 233. old.

³¹ MOL K305, VKM *Törvények iratok*, Klebelsberg Kunó gróf előterjesztése a numerus claususról a Nemzetek Szövetségének. 1925. november 30. „Veszedelemes az olyan érvelés – írja Klebelsberg –, hogy hogyan van az, hogy a keresztény értelmiség gyermekei nem jelentkeztek nagyobb számban felvételre.” Klebelsberg ezt a jelenséget a zsidó és nem zsidó szülők eltérő anyagi helyzetével magyarázza.

³² MOL K305, VKM *Törvények iratok*, Klebelsberg Kunó gróf előterjesztése a numerus claususról a Nemzetek Szövetségének. 1925. november 30.

tásától óvakodni kell.³³ A numerus clausus tehát – eszerint – elsősorban a trianoni szerződés nyomán összeszűkülő értelmiségi piac túlszűfolttségével függött össze, és pusztán azért tartalmazott zsidóellenes megszorítást, mert Magyarországon az értelmiségi-utánpótlás aránytalanul nagy hányadát a zsidók adták.³⁴

Hiába használta azonban a külpolitikai fórumokon diplomáciai megfontolásból, mintegy apológiaként ezt az érvet Klebelsberg, valójában maga sem hitt benne. „Sohasem azonosítottam magam ezzel a törvényt csak örökségül kaptam” – mondta a sajtónak, kiteve magát a vádnak, hogy véleményét aszerint változtatja, hogy milyen közönség előtt beszél.³⁵ A parlamentben az értelmiség túltengésével kapcsolatos érveket egyenesen demagógiának minősítette: „Sajnos Magyarországon az a helyzet, hogy frázisokkal mindennél többet lehet elérni. Az értelmiségi proletariátus túltengéséről kidobott jelszó is egy ilyen frázis, amelynek igen veszedelmes következményei lehetnek. (...) Az iskola iskola, az iskolából nem lehet sem szociálpolitikai, sem gazdasági kérdést csinálni.”³⁶ Azt az elgondolást, hogy az értelmiségi-túlermelést állami eszközökkel meg lehetne akadályozni, Klebelsberg valójában egyenesen „lehetetlenségnek” tartotta, amely hosszú távon azzal a káros következménnyel járhat, hogy éppen a keresztény középosztály gyerekei szorulnak ki az egyetemekről. „Annyit nyekeregtek nekem az értelmi proletariátus túltengéséről – mondta 1928-ban –, hogy végre is meg kellett mutatnom ezeknek a követeléseknek a lehetetlenségét.”³⁷ Az értelmiségi proletariátus túltengését leszorító állami beavatkozást Klebelsberg olyan „hangzatos állításnak” nevezte, amely „járhatalatlan utat mutat”, és értelmetlen politikai konfliktushoz vezet.³⁸

De volt a numerus clausus törvénynek egy olyan aspektusa, amelyet Klebelsberg mégis minden jel szerint maga is támogatott, és pedig a zsidók kiszorítását az egyetemekről. Erről tanúskodott 1926-ban Bethlen

³³ BETHLEN PÁL (1925) 103. old.

³⁴ LADÁNYI ANDOR (1994) III7–III8. és III9. old.

³⁵ MTI Hírkiadás, 1927. október 21.

³⁶ *Pesti Napló*, 1928. szeptember 4. 5. old.

³⁷ Uo. és 1928. szeptember 2. 9. old. Klebelsberg 1928-ban az előző évi 550-ről 290-re csökkentette a felvehető joghallgatók számát, hogy, mint mondta, „ad absurdum” vigye a dolgot, és bebizonyítsa, hogy akik a felvételi keretszámok csökkentését akarják elérni, „lehetetlen dolgot követelnek”. Utalt rá, hogy a létszámkeret leszorítása politikai konfliktushoz vezet: „Ha valaki ezt a kérdést még szóvá teszi, akkor annak a lakására fogom elküldeni azokat a szülőket, akiknek a gyermekei ilyen felszólalások miatt nem kaphatnak helyet az egyetemen.”

³⁸ *Pesti Napló*, 1928. szeptember 2. 9. old.

Istvánhoz írott bizalmas levele, amelyben a numerus clausus „intézményének lényegét” abban nevezte meg, hogy ezzel el lehet érni a „zsidó egyetemi hallgatók ezreinek” távoltartását az egyetemekről. „Mint jogász – írta – egészében tisztán látom, hogy törvényünk mai szövegezése mellett a hágai Cour permanent elé a siker reményében nem mehetünk. (...) A törvényt tehát majd revideálnunk kell, de nem azért, hogy a zsidó egyetemi hallgatók ezreit megint nyakára bocsássuk a nemzetnek, hanem azért, hogy bizonyos racionális intézkedésekkel az intézmény lényegét megmentsük. Erre nézve meg is vannak az eszméim (autonóm felvételi bizottságok az egyetemen, az értelmi képességek, az egyes tárgyakban mutatott előmenetel mellett a magaviselet és a testnevelés osztályzatának hangsúlyozása stb.) ... A zsilip teljes felhúzását katasztrófálisnak tartanám, és így a diszkrét keresztény politikusoknak belevonásával olyan szöveg megkonstruálását látom szükségesnek, amely genfi vagy hágai beavatkozáshoz praetextust nem ad.”³⁹ Klebelsberg valamennyi javaslata egyazon rugóra járt, és pedig arra, hogy a törvény betűjéből külpolitikai okokból törölt zsidókvótát hogyan lehet majd hatósági eszközökkel, a törvényt megkerülve, immáron önkényesen tovább érvényesíteni, azaz fenntartani a zsidókkal szembeni korlátozásokat.

Munkámban tehát vizsgálat tárgyává teszem azt a kérdést, hogy a numerus clausus valódi célja vajon egy általános szociálpolitikai probléma – az értelmiségi-túltengés – kezelése volt-e, vagy pedig a zsidóság célzott diszkriminációja. Bemutatom, hogy azok a politikai erők, amelyek a numerus clausus faji paragrafusának bevezetéséért harcoltak, eredetileg nem

3. Klebelsberg Kunó, 1920 körül

csak a zsidó diplomás értelmiség szaporodását kívánták lelassítani, hanem egy – az egyetemi törvénynél sokkal tágabb hatókörű –, a gazdaság valamennyi ágára kiterjedő zsidótörvényt kívántak bevezetni.⁴⁰

Az elgondolás mögött nemcsak a politikában járatan demagógok álltak, hanem olyan – a hatalmi apparátusban magas, akár miniszteri szintet is betöltő – politikusok is, mint például Ereky Károly,⁴¹ aki a nemzetgyűlésben 1920 áprilisában feketén-fehéren kimondta, egy ilyen intézkedés célja nem más lenne, mint az, hogy „a zsidóság milliárdos jövedelmét törvényes alapon, jogosan a politikai hatalom birtokában tőlük elvegyük”.⁴² A Keresztény Nemzeti Egyesülés pártja pedig 1920 tavaszán egy öttagú – Avarffy Elek, Lingauer Albin, Hencz Károly, Nagy János és Vass József alkotta – bizottságot bízott meg azzal, hogy tanulmányozzák, milyen törvényhozási és kormányzási eszközök állnak rendelkezésre a zsidókérdés megoldására.⁴³ Ilyesféle általánosabb és szélesebb körben érvényesülő intézkedéseket tartott kívánatosnak a zsidókvóta statisztikai háttérét kidolgozó statisztikus, Kovács Alajos is. Kovács szeme előtt nem kisebb cél lebegett, mint hogy az állam szüntesse meg a zsidók előnyösebbnek ítélt helyzetét a gazdaság különféle területein, és hozzon olyan foglalkoztatás-politikai rendelkezéseket, amelyek megváltoztatják a zsidók és nem zsidók „társadalmi tagozódásában” mutatkozó különbségeket: a zsidók között csökkentsék, s ezáltal a nem zsidók között növeljék a polgárság és az értelmiség részarányát.

Azonban a húszas évek törvényhozása Kovács Alajos várakozásainak csak kismértékben felelhetett meg. A Kovács-féle „arányosítási” programból az következett volna, hogy a zsidók kiszorítása azon ágazatokban kezdődjék, amelyekben a zsidók a legnagyobb arányban vannak jelen, minde-

⁴⁰ A magyar történetírásban ez a téma nemigen jelenik meg, a legtöbb szerző a numerus claususra irányuló erőfeszítéseket csak az egyetemek vonatkozásában tárgyalja. Kivétel a Turul mozgalom történetét feldolgozó Kerepeszki Róbert tanulmánya. Kerepeszki szerint a Turul Szövetség „fajvédelmének” elsődleges célkitűzése a zsidóság numerus claususa volt, azaz „hogy ez a társadalmi réteg az ország összlakosságában elfoglalt arányában legyen jelen a közéleti, gazdasági, pénzügyi és szellemi-értelmiségi pályákon.” KEREPEZSKI RÓBERT (2009/b) 364. old.

⁴¹ Ereky Károly 1919. augusztus 29-től november 24-ig a Friedrich-kormány közlelmézési minisztere. Később a nemzetgyűlésbe a KNEP programjával jutott be, azonban hamar átült az Andrássy–Friedrich-féle Keresztény Nemzeti Párt soraiba, melynek színeiben 1922-ben a választásokon elbukott, és visszavonult a politikai élettől.

⁴² *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. IV. kötet, 542. old. (1920. augusztus 18.)

⁴³ BETHLEN PÁL (1925) 101. old. Hencz Károly 1907-ben beterjesztett egy javaslatot, hogy az egyetemeken vezessenek be numerus clausust.

³⁹ SZINAI MIKLÓS–SZÜCS LÁSZLÓ (1972) 256–257.

4. A Turul Szövetség plakátja, 1919/20.

nekelőtt a bankszektorban és a kereskedelemben. A zsidók e két szektorban 1920-ban betöltött arányához képest 13,4%-os arányuk általában az értelmiségben nem is volt olyan magas: a bankszektorban működő önálló keresőknek 80,6%-a, a tisztviselőknek pedig 43,7%-a, a kereskedelemben az önállók 53,6%-a, a tisztviselőknek pedig 48,2%-a volt zsidó.⁴⁴ A húszas évek elején azonban nem volt reális elvárás, hogy a magyar állam – miközben az európai hatalmak jóindulatát igyekezett elnyerni – hatósági beavatkozás útján érvényesített faji kvótával szabályozza a magántulajdonra alapuló gazdaság működését. Nem volt elképzelhető, hogy törvény írja elő, a vállalatok milyen vallású, illetve fajú tisztviselőket alkalmazhatnak és milyen nem: erre a történelmi fordulatra egészen 1938-ig kellett várni. A húszas évek külpolitikai környezetében zsidóellenes foglalkoztatási rendelkezéseket legfeljebb olyan területeken lehetett érvényesíteni, amelyeken maga az állam volt a munkaadó, mindenekelőtt a közigazgatásban, amelyben a kényszernyugdíjazások során fokozatosan meg is szabadultak a zsidó alkalmazottak legnagyobb részétől.

Kovács Alajos visszaemlékezése szerint mindazonáltal már a húszas években megindult a zsidó és nem zsidó kézben lévő magántulajdon megkülönböztetése, amennyiben az 1920-as földreform alapelveit szándékosan úgy alakították ki, hogy az „főképp a háború alatt meggazdagodott és birtokot vásárolt zsidók kezéből keresztény magyar kézbe juttassa a

⁴⁴ Kovács Alajos (1938) 64. old.

birtokokat”.⁴⁵ A zsidó és nem zsidó adózók által fizetett adók felhasználása terén közvetve az egyetemi zsidókvóta is efféle megkülönböztetést tartalmazott, mert miközben korlátozta a zsidók részvételét az egyetemi oktatásban, az egyetemek költségvetésének mintegy felét fedező állami adók tekintetében a zsidó adózóknak nem adott arányos felmentést az adózás alól. „Hogyan méltóztatik képzelni mélyen tisztelt minister ur – fordult a szabadelvű Bródy Ernő Klebelsberghez a parlamentben –, milyen lélekkel fizessen az a zsidó polgár állami hozzájárulást azokhoz az intézményekhez, amelyekből ő ki van rekesztve, ki van zárva?... Itt méltóztatik az egyenlőség magvát, üszkét eldobni, amikor a jogokban csak bizonyos osztályokat, bizonyos foglalkozások szerint részesítenek, ellenben a kötelesség terén mindenkinek egyformán ki kell vennie a részét.”⁴⁶

A zsidók felülreprezentációja a diplomás értelmiségben

Munkámban megvizsgálom a numerus clausus törvény korabeli szociálpolitikai indoklásával kapcsolatosan hangoztatott „zsidó térfoglalás” gondolatkörét is. Eszerint az emancipációt követően a zsidók az ország előnyös szociális és gazdasági pozícióiból mind többet foglaltak el, és ezen előnyös pozíciókból kiszorították a nem zsidó népeiséget. Az egyetemi numerus clausus hivatása – így az érvelés – az volt, hogy leállítsa ezt a folyamatot, lefékezze a zsidó diplomások számának gyarapodását, és ezáltal intézményes védelmet nyújtson a keresztény középosztály gyermekei számára.

A numerus clausus bevezetése után pár évvel azonban a gyakorlatban is kiderült, amit elvben 1920-ban is lehetett volna tudni, nevezetesen, hogy

⁴⁵ Kovács Alajos (1938) 42. old. Kovács Alajos kimutatásaira hivatkozott a zsidók földbirtoklási jogát korlátozó 1942-es törvény melléklete, amely szerint 1920-ban a szétosztandó földbirtokok között azért állt első helyen a háború alatt vásárolt földingatlan, mert ezen vásárlások nagymértékben a zsidók által történtek. A húszas évek földreformjáról a melléklet így írt: „A földreform következményeképpen a szabadforgalmú közép- és nagybirtokok területe kerekben 625 000 kat. holddal csökkent s e fogyatkozásnak csaknem 50%-a a zsidó földtulajdonosokat érintette. Az 1920-as földreformnak és az ingatlanforgalom ellenőrzésének együttes eredménye lett az, hogy 1933-ban a szabadforgalmú közép- és nagybirtokok területének már csak 11,7%-a, míg 1916-ban még 16,5 %-a volt az izraelita hitfelekezethez tartozók tulajdonában.” *Felsőházi Irományok*, 1939. V. kötet, 471. old. (1942. május 22.)

⁴⁶ Bródy Ernő, *Képviselőházi Napló*, 1927. IX. kötet, 232. old. (1928. február 28.)

ez az érvrendszer egyfajta optikai csalódáson alapult. Kiderült, attól, hogy a zsidó diákokat kiszorították az egyetemekről, a nem zsidó családok nem tudták, vagy nem akarták lényegesen nagyobb számban egyetemre küldeni gyermekeiket. A zsidó diákok ugyanis korábban sem szorították ki az egyetemről a nem zsidókat, még akkor sem, amikor az egyetemek túlnépesedésre panaszkodtak. Az egyetemi numerus clausus olyan területen vezetett be zsidóellenes korlátozást, amelyen a törvény létrehozásáig semmiféle létszámkorlát nem volt, az egyetemekre az iratkozhatott be, akinek érvényes érettségi vizsgája volt. A zsidó diákok aránya magas volt ugyan, de ezt az arányt nem az hozta létre, hogy a zsidók valamely eleve korlátozott számú pozícióból „túl sokat” foglaltak el, hiszen a numerus clausus bevezetéséig ilyen korlát nem volt. A zsidók magas arányát az egyetemisták között nem valamiféle eleve megszabott létszámkeret aránytalan kihasználása hozta létre, hanem az, hogy a másik oldalra sorolt keresztény jelentkezők száma nem volt az elvárásoknak megfelelő. Így volt ez a háborús évek vége felé is, amikor a kormány a katonáskodó diákok számára úgynevezett katonai pótszemesztereket indított, amelyeken könnyített feltételekkel lehetett elvégezni a tanulmányokat. A keresztény diákok kevésbé, a zsidó diákok nagyobb számban vették igénybe a lehetőséget: ezzel magyarázható, hogy a zsidó diákok aránya az utolsó háborús évben 30% fölé emelkedett.⁴⁷ Azonban a – zsidókkal szemben vádként kifejtett – „térfoglalás” jelensége az egyetemi diákok között nem a zsidók és nem zsidók egymás közötti kiszorításos versengéséből jött létre, hanem abból, hogy a zsidó fiatalok aránylag nagyobb számban jártak középiskolába, mint a nem zsidók, és a zsidó érettségizettek nagyobb hányada iratkozott be egyetemre, mint a nem zsidóké.⁴⁸

Az első fejezetben bemutatom, hogy a zsidóknak az értelmiségben való felülreprezentációját a húszas évek átpolitizált statisztikai irodalma mozgalmi okokból, szándékosan eltúlozta, és az etnikai-vallási szempontok egyoldalú hangsúlyozásával el is torzította. A korabeli érvelés ugyanis arra a statisztikai tényre épült, hogy 1920-ban a zsidók 13,4%-os aránya a diplomás értelmiségi szabadfoglalkozásokban és a közszolgálatban meghaladta a zsidók 5,9%-os arányát az ország összlakosságában.⁴⁹ Noha az adatok pontosak voltak, a rájuk épült értelmezéseket mégis tendenciózusan és megtévesztően használták fel.

⁴⁷ KOVÁCS ALAJOS (1922) 34. old.

⁴⁸ KARÁDY VIKTOR (1977) 251. old.

⁴⁹ KOVÁCS ALAJOS (1938) 67. old.

A zsidó népesség három-negyede városlakó volt, míg a nem zsidó népesség többsége agrártelepülésen – falun – élt.⁵⁰ Nyilvánvaló, hogy amennyiben egy többségben városlakó népesség adatait, legyen szó akár az iskolázottsági, akár a foglalkozási adatokról, mechanikusan vetjük össze egy többségben falusi népesség adataival, azt az eredményt fogjuk kapni, hogy a többségben városlakó népességben magasabb az iskolázottság foka, és következésképpen az értelmiségi foglalkozásúak aránya, hiszen az oktatási intézmények a városokban könnyebben hozzáférhető-

5. Kovács Alajos

ek, mint falun. Különösen így volt ez a szegényebb rétegek esetében, akik saját városi lakhelyükön ugyan képesek voltak gyermekeiket iskoláztatni, de egy távoli iskoláztatás költségeit már nem tudták volna fedezni. Nem meglepő, hogy a zsidók kiszorítása 1920 után az agrárnépesség beiskolázási szokásaiban nem is hozott változást. Az agrárnépesség többségét adó mezőgazdasági munkások (cselédek, napszámosok) gyermekei 1914-ben az összes egyetemi hallgatónak 0,6%-át tették ki, abszolút számuk ötven alatt maradt, s ez a szám a numerus clausus zsidókvótájának bevezetése után sem emelkedett: 1930-ban a 16 930 egyetemistából összesen 49 fő jött ilyen családból.⁵¹ A falusi birtokosok gyerekei 1914-ben az összes egyete-

⁵⁰ Az agrárproletariátus több mint 2 millió fő, az 5 holdig számított alsó birtokos rétegek teljes száma kb. 3 millió fő volt. Az ország lakosságának kb. 56%-a élt agrártevékenységből. GYÁNI GÁBOR–KÖVÉR GYÖRGY (2006) 215. old. 1920-ban városban élt 344 234 zsidó, községekben 129 121. KOVÁCS ALAJOS (1938) 61. old.

⁵¹ ANDORKA RUDOLF (1979) 178. old. A mezőgazdasági munkások gyermekeinek száma a harmincas évek közepétől különféle ösztöndíjak megalapítása után valamelyest emelkedni kezdett.

mistának mintegy 6,3%-át tették ki, s a numerus clausus bevezetése után ez az arány egészen a harmincas évek közepéig hasonló maradt.⁵² Tekintve azonban, hogy a társadalmi piramisban ezen falusi rétegek adták a népesség legnagyobb részét, irreális és politikailag tendenciózus eljárás volt a háromnegyed részben városlakó zsidóság felülreprezentációját a többségében falusi lakos agrárnépesség adataihoz viszonyítani.

Ahhoz, hogy a zsidók felülreprezentációjának mértékéről demagógiától mentes képet kapjunk, az ő adataikat éppen ezért nem az ország – többségében agrártelepülésen élő – össznépességéhez, hanem inkább a városlakó népességhez kell viszonyítani. A fővárosban például, ahol a lakosság közel egynegyede zsidó volt, a zsidók 25-28%-os részvétele az egyetemi oktatásban magas volt ugyan, de korántsem olyan aránytalan, mint ahogy a korszak antiszemita ihletésű statisztikai irodalma beállította. Sőt: egyes közép-európai fővárosokkal, pl. Béccsel vagy Berlinnel összevetve a budapesti egyetemen a zsidók aránylag kisebb mértékben voltak „felülreprezentálva”. Bécs összlakosságában a zsidók aránya 9% volt, de az egyetemisták között arányuk 25% körül mozgott, Berlinben a zsidók aránya 5% volt, az egyetemisták között viszont arányuk 30% körül volt. Tekintve, hogy Magyarország egyetemistáinak 85%-a a fővárosban járt egyetemre, a fővárosi arányok nagymértékben meghatározták az országos arányokat is. Mivel pedig az egyetemi diplomásoknak körülbelül kilenctizede városlakó családokból származott, nehéz meglepődni azon, hogy a diplomás értelmiségben a zsidók nagyjából hasonló arányban voltak jelen, mint amilyen arányban jelen voltak a városlakó népességben.⁵³

Arra, hogy a zsidóknak a diplomás értelmiségben való „térfoglalásáról” tendenciózusan túlzó adatok, illetve értelmezések forognak közközen, a kortársak már évekkel a numerus clausus törvény bevezetése előtt felfigyeltek. Giesswein Sándor keresztényszocialista politikus 1917-ben figyelmeztetett rá, hogy megtévesztő beállítás a zsidóknak az értelmiségben elfoglalt magas arányát etnikai-vallási okokra visszavezetni. Mivel a zsidók és nem zsidók az urbanizációs folyamatban eltérő mértékben vesznek részt – írta Giesswein –, természetes, hogy a zsidók és nem zsidók

⁵² ANDORKA RUDOLF (1979) 183. old. A kishirtokosok gyermekei 1914–1919 között az egyetemisták 6,3%-át, 1920–1925 között 7,7%-át, 1925–1929 között 7,2%-át és 1930-ban 6,7%-át tették ki.

⁵³ 1920-ban a zsidók 21%-os aránya az egyetemi diplomások között meghaladta arányukat a városlakó népességben (13%), de nem haladta meg arányukat a közszolgálat és diplomás szabadfoglalkozások körében lévő keresők körében. A zsidók között aránylag magas volt a diplomás nők száma, akik közül nem feltétlenül mind folytatott keresőtevékenységet.

részvétele az oktatásban is eltérően alakul: „A zsidó gyermek először is sokkal erősebb percentszámban lakván városban, mint a keresztény, a művelődés és tanulás eszközeit százszorta nagyobb mértékben találja meg, mint a keresztény. Aztán a zsidó gyermek tanulhat, akár rongyszedő, akár bankár fia. A keresztényeknél azonban leginkább csak a felsőbb osztályok, a dzsentri és intelligencia fiai jutnak az intellektuális kiképzés csarnokai-ba... A földművesosztály gyermekei közül igen kevés kerül középiskolába, az is többnyire vagy papi, vagy tanítói pályára megy aztán, a munkásosztályból pedig tudtommal alig van középiskolába járó és főiskolát látogató ivadék. Innen van, hogy a keresztények gyermekeinél aránylag sokkal csekélyebb az intellektuális szelekció lehetősége.”⁵⁴

A zsidóknak az oktatásban való részvétele az oktatás valamennyi szintjén magasabb volt, mint a nem zsidóké, olyannyira, hogy az antiszemita statisztikus, Kovács Alajos ezt a különbséget egyenesen „elrémítőnek” nevezte.⁵⁵ Az egyetemi felvételre jogosító középiskolai érettségi fokozattal 1910-ben a 19 évesnél idősebb zsidó férfiak közül 18,2% rendelkezett, míg a katolikusok között 4,2% és a reformátusok között 3,9% volt ugyanez az arány.⁵⁶

Az iskolázottság, az urbanizáció és a foglalkozási szerkezet közötti összefüggés a kortársak számára is világos volt. A numerus clausus törvény vitájában Giesswein Sándor ezt így fogalmazta meg: „A zsidó uralkodás egyenes viszonyban van az analfabetizmussal. Minél kevesebb az analfabetizmus, annál kevésbé tudtak a zsidók meghonosodni. A statisztika szerint a németek között van a legkevesebb analfabéta és a németek maguk is el tudják intézni a maguk kereskedelmi ügyeit. A magyarság között már több

⁵⁴ A zsidókérdés Magyarországon – A Huszadik Század Körkérdése (1917) 86–87. old.

⁵⁵ KOVÁCS ALAJOS (1922) 29. old. A zsidóknál alig létezett analfabetizmus, mert a zsidó gyermekek – ha nem is feltétlenül a magyar betűvetést, de – a számokat és esetleg a héber írást többnyire kiskorban elsajátították. Eközben Magyarország teljes – hat éven felüli – lakosságának 31%-a analfabéta volt 1910-ben. Igaz, a népszámlálás 1910-ben csak a zsidók 87%-át tekintette írni-olvasni tudónak, de ennek oka az volt, hogy azt a zsidót, aki csak héber nyelven tudott írni-olvasni, a népszámlálók analfabétának sorolták be. SZABÓ (2000) és KARÁDY VIKTOR (1997) 17. old.

⁵⁶ A középiskola 4 osztályát elvégzett zsidó férfiak aránya 21,8% volt, miközben a teljes lakosságban az arány 4,6% volt, a 6 osztályt elvégzett zsidó férfiak aránya 12,9% volt, szemben az országos 2,9%-kal, s a 8 osztályt elvégzett zsidó férfiak aránya 10,1% volt, szemben az országos 2,3%-kal. Hasonló eltérés volt a zsidók javára a nők képzettségi adataiban is: a középiskola 4 osztályát a zsidó nők 14,7%-a végezte el, miközben a teljes női lakosságnak 2,8%-a, 6 osztályát a zsidó nők 3,7%-a, miközben a teljes női lakosság 0,8%-a, s a 8 osztályt 1,1%-a, miközben a teljes női lakosság 0,4%-a. L. KOVÁCS (1922) 29–31. old.

az analfabéta, itt már jobban hozzáférközik a zsidó, a tótoknál még inkább, a románoknál még nagyobb fokban és ott, ahol legnagyobb mértékben van meg az analfabetizmus, a ruténeknél korlátlan urai a helyzetnek. (...) Az analfabetizmus az a híd, amelyen keresztül a zsidók, a galiciánerek bejönnek. (...) Ezt azért hozom fel, mert ezt az aránytalanságot nem numerus clausussal tudjuk meggyógyítani, hanem azzal, ha keresztény családokból minél több gyermeket hozunk be a továbbképzés iskoláiba. (...) Én tehát nem írom alá azt, amit egyik-másik hangoztatott, hogy a zsidóknak nagyobb a tehetségük vagy nagyobb arányban van tehetségük, hanem több alkalmuk van a zsidóknak arra, hogy tovább képezzék magukat. Ennélfogva a magyar nemzet gyermekeinek is meg kell adni az alkalmat arra, hogy ezekkel az eszközökkel minél nagyobb számban éljenek.⁵⁷

Amennyiben a zsidók „túlreprezentációjának” mértékét a zsidóknak a városlakó népességben elfoglalt 13%-os arányához viszonyítjuk, nem pedig az agrárnépességgel együtt számított össznépségi arányhoz (5,9%), kiderül, hogy a zsidók 13,4%-os aránya a diplomás értelmiségi foglalkozásokban (közszolgálat és szabadfoglalkozások) nem is volt olyan súlyosan aránytalan, illetve az, hogy ez a túlreprezentáció mindössze néhány kisebb szakmára korlátozódott.⁵⁸ Néhány diplomás szabadfoglalkozásban, elsősorban az orvosi és az ügyvédi pályán, a zsidók felülreprezentációja – minden mércével számolva – kiugró volt: az ügyvédek és ügyvédjelöltek 49,4%-a, az orvosok 46,3%-a zsidó volt. Azonban ezek kis szakmák voltak, tagjaiknak száma az egész magyar diplomás értelmiség alig egyötödét tette ki. De hiába volt a zsidó értelmiség aránya alacsony a diplomás értelmiség legnagyobb, mintegy harmincezres köztisztviselői csoportjában (4,9%), a közvéleményt ez a tény kevésbé érdekelte. Annál feltűnőbb volt a zsidók jelenléte azokban az öszlétszámukban jóval kisebb, pár ezer fős szabadfoglalkozásokban, amelyekben arányuk kiemelkedően magas volt, mint például az orvosi, gyógyszerészi vagy az ügyvédi foglalkozásokban, vagy a tömegkultúrának mindinkább részévé váló nagyvárosi sajtóban és szórakoztatóiparban.⁵⁹

Mégis, sokan súlyos problémának érzékelték a zsidók „tér foglалását” a századfordulótól, és nem is feltétlenül antiszemita indíttatással. A *Huszadik Század* című folyóirat zsidókérdésről szóló 1917-es ankétján több hoz-

⁵⁷ *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. V. kötet, 389. old. (1920. szept. 18).

⁵⁸ KOVÁCS ALAJOS (1938) 67.

⁵⁹ Az újságírókat és színészeket a korabeli statisztikák a „közszolgálat és szabadfoglalkozások” kategóriájába foglalták, de ezekhez a szakmákhoz nem volt szükség egyetemi diplomára.

zászó is foglalkozott a problémával. Alföldy Ede táblabíró azt a kérdést vetette fel, hogy vajon a felülreprezentáció mértékét felnagyító túlzásoknak mi áll a háttérben. A zsidók a múltban oly sokáig el voltak zárva az értelmiségi foglalkozásoktól – érvelt –, hogy amikor az emancipációt követően eltiltásuk megszűnt, a magyar társadalom az új helyzetet nem tudta megszokni: „Ami mindenekelőtt azt a vádat illeti, hogy a zsidók a jobb társadalmi pozíciókat elárasztják, ennek a megítélésénél ne feledkezzünk meg arról a hagyományos elfogultságunkról, amely szerint természetesen találjuk, hogy a zsidók a közéletnek minden valamirevaló helyéből ki legyenek zárva és ebből az okból a jelentéktelen térhódítás is a mértéktelen elhatalmasodás színében tűnhetik fel. A zsidóknak pusztá megjelenése olyan téren, ahol nem szoktuk meg a jelenlétüket, azt a látszatot keltheti, hogy tisztességtelen betolakodás történt.”⁶⁰

A zsidó értelmiség „tér foglалásának” dimenzióit felnagyította az is, hogy a köznyelvben az „értelmiség” kifejezésen nemcsak az egyetemi diplomásokat értették, hanem mindenkit, aki szellemi munkával kereste a kenyerét. Noha a numerus clausus vita elvben csupán az egyetemi és főiskolai diplomásokat érintette, a törvényért küzdő antiszemita politikusok gyakran és tetszés szerint hivatkoztak olyan szellemi foglalkozások „elzsidósodására” is, amelyekhez nem is volt szükség egyetemi diplomára. Ilyen volt az a – banktisztviselőkből, kereskedelmi és ipari tisztviselőkből álló – réteg, amelyben a zsidók száma (32 194) csaknem kétszerese volt annak, mint ahány zsidót a közszolgálat és szabadfoglalkozások kategóriájában összesen találunk (16 091). A gazdasági tisztviselők között a zsidóknak nemcsak az abszolút száma, hanem felülreprezentációjának 40-50%-os mértéke jóval magasabb volt, mint általában a diplomás értelmiségben.⁶¹ Amikor tehát az egyetemi numerus clausus érdekében kampányoló antiszemita politikusok arra a köznapi tapasztalatra hivatkoztak, hogy a szellemi munkát végző értelmiségben a zsidók aránytalanul magas részesedéssel vannak je-

⁶⁰ *Zsidókérdés Magyarországon – A Huszadik Század Körkérdése* (1917) 42. old.

⁶¹ A gazdasági tisztviselők körében működő diplomások aránya kb. 10% volt. 1920-ban a kereskedelmi tisztviselők öszlétszáma 28 000 volt, ebből 13 640 zsidó. A banktisztviselők öszlétszáma 19 335, ebből 8457 zsidó. Az ipari tisztviselők öszlétszáma 25 850, ebből 10 097 zsidó. A gazdaságban foglalkoztatott kereskedelmi, ipari és banktisztviselők öszlétszáma 73 185, ebből 32 194 zsidó, 40 991 nem zsidó. KOVÁCS ALAJOS (1938) 64–67. old. A „tulajdonképpen értelmiség” létszáma a közszolgálatban és szabadfoglalkozásokban foglalkoztatott keresők létszámából áll az altiszték és egyéb kiszolgálószemélyzet levonása után. Öszlétszámuk 1920-ban 121 058 volt, ebből zsidó 16 091, nem zsidó 104 967 fő.

len, érveikből sokszor nem is az egyetemi, hanem a középiskolai numerus clausus követelése következett volna.

A numerus clausus törvény a középiskolákra azonban nem vonatkozott: a középiskolákra csupán 19 évvel később, a második zsidótörvény elfogadása után terjesztették ki a zsidóellenes kvótát.⁶² Igaz, a középiskolai numerus clausus bevezetésére már 1920-ban is történt kísérlet. A „numerus clausus atyjaként” emlegetett Haller István kultuszminiszter 1920 őszén rendeletet adott ki arról, hogy a középiskolákban a tízéves gyerekek számára be kell vezetni a felvételi vizsgákat, s a miniszter szerint a főváros gimnáziumaiban mindjárt az első évben 41%-ról 32%-ra „sikerült” csökkenteni a zsidó gyermekek arányát.⁶³ A rendelet négy évig élt, és ez idő alatt a köznyelvben középiskolai „numerus claususként” emlegették, mert – mint a református tanáregyesület elnöke, Dóczi Imre megfogalmazta – a rendelet „a zsidók és más nem testző társadalmi rétegek elöl akarja elzárni a középiskolákat”.⁶⁴ A felvételi vizsga bevezetése miatt 1920-ban kb. 2000 zsidó iskolás gyermek szorult ki a gimnáziumokból.⁶⁵ A református egyházi iskolák jó része a felvételi vizsgákat kezdettől nem tekintette törvényesnek, a vizsgát nem is tartotta

⁶² A középiskolai numerus clausust sem a numerus clausus törvény, sem a zsidótörvények, sem azok végrehajtási utasításai nem tartalmazták. 1939-ben a megszorítást egy bizalmas VKM-rendelettel hozták létre a második zsidótörvény elfogadása után. A rendelet értelmében a középiskolai felvételekre is a 6%-os megszorító kvótát kellett alkalmazni, és szegregált zsidó, ún. „B” osztályokat kellett létrehozni. A zsidó gimnazisták leveleoktatáson munkaszolgálatot (pl. gyomirtás) végeztek, cserkészek nem lehettek. K. FARKAS CLAUDIA (2010/a)

⁶³ 1920/113.240 VKM számú rendelet. (A rendeletet ismerteti: Fábíán Béla képviselő hozzászólása, *Nemzetgyűlési Napló*, 1922. Haller adatait lásd: *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. V. kötet, 204. old. (1920. szeptember 4.) és XXV. kötet, 332. old. (1924. július 2.). A rendeletet a parlamentben Drózdly Győző bírálta: „T. Nemzetgyűlés! A vallás- és közoktatásügyi miniszter ur az elmúlt iskolai év végén kiadott egy rendeletet, amely arról szólt, hogy a középiskolákba ezután csak felvételi vizsgálattal vehetők fel a tanulók. Ennek a rendeletnek következményei borzalmasak voltak. Az iskolák megtartották a felvételi vizsgálatot, azokat a növendékeket, akik csak elégséges bizonyítványt mutattak fel az elemi iskola IV. osztályából, egyszerűen vizsgálat alá sem vették, hanem kiutasították onnan, azokat a növendékeket pedig, akik jobb bizonyítvánnyal kerültek oda, olyan vizsgálat alá vetették, hogy a legjobban tanuló növendékek néha szín kitűnő bizonyítvánnyal buktak el. (...) A népoktatási és a középiskolai törvény határozottan megmondja, hogy minden tanulónak, aki az elemi iskola IV. osztályát eredménnyel elvégezte, joga van a középiskolába beiratkozni. A miniszter ur rendelete ellenben azt mondja, hogy nincs joga a középiskolába beiratkozni, hanem először felvételi vizsgát kell tennie.” *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. X. kötet, 596. old. (1920. szeptember 1.)

⁶⁴ BETHLEN PÁL (1925) 130. old.

⁶⁵ „Tudósítás a keresztényszocialista párt győri gyűléséről”, *MTI Hírkiadás*, 1920. október 11. 8. old.

meg, a többi iskola pedig 1924-ben hagyott fel a felvételiztetéssel, amikor Bethlen István 1924-ben magát a rendeletet eltörölte.⁶⁶

Végül is az 1920-as törvény kizárólag az egyetemi hallgatók körében hozott létre zsidóellenes megszorítást. Nem került bele a törvénybe a budapesti orvoskar eredeti, 1919-es elgondolása, amely tiltotta volna a nők részvételét a főiskolai oktatásban, de a törvény visszaállította a nők oktatási jogainak 1918 előtt érvényben lévő korlátait. Mindazonáltal az orvoskar törvényes felhatalmazás nélkül évekig kizárta a nőket az egyetemi oktatásból, ezzel is bizonyosságát adva annak, hogy egyes hallgatói csoportok kizárását törvény híján is meg lehetett oldani.

A zsidókvóta hatására a zsidók aránya az egyetemisták között a korábbi 25-30%-ról a húszas évek közepére 10% alá süllyedt. A zsidók számára tehát a numerus clausus törvény faji paragrafusa komoly változást hozott. Becslések szerint a húszas években a törvény mintegy ötezer továbbtanulásra jelentkező zsidó diákot szorított ki a felsőoktatásból, és sokan voltak, akik a törvény miatt meg sem próbáltak tovább tanulni.

Az egyetemisták másik csoportjában, a nem zsidó egyetemisták körében ugyanakkor a numerus clausus törvény nem hozott jelentős változást, noha az állami létszámkeret törvénybe iktatása elvben a keresztény diákok létszámának maximalizálását is szolgálta. Csakhogy az idők során kiderült, a nem zsidó diákok esetében ilyesfajta kényszerintézkedésre nemigen volt szükség. Bebizonyosodott, hogy az 1920-as év hisztérikus légkörében fogant zártszám-törvény, amely a kormány hatáskörébe utalta a felvételi keretszámok maximalizálását, és a zsidókat kiszorította az egyetemekről, hamis premisszákon alapult – a zsidók kiszorítása ellenére a keresztény fiatalok nem jelentkeztek nagyobb számban az egyetemekre.

Antiszemitizmus és „hecctörvény”

Tanulmányomban felvetem azt a kérdést, hogy ha mindez így volt, akkor az első zsidóellenes törvény vajon mégis miért éppen az egyetemi diákság vonatkozásában született meg. A zsidó értelmiség utánpótlását egy középiskolai kvótarendszerrel erőteljesebben vissza lehetett volna szorítani, hiszen ezáltal a zsidó fiatalok nemcsak az egyetemi felvételtől, hanem

⁶⁶ BETHLEN PÁL (1925) 130. old. A református iskolák számára a református egyházkerületnek kellett volna elrendelnie a felvételiztetést, s mivel a tiszántúli egyházkerület ezt nem rendelte el, nem is tartottak felvételt.

az érettségi vizsgától is elestek volna. Ha tehát efféle szociálpolitikai megfontolás állt a törvény háttérében, vajon miért csak és miért éppen az egyetemisták közül kívánta kiszorítani a zsidókat?

A válasz nem magától értetődő. Számos történelmi feldolgozás szerint az intézkedés voltaképpen nem is irányult egyébre, mint az antiszemita „tömeghangulat” leszerelésére. Csakhogy a zsidó egyetemistákat sújtó törvény önmagában aligha volt alkalmas a „tömeghangulat” befolyásolására, hiszen a „tömegeket” az egyetemi diákság összetétele kevésbé érdekelte. Szemükben a numerus claususnak legfeljebb szimbolikus jelentősége volt, hiszen a csaknem félmillió magyar zsidóból alig öt-hatezer járt egyetemre.⁶⁷ A „tömegeket” az antiszemita szélsőjobboldal nem a numerus claususszal, hanem általában a zsidó vagyon elkobzására és újraelosztására irányuló követelésekkel mobilizálta. Az így kiépült tömegbázist hasznosították azután azok a politikai erők, köztük az antiszemita diákegyesületek, amelyek az egyetemi zsidókvóta bevezetéséért küzdöttek.⁶⁸

De önmagában az egyetemi zsidókvótától nemcsak a tömegek, hanem a keresztény középosztály sem várhatott gyors javulást. Legfeljebb azt, hogy hosszú, évtizedes távlatban csökkent a zsidó diplomás szakértelmiség számát. Közvetlenül érezhető előnyt csak attól lehetett volna remélni, ha magát a zsidókvótát a diplomához kötött foglalkozásokra – az orvosi, jogász, ügyvédi, mérnöki, tanári stb. pályákra – is kiterjesztik. „A főcél – írták a fajvédő egyesületek a nemzetgyűléshez intézett beadványukban – a kenyérkereső pályák országos védelme.”⁶⁹ Arról azonban, hogy a numerus clausust a törvényhozás magukra a kenyérkereső pályákra is kiterjessze, a húszas évek Európájában nem lehetett szó.

A kortársak számára tehát világos volt, hogy az egyetemi numerus clausus alkalmatlan bármiféle társadalmi probléma kezelésére. Ezt fogalmazta meg Rupert Rezső, aki a numerus clausust olyan „hecctörvénynek”, „tűszűrőtörvénynek” nevezte, amely ugyan „szuronyokat állít” az egyetem kapuiba, de az értelmiség gazdasági gondjain nem segíthet, csak arra jó,

⁶⁷ Hajdu Tibor számításai szerint 1910-ben az a 3500 zsidó diák, aki egyetemre járt, a zsidó családoknak kb. 6-7%-ából jött. HAJDU TIBOR (2005) 58. old.

⁶⁸ ZINNER TIBOR (1989) 35–39. old.

⁶⁹ MOL K636, 257/10 tétel. Az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, a Turul Szövetség, az Ébredő Magyarok beadványa a Nemzetgyűléshez, 1920. szeptember 1.

Iskolákban, egyetemen SÁRGA PADOT KÖVETEL a zsidóknak a Turul!

Feladványok: Dr. Székely Gyula,

Centrum st. Budapest.

6. A Turul Szövetség röplapja 1919–1920 körül

napjainkban elterjedt értelmében használta, amely szerint az ilyen törvény célja az, hogy az embereket megvédje a gyűlölet szította atrocitásoktól. Hanem abban az értelemben, hogy a numerus clausus törvényt a gyűlölet hozta létre, s hogy célja az volt, hogy normává emelje és állandósítsa azt a zsidóellenes érzületet, amely a háború, a forradalmak és az ezeket követő különítményes pogromok alatt lángolt fel az országban. Hasonló célt szolgált a numerus clausus törvény azon előírása is, amely az egyetemi felvételi bizottságokat felhatalmazta arra, hogy a jelöltek „nemzethűségét” elbírálja, s eltanácsolja azokat, akik szerepet vállaltak a forradalmakban vagy a baloldali egyesületekben.⁷⁰

⁷⁰ *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. V. kötet, 421. old. (1920. szeptember 20.) Rupert Rezső a képviselőházban kiemelte azt is, hogy „A keresztény egyetemi ifjúság semmi körülmények között sem fogja eltűnni, hogy keresztény ifjú kimaradjon. Tulajdonképpen nem lesz tehát numerus clausus. A keresztény nagy tömegeknek továbbra is nyitva áll az útja az egyetem felé, ennél fogva a szellemi proletariátus megakadályozása érdekében nem tettünk semmit. Ha pedig tettünk, ha pedig megcsináljuk azt, hogy a keresztény egyetemi ifjúság szegény sorsú része kimaradjon, akkor pedig óriási bünt követtünk el. *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. V. kötet, 423. old. (1920. szeptember 20.)

⁷¹ BETHEN PÁL (1925) 29. old. Grecsák vitatta, hogy a törvény általában a túlprodukciónak ellen hatna, úgy vélte, hogy kizárólag a zsidók kiszorítására jött létre.

⁷² Az intézkedés kész tényeket kodifikált: a baloldali diákok nagy részét a törvény elfogadásának időpontjában, 1920 őszén fegyelmi eljárás keretében már eltávolították az egyetemekről. Sokan közülük emigráltak, volt, aki börtönbe került. Mindazonáltal az egyetemi felvételi bizottságok különféle listák alapján hozták meg a döntéseiket (Galilei-kör, egyetemi szak szervezeti csoport tagnévsora stb.). A Galilei-kör esetében a felvétel megtagadásához elég volt az, hogy valaki a Kör tagja, egyéni tettet nem kellett az illetőre rábizonyítani. LADÁNYI ANDOR (1979) 161. old.

Elsősorban zsidótörvény

Mindazonáltal a numerus clausus elsősorban zsidótörvény volt – Grecsák kifejezésével –, olyan „barbár” intézkedés, amely a zsidók megbüntetését célozta azokért a bűnökért, amelyekért befolyásos politikai erők bűnbakként a zsidókat tették felelőssé. Az effajta bűnbak-politizálást Grecsák már a háború éveiből jól ismerte, hiszen 1916 és 1918 között, az első világháborús kormány igazságügy-minisztereként végigélte a politikai antiszemitizmus fellángolását és megerősödését. Tanúja volt, hogy a hadiszállítók, spekulánsok és feketézők meggazdagodása miként vált az antiszemita kezén a faji-vallási bűnbakképzés eszközévé, hogy a parlamentben miként jelent meg a durva hangnemű antiszemita retorika, miként kezdték „zsidópénzként” emlegetni a hadiszállításokat finanszírozó bankok tőkéjét és „zsidóuzsoraként” a kereskedelmi ügyleteket, miként történt, hogy nyilvánvaló politikai éllel zsidó nevű termékkereskedők névsorait olvasták fel, egyszerűen miként vált a magyar parlamentben minden napos eseménnyé a felekezeti uszítás, amely – egy munkapárti képviselő szavaival – „a háború minden terhét és ódiúmat felekezeti alapon akarja elintézni”.⁷³

Az antiszemitizmus fellángolása Magyarországon elsősorban a német folyamatokat követte. Németországban a háború során felerősödő antiszemitizmus egyik jeleként a berlini hadügyminisztérium 1916 őszén célzatos vizsgálatba kezdett annak kimutatására, hogy a zsidók elszabotálják a háborús kötelezettségeiket. A vizsgálat végső eredményeit sohasem hozták nyilvánosságra, azonban a közvélemény szemében – a célnak megfelelően – már a vizsgálat pusztán ténye is gyanúba keverte a zsidókat, különösen mivel a vizsgálat állami intézményből indult ki. A vizsgálat szellemi atyja, a német főparancsnok-helyettes, Erich Ludendorff négy év múltán – Hitler hívévé szegődve – már azt követelte, hogy a zsidókat fosszák meg állampolgárságuktól, és utasítsák ki Németországból. Prohászka püspök a numerus clausus nemzetgyűlési vitája során felemlégette a korábbi német vizsgálatot, és – egy antiszemita pamflet által publikált – hamis adatsort mutatott be a német zsidók kötelelességmulasztásáról, majd hasonlóan hamis számokat közölt a magyar zsidók háborús kötelelességmulasztásáról.⁷⁴

⁷³ Farkas Pál hozzászólását idézi BIHARI PÉTER (2008) 235. old.

⁷⁴ Prohászka ismertetését l. *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. V. kötet, 350. old. (1920. szeptember 16.) Az ügy ismertetését l. SZABOLCSI LAJOS (1993) 312–313. old.

Prohászka hamisításait egy nap múltán Sándor Pál képviselő a nemzetgyűlésben a megfelelő dokumentumok birtokában leleplezte, majd 1921-ben a Statisztikai Hivatal is tanúsítványt állított ki a vád cáfolatára.⁷⁵ De Prohászka sohasem vonta vissza hamis állításait. A zsidóság háborús részvételének elégtelenségéről szóló koholt vádakkal a püspök a magyar antiszemiták által később is felhasznált hagyományt teremtett.

Ez a fajta antiszemitizmus az 1918 előtti magyar politikai elit meghatározó alakjaitól idegen volt: Tisza István politikai generációja az antiszemita bűnbakképzést és uszítást – mint veszélyes jelenséget – következetesen elutasította.⁷⁶ Amikor 1918 augusztusában egy – a háborús gazdálkodás és a közéleti kérdéseivel foglalkozó – képviselőházi vita antiszemita demonstrációvá fajult, Tisza István arra figyelmeztetett, hogy az antiszemita által használt hamis általánosítások uszításba csapnak át azon zsidó százvezretek ellen is, akiknek a visszasságokhoz semmi közük: „A baj nálunk tulajdonképpen az – mondta Tisza –, hogy azoknak a társadalmi vagy foglalkozási ágaknak, amelyeknél a háborúval kapcsolatos visszasságok legtöbbször előfordulnak, igen nagy része a zsidóságból kerül ki és ennek folytán azoknak a visszataszító cselekményeknek, amelyek elkövetetnek, aránylag nagy részét zsidók követik el. Ebből kifolyólag tagadhatatlanul azzal a veszéllyel állunk szemben, hogy az a nagyon is jogosult felháborodás és elkeseredés, amely ezek ellen a cselekmények és azok elkövetői ellen irányul, felekezeti jelleget ölt magára.”⁷⁷

Ellentétben az 1920 után uralomra jutott politikuskárdával, az 1918 előtti magyar kormányzó elit feladatának tartotta, hogy megfékezze az antiszemita propagandát, és megakadályozza valamiféle lincshangulat kialakulását. „Ez ellen a veszély ellen – mondta Tisza – nézetem szerint állást kell foglalni és küzdeni kell mindenkinek. A nép felvilágosítása által is oda kell hatnunk mindnyájunknak, hogy ezekben ne felekezeti, ne faji kérdést lásson, és hogy az a jogos felháborodás, amely ezek ellen a bűncselekmé-

⁷⁵ *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. V. kötet, 350. old. (1920. szeptember 16.) 1921-ben Avarffy Elek képviselő folytatta Prohászka vádaskodását, azt állítván, hogy mindössze 500 zsidó katona halt meg az 50 000 bevonult zsidó katona közül, s ezzel a zsidó katonák halálozási aránya jóval alatta maradt a nem zsidó katonáknak. Az *Egyenlőség* Avarffyt beperelte, és még az antiszemitizmusáról közismert statisztikus, Kovács Alajos is Avarffy ellen és az *Egyenlőség* mellett foglalt állást. A Statisztikai Hivatal hatósági bizonylattal igazolta, hogy a zsidó halottak száma kb. 10 000 volt, azaz a zsidó katonák vesztesége a nem zsidókéval azonos volt. SZABOLCSI LAJOS (1993) 318. old.

⁷⁶ SZABÓ MIKLÓS (1989) 191. old.

⁷⁷ *Képviselőházi Napló*, 1910. XLI. kötet, 819. old. (1918. augusztus 7.)

Hadimilliomosok

Rozma Nándor könyve

7. Hadimilliomosok. Bíró Mihály könyvborítója a nyereszkes hadiszállítókat leleplező kiadványon, 1918

nyek és ezek ellen a gyalázatos és gyáva viselkedések ellen irányul, ne egy felekezet vagy egy faj ellen irányuljon.”⁷⁸

Az 1920 után hatalomra került vezetőség többsége már nem osztotta a Tisza-féle konzervatív liberálisok gondolkodásmódját, és nem állt ellen a bűnbak-politizálásnak sem. Engedett a kísértésnek, hogy Magyarország forradalmainak és veszteségeinek valamennyi okát egyetlen bűnbakra visszavezetve, a zsidók magatartásával indokolja meg, figyelmen kívül hagyva azokat a feszültségeket, amelyek a gazdasági nehézségekből és a nemzeti-ségek elégedetlenségéből származtak, s amelyeket a háborús körülmények izzáspontokra erősítettek fel.

1920 nyarán Teleki Pál személyében olyan politikus került az ország élére, aki a politikai antiszemitizmus táborával egyetértésben ígéretet tett a zsidók kérdés „intézményes” kezelésére.⁷⁹ Teleki Magyarország egész liberalizmus kori fejlődését elhibázottnak tartotta. Úgy vélte, hogy a zsidók emancipációja olyan történelmi tévedés volt, amelyet akár jogfosztás árán is helyre kell hozni. Hasonlóképpen vélekedett a kormánypárt elnöke, Prohászka püspök, aki szerint noha az egész „1867 utáni fejlődést a zsidók hozták létre”, s noha a kiegyezéstől kezdve „a magyar gazdaság, a magyar kereskedelem határozottan nagy lendületnek indult”, s noha „ezt nem a magyarok csinálták, ezt a zsidók csinálták”, mégis a magyar állam „világtörténelmi bűne volt” a zsidókat az országba beengedni, s be kell látni, hogy ennek véget kell vetni, mert „Magyarországnak csak egy bizonyos százaléku zsidóság kell”.⁸⁰

Egy év múltán, amikor Teleki helyét az ország élén Bethlen István vette át, a nyílt antiszemitizmus visszaszorult a kormány szintű politizálásból. Bethlen – Telekivel ellentétben – nem utasította el a liberális politikai hagyományt sem. De annak ellenére, hogy Bethlen politikai nyilatkozataiból a húszas években eltűnt a zsidóellenesség, sőt ellenfelei nemritkán kifejezetten „zsidóbarátsággal” vádolták meg, maga Bethlen sem volt mentes az antiszemita érzelmektől és előítéletektől. A történelmi fordulatok magyarázatára Bethlen is alkalmazta a „zsidó összeesküvés” elméletének hamis általánosításait: a baloldali forradalmak kitörésének okát Bethlen is a zsidók viselkedésében találta meg. Előítéletes gondolkodására jellemző,

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Miniszterelnöki programbeszédében Teleki megígérte, hogy kormánya lépéseket fog tenni a „keresztény társadalom érdekeinek intézményes megvédésére”. *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. IV. kötet, 15. old. (1920. július 22.)

⁸⁰ *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. V. kötet, 350. old. (1920. szeptember 16.)

A nagykapitalista :

Zsidó!

A marxista munkásvezér :

Zsidó!

A Conti utcai főszerkesztő :

galíciai Zsidó!

És te még követed

e zsidó-NÉP SZAVAT?

**Küzdj Velünk –
ellenük!**

TURUL

F. K. : Dr. Szabó Gyula
Centrum Rt. Budapest.

hogy úgy vélte, a baloldali forradalmakban a zsidóság „nagy része” részt vett, holott a csaknem félmillió magyar zsidóból alig két-háromezre tehető azoknak a száma, akik a forradalmakban szerepet vállaltak.⁸¹ Bethlen nem abban túlzott, hogy a Tanácsköztársaságban feltűnően nagy számban voltak zsidó vezetők. Gratz Gusztáv számításai szerint a 45 népbiztos 71%-a (32 fő) volt zsidó, ez az arány Hajdu Tibor szerint inkább 60% körül volt, ami szintén magas arány.⁸² Bethlen azt nem vette figyelembe, hogy a Tanácsköztársaság vezetésében nem zsidók is részt vettek. Arra sem volt tekintettel, hogy a sok százezres magyarországi zsidóságból csupán egy apró töredék vállalt a forradalmakban szerepet, ellentétben a zsidók nagy többségével, akik vagy ellenezték a kommunista forradalmat, vagy nem érdeklődtek iránta. Erre utalt a numerus clausus törvény vitájában Pető Sándor liberális képviselő, mondván, hogy az egyesek által elkövetett hibák megtorlására „olyan generális rendelkezéseket, törvényeket és szabályokat hoznak, amelyek minden zsidónak, tehát a becsületes, magyar polgári életet élő zsidóknak is ártalmára és hátrányára lesznek”.⁸³

A húszas évek vezető politikusai – a zsidósággal szemben maguk is előítéletesek lévén – az antiszemita bűnbak-politizálásra is kétértelműen reagáltak. Az ország külföldi megítélését súlyosan veszélyeztető antiszemita terrorcselekmények ellen felléptek ugyan, de megértéssel voltak azok iránt, akik a Tanácsköztársaságot zsidó forradalomként állították be, és ennek megfelelően a forradalomért „a zsidókat” nevezték meg felelősnek és számon kérhetőnek. A zsidó összeesküvés-elmélet még a trianoni határokat is a zsidók bűnéül rótta fel. E mentalitás példáját adta Haller István, akinek kultuszminisztersége alatt a numerus clausust bevezették. Haller visszaemlékezéseinek sokatmondó „Míg van Trianon – lesz numerus clausus” című fejezetében a zsidókat azzal vádolta meg, hogy „a zsidóság gazdasági erejét a világháborúban 9/10 részben az antant javára érvényesítette. Súlyos dokumentumok vannak arra, hogy a központi hatalmak ellen vívott harcban mekkora szellemi és anyagi tőkével vett részt a világ zsidósága.”⁸⁴ Most ezt a számlát a „zsidóságnak” „ki kell egyenlítenie”, és pedig oly módon, hogy befolyását „használja fel Magyarország történeti határainak visszaállítására, a jogtalanul elrabolt területek visszaszerzésére”.⁸⁵ A ma-

⁸¹ Uo.

⁸² HAJDU TIBOR (2010) 20. old. és GRATZ GUSZTÁV (1935) 102. old.

⁸³ *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. V. kötet, 191. old. (1920. szeptember 3.)

⁸⁴ HALLER ISTVÁN (1926) 244. és 253. old.

⁸⁵ HALLER ISTVÁN (1926) 253. old.

gyar zsidók a trianoni béke túszaivá, a nagyhatalmakkal folytatandó alku tárgyaivá váltak. Ezt a gondolatot az ország politikai vezetői a radikális jobboldaltól a mérsékeltékig egyaránt osztották, különbség inkább csak a hangnemben volt. A mérsékelt tábor egyik vezéralakja, Klebelsberg Kunó egyenesen a parlamentben jelentette ki, hogy a zsidók sorsa Magyarországon attól függ, hogy az európai nagyhatalmak milyen engedményeket hajlandóak tenni a határok kérdésében: „Adják vissza nekünk a régi Nagy-Magyarországot – mondta 1924-ben –, akkor majd hatályon kívül fogjuk tudni helyezni a numerus clausust.”⁸⁶

Ebben a mentalitásban éppúgy elmosódott a különbség külföldi és magyar, szegény és gazdag, vagy kommunista és nem kommunista zsidó között: a zsidókra a kollektív felelősség terhe hárult.

Ahogy a kisgazda Rupert Rezső megfogalmazta: a kollektív felelősség elve volt az a demagóg mechanizmus, amely lehetővé tette, hogy „általánosították – törvényekben is – a kevesek »bűnét« százezrekre, milliókra”.⁸⁷ Ebben a mentalitásban nem volt ellentmondás a faji és politikai, sőt akár a nemi megfontolások egyidejű alkalmazása között: a felvételiző diákokat nemcsak származásuk szerint kellett elbírálni, hanem abból a szempontból is, hogy 1920 előtt milyen politikai „magatartást” tanúsítottak, azaz megfelelnek-e a „nemzethűség” követelményének. A faji és politikai szempontok együttes alkalmazása a baloldaliakat a „zsidóság”, a zsidókat pedig eleve a „baloldaliság” gyanújába keverte, ezzel közvetve is erősítendő azt a meggyőződést, hogy a baloldali forradalmak valamiféle sajátos „zsidó” érdeket képviseltek.

Bernolák Nándor jogászprofesszor, aki a numerus clausus törvényjavaslathoz a faji paragrafust tartalmazó módosító indítványt beterjesztette, a parlamentben nyíltan szólt arról, hogy a numerus clausus törvény politikai és faji aspektusa között – az ő felfogásában – szoros kapcsolat kell, hogy legyen: „A zsidóságnak egyik alapvető tulajdonsága... az a túlzott intellektualizmus, amely az érzelmi, kegyeleti szempontokat sokkal inkább háttérbe szorítja, és előtérbe inkább az utilitarisztikus szempontokat helyezi... Nem véletlen az, hogy pl. a budapesti egyetemen az utilitarisztikus filozófiának a tanára és ezzel egy nagy iskolának megalapítója éppen

egy zsidó professzor volt, aki a filozófia terén igen jelentékeny, komoly, tiszteletreméltó névre tett szert, aki azonban azzal, hogy itt egy ilyen iskolát alapított és maga köré gyűjtötte a sajátos módon nemcsak hasonló gondolkodású, de hasonló fajtájú embereket, igen jelentékeny részben előkészítőjévé vált – amint azt ő maga is elismerte –, bizonyos mértékig atyjává vált a forradalomnak, amely az országot felforgatta.”⁸⁸ Bernolák módszere, amellyel a kapcsolatot a „hasonló gondolkodású” és a „hasonló fajtájú” emberek között megteremtette, magát a numerus clausus

9. Bernolák Nándor, 1920-as évek

törvényt is jellemzi, hiszen egy-szerre bünteti a baloldali diákokat és korlátozza a zsidó diákok felvételét. „Ily körülmények közt nem tagadhatom – mondta Bernolák –, hogy abban a propozícióban, amelyet előterjesztetek, tendáltatik az is, hogy a zsidóság ne vegyen részt ilyen túlnyomó számban az intellektuális pályákon. Igenis én azt óhajtom és egészen világosan megmondom, hogy úgy a magyar nemzetnek, mint a Magyarországon élő zsidóságnak is eklatáns érdeke az, hogy a főiskolákon a zsidóság arányszáma alászálljon. Nagyon szükségesnek tartom ezt a társadalmi béke, az egyetem nyugodt működése érdekében és főképp azért, hogy az országban újból a magyarság szelleme jusson vezető szerephez.”⁸⁹ Bernolák ezzel nemcsak azt fejezte ki, hogy a faji paragrafus valójában egy – a zsidóság ellen bevezetendő – büntetőeszköz, hanem azt is, hogy ezzel mintegy legitimmé válik a zsidók megbüntetése a háborús veszteség, a forradalmak és a trianoni határok miatt.

⁸⁶ *Nemzetgyűlési Napló*, 1922–26. XXIV. kötet, 295. ülés, 320. old. (1924. június 4.)

⁸⁷ Rupert Rezső különvéleménye a második zsidótörvényhez, *Képviselőházi Irományok*, 1935. XII. kötet, 514. old. (1939. február 3.)

⁸⁸ Bernolák Nándor hozzászólása, *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. V. kötet, 185. old. (1920. szeptember 3.)

⁸⁹ Uo.

A numerus clausus mindenekelőtt ennek a mentalitásnak volt a terméke. Zsidótörvény volt, amely egyéni mérlegelés nélkül a zsidóságot mint népcsoportot büntette meg 1920 után mindazért a veszteségért, amely Magyarországot a háború, a forradalmak és a békeszerződés következtében érte. A numerus clausus faji kvótája így kapcsolódott össze a forradalmak utáni baloldallelenezes politikai tisztogatással: ugyanaz a paragrafus, amely a faji kvótát intézményesítette, az egyetemi hallgatók felvételét „a nemzetűség és az erkölcsi megbízhatóság” követelményeihez kötötte, s ezzel össze is mosta a politikai tisztogatást a zsidók kiszorításával. A „nemzetűségre” vonatkozó előírást a magyar kormány a zsidókvóta 1928-as módosítása után is fenntartotta, ez pedig annyit jelentett, hogy az egyetemi felvételeket a törvény betűje szerint a háború és forradalmi „felfordulás” idején tizedik életévüket is alig betöltött fiatalok magatartásától kellett – elvben – függővé tenni.

A numerus clausus legtöbb befolyásos élharcosa – Prohászka Ottokár, Teleki Pál vagy Kovács Alajos – a zsidókat ugyanakkor nemcsak megbüntetni akarta rossznak vélt tulajdonságaik miatt, hanem a lehető leginkább kiszorítani a magyar társadalomból – elsősorban éppenséggel a jónak vélt tulajdonságaik miatt. A magyar antiszemita a zsidókat nem alacsonyabb rendűnek, hanem éppen fordítva, sok vonatkozásban magasabb rendűnek, és ezért a magyarokra nézve veszélyesnek tartották. Ezt persze a magyar politikai élet befolyásos alakjai közül nem csak a radikális antiszemita gondolták így. A zsidók kompetitív előnyeiről még a rendszerint visszafogottabban fogalmazó Bethlen István is egyértelmű véleménnyel volt: a zsidók „a maguk gazdasági leleményességével, ügyességével és képességeikkel, amelyek meghaladják – ezt abszolút objektíve állapítom meg – úgy a magyar faj gazdasági képességeit, mint az egyéb itt lakó, esetleg sváb, vagy más népek képességeit, ezen a téren nagy sikereket értek el.”⁹⁰ Prohászka nézetei e vonatkozásban Bethlenétől inkább csak a kifejtés stílusában különböztek: Prohászka a zsidók „hatalmas” intelligenciájáról, szorgalmáról beszélt, miközben a magyarokat „életképtelennek”, „urhatnámnak” és lustának írta le.⁹¹ Prohászka szerint a magyarországi kereskedelmet egyesén „a zsidóság teremtette meg”, mert „hatalmas gazdasági érzékével, agilis, aktualitásokra beállított intelligenciájával, nagy szorgalmával, rá volt arra képesítve, hogy itt a magyar apátia, a magyar indolencia, a magyar mun-

⁹⁰ *Képviselőházi Napló*, 1935. XIII. kötet, 64. old. (1937. május 11.)

⁹¹ *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. V. kötet, 347. old. (1920. szeptember 18.)

kátlanság, a magyar urhatnámság terén leszorítsa teljesen ezt az életképtelen, harcokra be nem állított nemzedéket.”⁹²

Hasonlóképpen vélekedett Kovács Alajos, aki szerint a zsidók általában „fogékonyabbak” a kultúra iránt, mint a magyarok, s ezért oly sikeresek a modern gazdaságban. Ebben a mentalitásban a „fajok harca” minden egyéb – gazdasági, kulturális, szakmai vagy emberieségi – szempontot felülírt. A fajok harca Hoór Károly szemészprofesszor – a zsidókvóta egyik legbefolyásosabb propagandistája – megfogalmazásában immár a kifejtett nemzetiszocializmus képeit idézte fel: „Ha a magyar nemzet valamikor odajutna, hogy csak zsidó orvosai volnának, vagy lehetnének, akkor teljesen megérezt arra, hogy akár járványokban pusztuljon el és tűnjék el a föld színéről, mert akkor amúgy is megszűnt életre hivatott nemzet lenni.”⁹³ A numerus clausus élharcosai tehát teljes nyíltsággal hirdették meg, hogy az intézkedés célja nem egyéb, mint hogy a kompetitívebb teljesítményt kiszorítsa a gyengébb érdekében. Amikor tehát az ellenkező oldalról a numerus claususszal szemben azzal érveltek, hogy a numerus clausus a magyar kultúra és a tudományosság teljesítményére nézve hátrányos és veszélyes lehet, ezek az érvek azért találtak süket fülekre, mert a numerus clausus hívei ezen veszélyeket eleve, a törvény meghozatala előtt mérlegre tették, és döntéseiket már ezen mérlegelés jegyében hozták meg.

A faji paragrafus „eszméje”

A zsidókvóta bevezetésének történelmi körülményeiben nem az volt az új, hogy a magyar közéletben megjelent a politikai antiszemitaizmus, hiszen ez az érzület sokéves hagyományra tekintett vissza. Maga a zsidóellenes numerus clausus eszméje sem 1918-ban jelent meg a magyar politikai irodalomban, hanem jóval korábban, a 19. század utolsó évtizedében, annak hatására, hogy 1887-ben Oroszországban zsidóellenes egyetemi numerus clausust vezettek be. A századfordulón néhány alkalommal már az osztrák és a magyar parla-

⁹² Uo. „Mi nem azt hibáztatjuk – mondta Prohászka –, hogy a zsidóság megteremtette a magyar kereskedelmet, nem is tagadjuk azt és a magyar nép tényleg nem is volt sohasem antiszemita azért, mert a kereskedője zsidó volt. Nagyon jól emlékszem, hogy mikor azt a nagy szénszövetkezetet iparkodtunk megcsinálni és az egyik szónok azt mondta, hogy akkor ez a felsővégi és az alsóvégi és ez meg az a zsidó is elmegy, erre az egyik magyar azzal állt elő: akkor hol fogunk új zsidót – mert anélkül nem boldogul a magyar ember.”

⁹³ HOÓR KÁROLY (1925) 4. old.

mentben is elhangzottak javaslatok a zsidóellenes numerus clausus bevezetésére, mint pl. 1907-ben, amikor Hencz Károly az egyetemekre, Kmety Károly pedig a középiskolákra javasolta bevezetni az izraelita diákok számának korlátozását. A politikai antiszemitizmus efféle megnyilvánulásai ellenére sem állítható azonban, hogy 1918 előtt ezek a javaslatok átütő erővel hatottak, vagy valamiféle ellenállhatatlan folyamatot indítottak el.

A zsidóellenes numerus clausus „eszméjének” tényleges térhódítása csak a háború és a forradalmak idején indult meg. A forradalmakat követően a politikai helyzet újdonsága tehát nem a zsidókvóta javaslatának megjelenésében volt, hanem abban, hogy – ellentétben a korábbi időkkel – az ország politikai vezetői nem álltak ellen a zsidókvótát követelő erőknél, s végső soron a törvény bevezetésével állami rangra emelték a politikai antiszemitizmust. A helyzet újdonsága abban volt, hogy a faji paragrafus bevezetésével a kollektív bűnösség elve alapján egyes egyének helyett egy egész népcsoportot kiáltottak ki bűnbaknak.

A zsidókvóta bevezetése a magyar politikai életbe új minőséget hozott. Igaz, már a dualizmus kori magyar államtól sem volt idegen, hogy a nemzetiségek nyelvi asszimilációját előmozdítandó olyan intézkedéseket vezessen be, amelyek a nem magyar népcsoportokat az oktatás terén kifejezetten hátrányos helyzetbe hozták azzal, hogy a nem magyar tannyelvű oktatási intézményeket kisebb állami támogatásban részesítették, mint a magyar tannyelvűeket. Azonban a nemzetiségek tagjainak egyenlő állampolgári jogait a dualizmus kori magyar állam nem kérdőjelezte meg, mint ahogy a nemzetiségek tagjai előtt nem zárta el az egyéni érvényesülés lehetőségét sem. Az 1920-as fordulat újszerű volta abban volt, hogy az állam immáron bizonyos – származás szerint definiált – egyénektől magához a felsőoktatáshoz való jogot is megvonta azzal a kimondott céllal, hogy ezen egyéneket megfosssa az érvényesülés diplomához kötött útjaitól.

Az oktatási jogoknak származási alapon történő megvonása a magyar numerus clausust megkülönböztette a zsidóellenes numerus clausus egyéb alkalmazásaitól a nyugati világban. Az Egyesült Államokban és Kanadában a magyar numerus clausus törvénnyel nagyjából egy időben – részint éppen a kelet-európai antiszemita mozgalmak következtében az Újvilágban megjelenő zsidó bevándorlók nagy száma miatt – több egyetemen (Harvard, Yale, Columbia) vezettek be zsidóellenes kvótát, és számos – orvosképzéssel foglalkozó – főiskolán is maximálták a zsidó hallgatók arányát. Azonban ezekben az országokban a zsidóellenes kvóta soha sem emelkedett állami intézkedés vagy törvény szintjére. Ez egyrészt azt

jelentette, hogy az egyes egyetemekről kiszoruló zsidó diákok egyazon állam más egyetemein folytathatták tanulmányaikat, másrészt a zsidó közösség akár új egyetemet is alapíthatott a kiszoruló zsidó diákok számára. Kelet-Európában Romániában, Lengyelországban és Lettországon a numerus clausus követelése a húszas évektől napirenden volt, s noha törvényerőre a harmincas évekig egyik országban sem emelkedett, Romániában és Lengyelországban a húszas évektől az egyetemek és főiskolák „kapun belül”, törvényes felhatalmazás nélkül érvényesítették zsidókvótát. Nem kizárt, hogy éppen a Magyarországról kiszorult zsidó diákok nagy száma miatt jelent meg a numerus clausus követelése a csehszlovák parlamentben is.⁹⁴ Ausztriában 1923 januárjában, a nemzetiszocialisták részvételével negyvenötezer fős tüntetésen követelték a numerus clausus bevezetését.⁹⁵

A faji kvóta sorsa 1928 után: az „eltörlés” legendája

A legfőlrevezetőbb legenda, amely a numerus clausus történetéhez fűződik, arról szól, hogy a törvényt 1928-ban eltörölték. Az „eltörlés” legendája a húszas évek végén keletkezett, de a történeti publicisztikában napjainkig tartja magát. Kialakulását a Bethlen-kormány ügyes politikája tette lehetővé. A numerus clausust 1928-ban valójában nem törölték el, hanem csupán átnevezték, és ezután sem szűnt meg a zsidóság diszkriminációja az egyetemeken. A legendából csak annyi igaz, hogy a törvény faji paragrafusa bizonyos metamorfózison ment át.

A harmadik fejezetben bemutatom, hogy a zsidókvótát a Népszövetség nyomására a Bethlen-kormány 1928-ban formálisan valóban kivette a törvényből. Viszont beemelt a törvénybe egy új kvótát, és pedig egy foglalkozási kvótát. Az új kvóta célja ugyanaz volt, mint az előző: hogy távol tartsa a zsidókat az egyetemekről, viszont ezt most már úgy tegye, hogy közben a Népszövetség se marasztalhasa el Magyarországot faji diszkrimináció miatt. Klebelsberg már két évvel a módosítás előtt azt tanácsolta Bethlen miniszterelnöknek, hogy változtassanak a törvényen, de ezt valahogy

⁹⁴ MTI Hírkiadás, 1922. november 30 és december 2. A numerus clausust követelő parlamenti képviselők indítványa szerint a főiskolákon mind a diákokra, mind pedig a tanároknak nézve be kellene vezetni a népességi arányok szerinti kvótát.

⁹⁵ MTI Hírkiadás, 1923. január 22.

úgy oldják meg, hogy közben a zsidó diákok „ezrei” mégse jussanak be az egyetemre. Bethlen tehát engedjen a Népszövetség követelésének, de az engedmény csak formális legyen. A kormány végül a faji kvótát egy olyan új kvótával helyettesítette, amely a felvehető diákok számát aszerint korlátozta, hogy milyen foglalkozású volt a felvételiző diák apja.⁹⁶ A foglalkozási kvóta belső arányszámaikat pedig úgy alakították ki, hogy a zsidók aránya az új rendszerben se emelkedhessék meg számottevően.

A módosítás filozófiájáról 1928-ban a kormány – érthető okokból – hivatalosan nem nyilatkozott, hiszen éppen azért történt az egész, hogy Magyarországot a Népszövetség oldaláról ne lehessen továbbra is elmarasztalni a zsidók diszkriminációjáért. Tíz évvel később azonban, amikor már a magyar diplomácia nem a Népszövetség, hanem inkább Németország barátságát kereste, a KSH elnöke, Kovács Alajos részletesen leírta az 1928-as foglalkozási kvóta belső logikáját. Eszerint: „a numerus claususnak az az enyhített formája, amelyet boldogult gr. Klebelsberg kultuszminiszter kezdeményezett, bár nem mondta ki határozottan, hogy az egyes fajok népességi arányuk szerint veendő fel az egyetemekre, de (...) tulajdonképp ugyanazt a célt szolgálta. (...) Minthogy az első {foglalkozási} kategóriában, amely a hallgatók számának kb. a felét lefoglalja, alig van zsidó, viszont a szám második felében (...) az őstermelők fiai jutottak volna túlsúlyba (...) végeredményben a zsidóság aránya a hallgatók között kb. csak a népességi aránnyal lett volna egyenlő.”⁹⁷ Kovács Alajossal egybehangzóan írta le a foglalkozási kvóta értelmét Hóman Bálint kultuszminiszter (1932–1938 és 1939–1942). A nemzetközi nyomásra eltörölt zsidókvóta helyébe olyan szabályozás lépett – írta Hóman –, amely a zsidóság „nyílt megnevezése helyett” a foglalkozási csoportok szerinti kvótával „közvetett módon” ugyanazt a célt szolgálta, mint az eredeti, 1920-as zsidókvóta.⁹⁸

⁹⁶ A foglalkozási kvótát bevezető törvény szövege: „Az engedély megadásánál a nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság követelményei mellett egyfelől a felvételt kérő megelőző tanulmányi eredményeire, illetve szellemi képességeire, másfelől arra is figyelemmel kell lenni, hogy elsősorban a hadiárva és a harctéri szolgálatot teljesítettek gyermekei, továbbá a közalkalmazottaknak és a különféle foglalkozási ágakhoz (mezőgazdasághoz, iparhoz, kereskedelemhez, szabad foglalkozásokhoz stb.) tartozóknak gyermekei az ezen foglalkozásokhoz tartozók számának, és jelentőségének megfelelő arányban jussanak a főiskolákra és a fölvettek száma az egyes törvényhatóságok között is igazságosan osztassék fel.” *Képviselőházi Irományok*, 1927. VI. kötet, 434. old. (1927. november 18.)

⁹⁷ KOVÁCS ALAJOS (1938) 39. old.

⁹⁸ Indoklás „az egyetemi és főiskolai hallgatók felvételének szabályozásáról” szóló törvényjavaslathoz, *Felsőházi Irományok*, 1939. IV. kötet, 187–188. old. (1940. november 15.)

A módosítás mögött lévő szándékot nem volt nehéz megérteni. Az angol Lucien Wolf, aki – a Népszövetség számára – jelentést írt a módosításról, világosan átlátta, hogy az új foglalkozási kvóta „antiszemita célra használható”, azonban – mint írta – mégis abból kell kiindulni, hogy a magyar kormány lépése „jóhiszeműleg tétetett”.⁹⁹ A Népszövetség tehát az új kvóta mögött elbujtatott szándékkal nem foglalkozott: megelégedett azzal, hogy a zsidókvóta kikerült a törvényből. A zsidókvóta eltörlését szimbolikus győzelemnek tekintette, ennél többre a Népszövetség nem is számított. Ugyanígy éreztek a magyarországi zsidó közösség vezetői, akik abban reménykedtek, hogy a szimbolikus engedményt idővel valóságos javulás követi majd. A kormány pedig kis mértékben megemelte az egyetemre engedett zsidók számát. Évente kb. 250-nel több zsidó diákot engedett felvételre, s a felvételi adatokat gondosan megküldte a Külügyminisztériumnak is, ahol amúgy az ilyesféle adatoknak semmi helye nem volt.¹⁰⁰ A zsidó diákok aránya az 1928–1929-es 8,8%-ról 1930-ban 9,6%-ra, 1931-ben 10%-ra, 1932-ben 11,9%-ra és 1933-ban 12%-ra emelkedett. Mindez azonban korántsem jelentette azt, hogy a zsidó diákok ténylegesen a nem zsidó társaikkal egyenlő esélyt kaptak: 1928 és 1933 között a zsidó felvételizőknek körülbelül 70%-át utasították vissza az egyetemek, miközben a keresztény diákoknak csupán körülbelül 15%-át. A zsidó érettségizettek többségének ezután sem volt esélye tovább tanulni.¹⁰¹

Így aztán hiába szerepelt a Bethlen-kormány – külföld felé – hangoztatott apologetikus érvrendszerében immáron az, hogy a zsidó diákok aránya a régi kvóta fölé emelkedett, arról, hogy a tovább tanulni kívánó zsidó diákoknak mintegy kétharmada ekkor sem juthatott be az egyetemre, nem esett szó. A számokkal és százalékokkal cinikus propagandájáték folyt, miközben a zsidó diákok ezrei továbbra is kívül rekedtek az egyetemeken.

A diszkrimináció valamelyes enyhülése az 1931/1932-es tanév felvételi ciklusáig tartott. Hóman Bálint kultuszminiszter 1932 őszén már utasította az egyetemeket, hogy a felvételeknél „rigorózan” járjanak el, majd 1933 őszén a parlamentben olyan reformtervekről beszélt, amelyek révén újra érvényesíthető lesz a 6%-os zsidókvóta. „Feltétlenül el kell érünk azt

⁹⁹ LADÁNYI ANDOR (1979) 1131. old.

¹⁰⁰ *Kimutatás az első éves hallgatókról*, MOL K 636, VKM 1928-23-69628.

¹⁰¹ LADÁNYI ANDOR (1979) 1140. old. és MOL K 636, 410-5 cs. *Adatok az egyetemi numerus clausus jövő tanévi meghatározásához* (1929)

az eredményt – mondta –, hogy a magyar keresztény ifjúság és a zsidó ifjúság között az egyetemen nem lesz semmiféle arányban eltérés az országos arányszámaihoz képest.”¹⁰²

Hitler hatalomra jutása után, 1933 őszén a magyarországi antiszemita diákmozgalmak akciói erőszakosabbak lettek. Gömbös miniszterelnök 1933 telén ígéretet tett rá, hogy az eredeti, 1920-as zsidókvótát az egyetemek a gyakorlatban érvényesíteni fogják, de hozzátette, hogy kormánya az 1928-as törvénymódosítás eltörlésében nem gondolkodik.¹⁰³ Ebben az évben a zsidó diákok aránya ismét 9,7%-ra esett vissza, és a húszas évekből jól ismert zsidóverések is beindultak az egyetemeken. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter 1934. január 16-án pedig már a minisztertanácson jelentette be, hogy „[a] jövő évben be fogják tartani a zsidó arányszámot”,¹⁰⁴ amely – ha hinnénk az „eltörlés” legendájának – Keresztes-Fischer Ferenc bejelentésének pillanatában öt éve nem is létezett. Valójában azonban a zsidókvóta továbbra is életben volt, hiszen – mint Hóman Bálint kultuszminiszter később nyíltan is elmagyarázta – az 1928-as módosítást követően az egymást követő kultuszminiszterek „a zsidóság egyetemi és főiskolai felvételének korlátozását esetről-esetre kiadott intézkedésekkel lényegében továbbra is fenntartották mindaddig, amíg ez a kérdés az 1939: IV. t. c. megalkotásával újabb és átfogóbb törvényes szabályozáshoz jutott”.¹⁰⁵ A zsidó diákok arányszáma 1934-től tehát ismét drasztikus csökkenésnek indult, és 1940-re 3% alá süllyedt.

A nyílt zsidókvóta visszaállítása

1939-ben a második zsidótörvény a faji paragrafust formálisan is visszaállította. A második zsidótörvény 1939-ben a középiskolákra ugyan nem írt elő zsidókvótát, azonban a VKM V/I. ügyosztálya a faji paragrafus hatályát kiterjesztette a középiskolákra is, a felvehető zsidó hallgatók arányát

¹⁰² Hóman Bálint hozzászólása, *Képviselőházi Napló*, 1931. XVIII. kötet 332. old. (1933. november 29.)

¹⁰³ A *Turul Szövetség* folyóiratából idézi LADÁNYI ANDOR (2005) 63. old.

¹⁰⁴ LADÁNYI ANDOR (2005) 63. old.

¹⁰⁵ Indoklás „az egyetemi és főiskolai hallgatók felvételének szabályozásáról” szóló törvényjavaslathoz. *Felsőházi Irományok*, 1939. IV. kötet (1940. november 15.).

6%-ban korlátozta.¹⁰⁶ A törvény hetedik paragrafusa kimondta, hogy a zsidó hallgatók aránya az első évfolyamra felvettek között a hat százalékot nem haladhatja meg.¹⁰⁷

A numerus clausus törvény faji paragrafusa tehát – egy átmeneti és csekély enyhülés ellenére – a Horthy-korszak egészében érvényesült. 1920 és 1928 között hatályos törvény volt, de a zsidók kiszorítása abban az évtizedben (1928–1939) is folytatódott, amelyben a zsidókvótát egy foglalkozási kvótával váltották fel. A zsidókvóta 1939 és 1945 között ismét hatályos törvény volt. Történetéhez az is hozzátartozik, hogy a harmincas években a zsidó diákok aránya először éppen egy olyan évben (az 1936–1937-es tanévben) csökkent a húszas években mért legalacsonyabb arány, 8,3% alá, amikor az 1920-as zsidókvóta hivatalosan már nem, az 1939-es zsidókvóta pedig még nem volt hatályban. Nem állja meg a helyét az a széles körben elterjedt állítás, hogy a numerus clausus 1928-as módosítása után a diszkrimináció eltűnt volna a magyar intézményrendszerből.

¹⁰⁶ A rendeletben a következő indoklás szerepelt: „Az 1939:IV. tc. szelleméből az következik, hogy a zsidó tanulók {a középiskolákban} az ország zsidó lakosságának a keresztény lakossághoz viszonyított százalékos arányszámának mértékéig vehetők fel.” K. FARKAS CLAUDIA (2005) 1. old.

¹⁰⁷ „7. § Az egyetemek és a főiskolák első évfolyamára zsidót csak olyan arányban lehet felvenni, hogy a zsidó hallgatók (növendékek) száma az egyetem vagy a főiskola illető karára (osztályára) felvett összes hallgatók (növendékek) számának hat százalékát, a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem közgazdasági karának közgazdasági és kereskedelmi osztályán a hallgatók számának tizenkét százalékát ne haladja meg. Ez a rendelkezés nem terjed ki az egyetemek hittudományi karának és a hittudományi főiskoláknak a hallgatóira (növendékeire).” A végrehajtási utasításban – eltérően az 1920-as numerus clausus törvénytől – a zsidókvótát alkalmazandónak írták elő a művészeti főiskolákon is, az „elsőéves” hallgató fogalmát kiterjesztették az olyan felsőbb éves hallgatókra is, akik egy-egy karra vagy szakra első ízben jelentkeztek. ZEHÉRY LAJOS–TÉRFY BÉLA (1939) 110. old.

A törvény keletkezése

A numerus clausus törvény – ellentétben a harmincas évek zsidótörvényeivel – nem a gazdaság egészében, hanem csak korlátozott területen, a felsőoktatásban hozott létre zsidókvótát. De a törvényt kiharcoló erők egy része nem csupán a felsőoktatás viszonyain kívánt változtatni. Ennél szélesebb körben, a gazdaság egyéb területein is korlátozó intézkedéseket kívántak bevezetni.

A törvény parlamenti vitájában egymást érték a javaslatok, hogy a felsőoktatáson kívül még mely területeken kellene zsidókvótát alkalmazni. Foglalkozási kataszter felállítását javasolták, amelyben a zsidók arányát valamennyi szakmában és gazdasági ágban egyenként korlátoznák. „Azokra a pályákra, melyeken most a zsidóság túltengő arányban van – szölte a Turul Szövetség, az Ébredő Magyarok és az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga beadványa a törvényhozókhöz –, mindaddig zsidó ne engedjessék, míg a helyes arányszám helyre nem jön.”¹⁰⁸ Kvótával kívánták korlátozni a nyersanyagok forgalmát: a zsidók legfeljebb ezek 8%-ához juthattak volna hozzá. A nyersanyagokat elosztó hivatalok alkalmazottai között is 8%-ban korlátozták volna a zsidók arányát.¹⁰⁹ A sajtóban is kvótát akartak bevezetni: az újságpapírt a „nemzetiségek” aránya szerint osztották volna szét, a „zsidó” lapokon héber betűvel kellett volna feltüntetni a lap „hovatarto-

¹⁰⁸ MOL K636, 257/10 tétel. Az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, a Turul Szövetség, az Ébredő Magyarok beadványa a Nemzetgyűléshez, 1920. szept.

¹⁰⁹ Erekly Károly indítványa 1920. április 28-án. *Nemzetgyűlési Irományok*, 1920–1923. I. kötet, 281. old. és Budaváry László indítványa, *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. IV. kötet, 287–289. old. (1920. augusztus 7.) Friedrich István, aki 1919 augusztusa és novembere között volt miniszterelnök, azt javasolta, hogy az újságpapírt is a nemzetiségek aránya szerint osszák szét, valamint hogy a „zsidó” sajtótermékeken héber betűvel tüntessék fel „hovatartozásukat”. Levelek. *Budapesti Hírlap*, 1920. április 22. és 23.

A magyarországi

Antiszemita Szövetség

a zsidókérdési politikák nélkül, elszánt következetességgel, a legdrágábbban, teljes felfüggetléssel akarja megvalósítani
A meggyalázott, halálra szabott nemzet kitérőre és -szerele nem enged, hogy legkevesebb elismertse, ezzel a

nemzetgyilkos fajjal

és e faj érdekében szolgáló lovász és társai: „liberális” sáncokkal és „Cicawen-fajta” muszorgyalókkal tovább alkudoznak akkor, mikor Friedrich és kormánya
mögött Európa élte hadserege és a keresztény magyarság 100 -a áll.
Követeljük, - nehogy az elvesztett magyarság fogalmához nyúljon, - hogy a kormány és a nemzetgyűlés minden rendelkezésére álló eszközzel valóssa meg
szövetségünk célját a

zsidómentes Magyarországot.

Tagfelvétel csakis délután 4-7 óráig a keresztényszomszág igazsága mellett a Szövetség titárságánál.

VIII., Baross-utca 34. sz.

10. Az Antiszemita Szövetség plakátja, 1919/20

zását”.¹¹⁰ A zsidókvótát a középiskolákra is kiterjesztették volna.¹¹¹ Elrendelték volna, hogy állami megrendelést zsidók ne kaphassanak. A gazdasági szankciókon kívül úgynevezett „fajvédelmi” törvények bevezetését is követelték: „a nemzeti és keresztény szellem” kialakítására alkalmas tantárgyak tanításából kizárták volna a zsidókat, megtiltották volna, hogy keresztény személy zsidó családnál vállalon házimunkát. A zsidókat kizárták volna a közfunkciókból, és megvonták volna politikai jogaikat.¹¹²

A széles körű – a gazdaság valamennyi ágára kiterjedő – zsidótörvényt követelő hangok egy-két éven belül, a bethleni konszolidáció éveiben elcsendesedtek ugyan, de egyes antiszemita politikusok – mint pl. Prohászka Ottokár és Gömbös Gyula – sokáig kitartottak az elképzelés mellett. Gömbös még 1922-ben is numerus clausust követelt a gazdasági élet teljes spektrumában: „Méltóztassék a kormányzatnak minden egyes ágában szisztematikusan

¹¹⁰ A sajtóra vonatkozó javaslatok Friedrich Istvántól származtak. Levclck. *Budapesti Hírlap*, 1920. április 22. és 23.

¹¹¹ MOL K636, 257/10 tétel. Az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, a Turul Szövetség, az Ébredő Magyarok beadványa a Nemzetgyűléshez, 1920. szeptember 1.

¹¹² Zákány Gyula indítványa, uo. 381. old. (1920. április 28.)

felépíteni a keresztény Magyarországnak gazdasági alapjait (...) Méltóztassanak eltolni ezeket a határokat (ti. a zsidó–nem zsidó határokat), legalább is a számarányoknak megfelelően, mert ez a legkevesebb, amit a keresztény magyarság követelhet.”¹¹³

A numerus clausus mint oktatási törvény

Az átfogó zsidótörvény követelésének kiindulópontját nem a felsőoktatással kapcsolatos megfontolások adták. Az utókor figyelme mégis az egyetemi numerus claususra irányul, mert 1920-ban végül egyedül az oktatásban vezettek be hivatalos, törvényben is kodifikált zsidókvótát, majd 18 éven át, 1938-ig újabb kvóta bevezetésére nem került sor.

Az 1919/1920-as tanév kezdetén a felsőoktatásban átmenetileg valóban változatos viszonyok uralkodtak. Az egyetemeken egyszerre jelentek meg azok a diákok, akik a háború és a forradalmak idején katonáskodtak, és tanulmányaikat megszakították. Az orvosegyetemre e tanévben kétszer annyian iratkoztak be, mint 1914-ben. Ennyi diák képzését az egyetem nem tudta biztosítani.¹¹⁴

Elvben lehetséges lett volna, hogy – Európa sok más hadviselt országához hasonlóan – Magyarországon is nyári pótszemeszterekkel és egyéb könnyített feltételekkel segítsenek a helyzeten. Ezzel a megoldással 1918-ban nálunk is kísérleteztek, azonban a pótszemeszterek tapasztalata a zsidóellenes feszültségek növekedéséhez vezetett, ugyanis a keresztény diákok a pótszemeszter iránt aránylag csekélyebb érdeklődést mutattak, mint zsidó társaik. A zsidó diákok aránya így – a pótszemesztert igénybe vevőkkel együtt – 1918-ban már 34%-ra emelkedett.

Az egyetemek attól is tartottak, hogy az elcsatolt területekről bevándorló magyar diákok beáramlása tartós zsúfoltsághoz vezet. (Ez végül nem következett be, mert az elcsatolt magyar területek egyetemeit hamarosan átköltöztették a trianoni országba.¹¹⁵) Tekintve, hogy az egyetemekre mindenki, akinek érettségi vizsgája volt, szabadon, minden korlátozás nélkül beiratkozhatott, az egyetemek azt javasolták, hogy a rendszert meg kell változtatni: a

¹¹³ *Nemzetgyűlési Napló*, 1922. VII. kötet, 48. old. (1922. december 16.)

¹¹⁴ N. SZEGVÁRI KATALIN (1988) 97–98. old. Az orvosegyetemre az 1919/1920-as tanévre 6500 hallgató iratkozott be, szemben az 1914-es 3524 fővel. KOVÁCS ALAJOS (1922) 31. old.

¹¹⁵ Az Oktatási Minisztérium 1921-es keltezésű nyilvántartása szerint a budapesti egyetemisták közül 4632, azaz az összlétszám 37,5 százaléka volt menekültstátuszú. PÁLFI ZOLTÁN (2004)

törvény erejével korlátozni kell az évente felvehető diákok létszámát, azaz be kellene vezetni a „zárt szám”, latin nevén a „*numerus clausus*” intézményét.

A diákok számának korlátozása azonban – más politikai körülmények között – nem szükségképpen járt volna együtt a zsidóellenes faji kvóta intézményével. Amikor a magyar egyetemeken a háború előtt, 1912-ben vitát rendeztek arról, hogy egyes karokon nem volna-e helyes – német mintára – *numerus clausus*-t bevezetni, a vitában nem merült fel semmiféle faji szempont, hiszen a *numerus clausus*, azaz „zárt szám” jogintézménye önmagában nem feltétlenül tartalmaz diszkriminatív elemet.¹¹⁶ A magyar köznyelvben a *numerus clausus* mégis a zsidóellenes kvótarendszerrel jelent egyet, s ez annyiban indokolt is, hogy Magyarországon a *numerus clausus* mindjárt a bevezetésének pillanatában összekapcsolódott a zsidóellenes kvótarendszerrel. Pedig a diáklétszám korlátozását elvben Magyarországon is meg lehetett volna oldani ugyanúgy, mint sok más európai országban, kvóták nélkül, oly módon, hogy a kiválogatás egyetlen szempontja a tanulmányi eredmény legyen.

Numerus clausus zsidókvóta nélkül?

Elképzelhető lett volna az is, hogy a törvény ugyan bevezet valamilyen korlátozó kvótarendszert, ám ez nem a zsidók ellen irányul. Eredetileg, 1919. augusztus 22-én ilyesféle elgondolással állt elő az orvosegyetem, amely egyébként az egyetemek közül elsőként javasolta a *numerus clausus* bevezetését. Az orvosegyetem eredeti javaslatában – amelyet Hoór Károly személyné professzor terjesztett fel a kultuszminiszternek – szerepelt ugyan egy kvótarendszer terve, de ez nem a zsidók, hanem a nők ellen irányult volna, valamint kizárta volna az oktatásból azokat, akik a forradalmakban részt vettek.¹¹⁷ A törvény előkészítése egy teljes

¹¹⁶ N. SZEGVÁRI KATALIN (1988) 42–44. old.

¹¹⁷ KOVÁCS M. MÁRIA (2001) 76. old. Az orvosi kar által 1919. augusztus 22-én fogalmazott javaslatban szerepel, hogy „szükség van a hallgatók *numerus clausus*ára”, azonban semmiféle faji-nemzetiségi szempont bevezetését nem javasolják. A javaslat évi 400 főben maximálná a hallgatók számát, a szelekciót pedig a következőképpen gondolja el: 1. korlátozzák a nőhallgatók felvételét; 2. a hallgatókat felvételi bizottság válogassa ki (felsőbb évfolyamokon pedig bizottság előtt történjen a szigorlatok letétele); 3. kiszűrendők a jelöltek közül azok, akik a kommünben szerepet vállaltak, vagyis azok, „akiket az ifjúság idealizmusa sem gátolt abban, hogy forradalmi tömegszerveknél, a munkás- és katonatanácsoknál vagy mint agitátor” vállaljanak szerepet. A minisztertanácsi ülésre egy évvel később, 1920. július 21-én Haller István miniszter által beterjesztett törvénytervezet még szintén nem tartalmazott utalást semmiféle kvótarendszere. N. SZEGVÁRI KATALIN (1988) 96. és 114. old.

évig tartott, végül Haller István kultuszminiszter 1920. július 22-én nyújtotta be a törvény tervezetét, de a zsidókvóta még ekkor sem szerepelt a tervezetben.¹¹⁸

A zsidókvóta elgondolása a tervezgetés során nem az orvosi kar javaslatában jelent meg elsőként, hanem a teológiai karnak az orvosegyetemi javaslatához benyújtott válaszdöntvényében, amelyet a kar dékánja, Kmoskó Mihály jegyzett. Érvelése szerint a zárt szám rendszere automatikusan megkövetelte a következő lépést, egy olyan szabályozás bevezetését, amelyben „az egyes karok vallás, előmenetel és faj szerint állapítsák meg azt az arányszámot, amely szerint a hallgatóul való beiratkozás megtörténik”, mert csak így lehet biztosítani, hogy „a *numerus clausus*on belüli felvételnél (...) egyik hazai nemzetiség, faj vagy vallásfelekezet se részesüljön jogosulatlan előnyben”.¹¹⁹ Minthogy a hittudományi karon nem voltak zsidó diákok, Kmoskó nyilván nem a saját szakterületéről akarta eltávolítani a zsidó diákokat, hanem általában az egyetemekről.

Az egyes karok a javaslatot vegyes érzelmekkel fogadták. A bölcsészkar huszonnégy tanárából tizenöt, köztük Fináczy Ernő dékán kifejezetten tiltakozott a terv ellen. A jogi kar tanárainak többsége ellenben egyetértett Kmoskó javaslatával. Mellé állt az orvosi kar tanárainak többsége is csakúgy, mint később a műszaki egyetem tanári kara. Egy teljes év telt még el addig, amíg a parlament a javaslatból törvényt alkotott. Kmoskó beadványának hatására azonban a viták középpontjában nem a *numerus clausus* oktatásügyi vonatkozásai, hanem a zsidókat érintő megszorítás állt.

Igaz, a *numerus clausus* kapcsán a zsidókérdés valamilyen formában mindenképpen felmerült volna akkor is, ha az egyetemek javaslata nem tartalmaz a zsidóságot korlátozó megszorítást. Egy tisztán meritokratikus felvételi válogatás esetén számolni kellett volna ugyanis azzal, hogy a zsidó hallgatók aránya a *numerus clausus* bevezetésének következtében a korábbinál valamelyest magasabb lesz, hiszen a zsidó középiskolások átlagos tanulmányi teljesítménye – a tornát kivéve – valamennyi tárgyban jobb

¹¹⁸ A törvényjavaslatot hét ülésen tárgyalta a nemzetgyűlés (1920. szeptember 2., 3., 16., 17., 18., 20., 21.). Bernolák Nándor egyéni módosító indítványát, amely a nemzetiségi kvóta létrehozásáról szólt, szeptember 3-án terjesztette be, a törvényt szeptember 21-én fogadták el.

¹¹⁹ N. SZEGVÁRI KATALIN (1988) 97. old.

volt, mint nem zsidó társaiké.¹²⁰ Következésképpen a zsidók aránya a diákságon belül olyan arányban nőtt volna meg, amilyen mértékben a felvételnél érvényesülnek a jobb tanulmányi eredmények. A törvény atyjaként ismert statisztikus, Kovács Alajos is arra jutott, hogy a „*numerus clausus* aránymegállapítás (ti. a zsidók arányának korlátozása) nélkül azt eredményezte volna, hogy az értelmiség succrescentiája még nagyobb arányban lett volna zsidó, mint a *numerus clausus* előtt volt.”¹²¹

Az egyetemi *numerus clausus* bevezetése tehát éppenséggel más körülmények között is bizonyára ráterelte volna a figyelmet a zsidókérdésre. Kissé kiélezve a dolgot: a *numerus clausus* híveinek dilemmája éppen abban állt, hogy zárt számot voltaképpen nem lehetett zsidóellenes kvóta nélkül bevezetni úgy, hogy ez ne eredményezze a zsidók arányának növekedését. De 1919/1920 folyamán a zsidókérdés amúgy is az indulatok gyújtópontjában volt. A veszített háború, a nagyarányú zsidó részvétellel lezajlott baloldali forradalmak, és a trianoni békefeltételek okozta általános politikai és gazdasági válságban a zsidóknak a bűnbak szerep jutott.

„A legaljasabb emberi motívumok orgiás kakofóniája”

Az antiszemita erők az egész magyar zsidóságot árulással és hazafiatlansággal vádolták meg – egyszerre hibáztatták őket a háború okozta nélkülözésekért, a hadikereskedők nyereszskédesért, az árdrágításokért, a zsidók háborús véráldozatának állítólagosan aránytalanul alacsony voltáért, az antant által megszabott súlyos békefeltételekért, a történelmi Magyarország felbomlásáért, a kommunista forradalom vezetőgárdájában betöltött prominens szerepükért, és általában a kapitalizmus és a kommunizmus okozta szenvedésekért. A politikai antiszemitizmus hagyományos, a zsidó kapitalizmus fogalmára felépített ellenséggépéhez 1919 után a zsidó kom-

¹²⁰ KARÁDY VIKTOR (1997) 118–119. old. Karády a 24 középiskola diákjainak tanulmányi eredményét 1873 és 1930 között vizsgálta. A zsidó és katolikus felekezetű diákok átlagosztályzatának különbsége magyar nyelv és irodalomból 0,32 volt a zsidó hallgatók javára, a zsidó és egyéb felekezetűek átlagosztályzatának különbsége 0,22 volt. Latinból ugyanezen mérés ugyanezen kategóriákban és sorrendben 0,27-et és 0,26-ot mért, németből 0,33-at és 0,25-öt, matematikából 0,22-t és 0,13-at, valamennyi eltérés a zsidó diákok javára mutatott előnyt. Tornából azonban a zsidó diákok rovására 0,22, illetve 0,19 volt az eltérés.

¹²¹ KOVÁCS ALAJOS (1926) 267. old.

munizmus fogalma is társult: a baloldali zsidó forradalmár alakja most már a zsidó tőkessel egybemosódva vált az antiszemita mozgalmak céltáblájává.

A politikai hisztéria közepette az észérvek nemigen számítottak. Az országban „a legaljasabb emberi motívumok orgiás kakofóniája szabadult el” – mondta a nemzetgyűlésben Beniczky Ödön, a Friedrich- és Huszár-kormányok belügyminisztere.¹²² Nem számított, hogy a sok százezres magyar zsidóságnak csak kis töredéke, két-három ezer ember vett részt a kommunista mozgalomban, még ha a mozgalom vezetői nagy arányban zsidók voltak is. Nem számított, hogy a Tanácsköztársaság idején a zsidók nagy többsége éppúgy passzív maradt, mint a lakosság általában, hogy a vörösterro áldozatai között ugyanúgy voltak zsidók, mint nem zsidók, s hogy zsidók is támogatták az ellenforradalmi szervezkedéseket, és tevékenyen részt vettek a határok kérdésében folyó diplomáciai akciókban.¹²³

Az utcákon antiszemita plakátokat ragasztottak, a zsidók boltjait betörték, a zsidó utasokat leszedték a villamosokról, a hitközségeket kirabolták, a zsidó hallgatókat nem engedték bemenni az egyetemre.¹²⁴ Országszerte lincselések zajlottak: a kommunista forradalom megtorlásának ürügyével 1919 őszétől százával estek a tisztí különítményesek áldozatául olyan zsidók, akik a forradalommal semmiféle közösséget nem vállaltak, és ahhoz semmi közük nem volt, sőt olyanok is, akik korábban kifejezetten a kommunellenes szervezkedéseket támogatták.¹²⁵

A szabadcsapatok a politikai antiszemitizmus zászlaját nemritkán közösleges bűnözésre használták fel, mint a hírhedt izsáki esetben, amelyben 1920 nyarán egy húszfős fegyveres banda az Ébredő Magyarok nevében megölt és kirabolt három vagyonos zsidó borkereskedőt, akiknek a kom-

¹²² *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. XI. kötet, 575. old. (1921. július 15.)

¹²³ KÁDÁR GÁBOR–VÁGI ZOLTÁN (2008)

¹²⁴ SZABOLCSI LAJOS (1993) 292–295.

¹²⁵ A kommun 480 halálos áldozata közül 31 volt zsidó. MOL K28, 53 tétel. Jelentés a Magyarországi Izraeliták Országos Irodájának 1929. évi működéséről. A különítmények halálos áldozatainak számáról a történeti irodalomban eltérő becslések vannak. Mindenesetre a legalacsonyabb – mintegy nyolc-kilencszázra becsült – létszámban is sok zsidó áldozat foglaltatik benne. Romsics Ignác több mint ezer, „valószínűsíthetően közel kétezer” áldozatról beszél. ROMSICS IGNÁC (1999) 132. old. Nathaniel Katzburg körülbelül 700 halálos áldozatról ad számot. KATZBURG, NATHANIEL (2002) 38–39. old. L. még GYURGYÁK JÁNOS (2001) 112. old. és UNGVÁRY KRISZTIÁN (2000) 173–203. old. Kádár Gábor és Vági Zoltán kutatásai szerint „több mint ötven helyszínen a gyilkosságok, a lincselések és a kínzások kétségtelenül a Horthy-féle nemzeti hadsereghez kapcsolható különítményesek számlájára írhatók. De nem csupán Héjjas és Prónay fehérterroristái gyilkoltak: számos esetben a helyi lakosság szervezett pogromot.” KÁDÁR GÁBOR–VÁGI ZOLTÁN (2008)

11. Horthy Miklós a Nemzeti Hadsereg élén bevonul Budapestre. 1919. november 16.

münhöz semmi közük nem volt. A zsidó családok elmenekültek, házaikat a különítmény megszállta, és mindazokat, akik később haza akartak térni, újra kiverték a lakásukból, a begyűjtött bortermést pedig Svájcban értékesítették.¹²⁶ A trianoni békekötés aláírásának napján, Budapesten antiszemita tüntetést rendeztek, amelynek 85 zsidó sebesültje volt.¹²⁷ Ilyen hangulatban zajlott le 1919 telén az antant által szorgalmazott nemzetgyűlési választás kampánya is. A választás előtt a Huszár-kormány a szociáldemokrata politikusokat internálótáborba zárta, s emiatt a párt – amely a szavazatok legalább egytizedére számíthatott volna – bojkottálta a választásokat.¹²⁸ A választások a nemzetgyűlésben az antiszemita szélsőjobboldalt komoly képviselőhöz juttatták.¹²⁹

¹²⁶ Gróf Andrássy Gyuláné naplójába feljegyezte, hogy itt „nem az ébredés, sem a keresztény nemzeti irányzat, sem a magyar fajtát féltő aggodalom dolgozik, hanem egy borértékesítő szövetkezet”. MOL P4 330. tétel, Andrássy Gyuláné naplója.

¹²⁷ SZABOLCSI LAJOS (1993) 306. old. A tüntetés 1920. június 4-én volt.

¹²⁸ A Huszár-kormány 1919. december 5-én adta ki az internálási rendeletet, s ennek alapján szociáldemokrata munkásokat és zsidó kiskereskedőket is a hajmáskéri internálótáborba zártak. ROMSICS IGNÁC (1999) 135. old.

¹²⁹ HUBAI LÁSZLÓ (1997)

A zsidókvóta orosz előzményei

A zsidókvótát tartalmazó numerus clausus törvényt Haller István kultuszminiszter korszakalkotó újdonságnak tartotta. „Bizonyos az, hogy minket abban, amit most törvénybe akarunk lefektetni, senki nem előzött meg.”¹³⁰ Ebben tévedett: három évtizeddel a magyar zsidókvóta bevezetését megelőzően, 1887-től Oroszország állami szintű zsidókvótát vezetett be: a zsidóknak engedélyezett lakhatási zóna városaiban 10%-ban, egyéb városokban 5%-ban, Moszkvában és Szentpéterváron pedig 3%-ban maxímálta a zsidók arányát az egyetemi diákok között.¹³¹ A tanulás lehetőségétől elzárt orosz zsidók Nyugatra áramlottak: a századfordulón már mintegy négyezer oroszországi zsidó fiatal tanult Németország, Ausztria és Svájc egyetemén, főként az orvosi karokon.¹³² Németországban a századforduló körül kétezernél több orosz diák tanult.¹³³ Az orosz zsidók beáramlására a német egyetemek is egyfajta létszámkorlátozással reagáltak, ez azonban, az orosz numerus claususszal ellentétben, nyílt formában nem tartalmazott zsidóellenes intézkedést. Csupán azt rendelte el, hogy a németországi egyetemek hallgatói között 1913-tól kezdve a „külföldi” diákok száma nem haladhatja meg a kilencszázat, s ezzel mintegy harmadára csökkentette azon helyek számát, amelyekre orosz zsidó fiatalokat lehetett felvenni.¹³⁴

Az orosz numerus clausus intézkedésre a politikai antiszemitizmus magyar hívei is hamar felfigyeltek: 1891-ben Petraszevich Géza az orosz rendszabályokat ajánlotta Magyarországnak. A parlamentben 1907-ben Hencz Károly az egyetemekre, Kmety Károly pedig a középiskolákra javasolta bevezetni az izraelita diákok számának korlátozását. A maguk idején ezen javaslatok következmény nélkül maradtak, s csupán 1918 után jelentek meg újra az antiszemita politikusok követelései között.

Mindazonáltal volt, amiben Haller István kultuszminiszternek igaza volt. A magyar történelemben a zsidóság „fajjá” minősítése valóban új korszak nyitánya volt. A helyzet újdonságát a zsidó Vázsonyi Vilmos, Magyarország egykori igazságügy-minisztere, aki a forradalmak elől külföld-

¹³⁰ *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. V. kötet, 150. old. (1920. szeptember 2.)

¹³¹ COHEN, ISRAEL (1914)

¹³² Uo.

¹³³ DREWEK, PETER (2000)

¹³⁴ 1911/1912-ben kb. 2000 orosz diák tanult Németországban, s ezeknek mintegy a fele orvos-tanhallgató volt. 1914-ben a német egyetemeken tanuló külföldi diákoknak a fele még mindig orosz volt. Uo.

re távozott, 1921-ben így foglalta össze: „a kommunizmus elől még mint felekezet mentem ki, és mint faj tértem vissza”.¹³⁵ Vázsonyi értelmezését a húszas évek során számos vezető politikus osztotta. Klebelsberg kultusz-miniszter egyetértett Vázsonyival abban, hogy az 1920-as törvény valóban „faji” törvény volt, és pedig éppen abban az értelemben, hogy a „fajhoz” tartozást a leszármazás határozta meg. Klebelsberg szerint azon egyetemek, amelyek a zsidókat fajnak tekintve „a kikeresztelkedett zsidót is beszámították a zsidó faj kontingensébe” „voltaképpen logikusan cselekedtek”, azaz helyesen értelmezték az 1920-as törvényt. „Ha énelőttem úgy értelmezték az egyetemek a törvényt, hogy a kikeresztelkedett zsidót beszámították a zsidó faj kontingensébe, akkor ezek annak a törvénynek világából voltaképpen logikusan cselekedtek. Mert ha fajnak van egyszer minősítve a zsidóság, akkor nem lehet a fajtól menekülni úgy, mint – mondjuk – a felekezettől az áttéréssel, vagy a nemzetiségnél azzal, hogy az ember más nemzetiségűnek vallja magát.”¹³⁶ A „faj” fogalma tehát Klebelsberg magyarázatában abban különbözik a „nemzetiség” vagy a „felekezet” fogalmától, hogy a „fajhoz” tartozás az egyén számára születése által adott, és ezt az adottságot kitéréssel vagy nyelvi asszimilációval önkéntesen nem lehet megváltoztatni. Márpedig, mondta Klebelsberg a parlamentben, „aki az 1920: XXV. tc. létrejöttének vitáját figyelmesen elolvassa, az nem zárkozhatik el az elől a benyomás elől, hogy a törvényhozónak akkor igenis, az volt az intenciója, hogy a zsidóságot fájá minősítse.”¹³⁷

Nemzetiség, felekezet, faj

A húszas évek során sokan és sokféleképpen értelmezték és vitatták, hogy mit is jelent pontosan a numerus clausus által alkalmazott fogalom, a „népfaj”. A törvény elnagyolt volta, alkalmazásának visszasságai és következetlenségei, valamint az a tény, hogy a zsidók „nemzetiséggé” nyilvánítása szemben állt a hatályos joggal, az egész korszakon át lehetővé tette, hogy a „faj” fogalmán örökös vita folyjon, s hogy a fogalom politikai fegyverként is szolgáljon. Amikor például 1925-ben Vázsonyi Vilmos a parlamentben Bethlen István miniszterelnöknek tette fel azt a kérdést,

hogy a kormány végső soron fajnak vagy felekezetnek tekinti-e a zsidókat, Bethlen kétértelmű válaszából az derült ki, hogy a kormány aszerint ítéli meg a kérdést, hogy az éppen szóban forgó személynek milyen a politikai magatartása. „Ami mármost azt a kérdést illeti – mondta Bethlen a parlamentben –, melyet a t. képviselő ur {ti. Vázsonyi Vilmos} hozzám intéz, hogy népfaj-e a zsidóság vagy nem, erre az a feleletem, hogy az a törvény, amely a numerus claususról hozatott, népfajnak, illetőleg nemzetiségnek deklarálta a zsidóságot. Efelett semmi kétség sem lehet, hiszen a képviselő ur, ha talán azoknál a tárgyalásoknál nem is volt itt, de tudhatja, hogy mikor a törvény megalkottatott, ez alatt a kitétel alatt a zsidóságot értette. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a kormánynak ez volna az álláspontja. T. Nemzetgyűlés! Én azokat a zsidókat, akik a magyarsággal azonosítják magukat, akik ennek a nemzetnek jóban-rosszban társai voltak, zsidóvallású magyaroknak tartom és nem tartom külön népfajnak. Ellenben azt is meg kell mondanom, hogy ebben az országban vannak olyan zsidók is, akik önmagukat deklarálták külön népfajnak azáltal hogy nem azonosították magukat a múltban és nem azonosítják magukat a jelenben sem ennek a nemzetnek érdekeivel.” A hazafias zsidókat – mondta – „zsidóvallású magyaroknak” kell tekinteni, a többiek viszont önmaguk minősítették magukat „népfajnak”.¹³⁸

Nem állíthatjuk, hogy ezt az ambivalenciát a numerus clausus törvény hívei ne akarták volna 1920 folyamán kiiktatni. A törvényalkotók tudták, hogy a magyar jogrend a „népfaj” fogalmát nem ismerte, és nem tette lehetővé az állampolgárok származás szerinti megkülönböztetését. Az antiszemita diákegyesületek és a keresztényszocialista szakszervezet éppen ezért követelték, hogy a nemzetgyűlés alkosson olyan törvényt, amely a zsidóságot fajnak minősíti. „A zsidóság külön faj” – írták 1920. március 16. keltezésű beadványukban –, „és ezért nyomatékosan kívánjuk, hogy a zsidó, bármily keresztény vallású legyen is, faji elbírálás alá essék.” A beadvány expliciten kimondta, hogy a zsidóságtól ezzel az asszimiláció és az egyenjogúság lehetőségét kívánják megvonni, mert „minden asszimilálás törekvés öngyilkos képzelgés a magyar fajra”. A faji törvény megalkotására, erre a „bátor kezdeményezésre” – írták a beadványban – „sohasem volt alkalmasabb történeti pillanat..., mint most.”¹³⁹

¹³⁵ SZABOLCSI LAJOS (1993) 335. old.

¹³⁶ *Képviselőházi Napló*, 1927. IX. kötet, 198. old. (1928. február 23.)

¹³⁷ *Képviselőházi Napló*, 1927. IX. kötet, 12. old. (1928. február 10.)

¹³⁸ Bethlen István beszéde, *Nemzetgyűlési Napló*, 1922. XXXVIII. kötet, 223. old. (1925. december 17.)

¹³⁹ LADÁNYI ANDOR (1979) 142. old.

A beadvány írói logikusan érveltek. Igazuk volt abban, hogy az általuk javasolt törvény híján a zsidókat csak a hatályos törvények megkerülésével lehetett „nemzetiségként”, illetve „népfajként” kezelni. A törvényalkotónak elvileg módjában állt volna más megoldást választani, mondjuk vallási alapú kvótarendszert bevezetni, bár ez is, csakúgy, mint a nemzetiségi-faji kvóta, ellentmondott volna a békeszerződésben vállalt kötelezettségeknek, amelyek kizárták az állampolgárok jogegyenlőségének nemzetiségi, vallási vagy faji alapon történő korlátozását. De a vallási alapú kvótarendszer a zsidók vonatkozásában amúgy sem érte volna el a kívánt célt, mivel egy ilyen rendszerben a kikeresztelkedett zsidókat kereszténynek kellett volna tekinteni, és ezzel leszűkült volna az érintettek köre. A felekezeti alapú kvótarendszer ellen szólt volna az is, hogy bevezetése esetén a keresztény felekezetek egymáshoz viszonyított arányaira is valamilyen szabályt kellett volna megállapítani, ez pedig súlyos politikai konfliktushoz vezetett volna.¹⁴⁰ Egyvalami maradt tehát: a zsidóság faji, azaz leszármazás szerinti, „népfajként” való megnevezése. Mégpedig oly módon, hogy a „népfajhoz” való tartozás kritériumait a törvény nem nevezte meg.

Végül is a zsidóság „fajjá” minősítéséről nem született külön törvény, ezt a lépést csak a numerus clausus törvény végrehajtási utasítása tette meg. Mindazonáltal a zsidókvóta bevezetésével a törvényhozás a szélsőjobb oldal álláspontját érvényesítette. Ezt 1919 nyarán, egy évvel a törvény elfogadása előtt az antiszemita újságíró, később az 1920-as nemzetgyűlés tagja, Lingauer Albin így fogalmazta meg: „nekünk a zsidó fajjal van számításunk és nem a felekezettel. A fajból pedig nem lehet kikeresztelkedni!”¹⁴¹ A magyar kormány még évekkel Bethlen István hivatalba lépte után is ezzel a szemlélettel érvelt, amikor 1925-ben a Népszövetségnek címzett hivatalos jegyzékben a következőképpen védte meg a numerus clausus faji cikkelyét: „A zsidók esetében a faj, a vallás és a nemzetiség összekeveredik és minden országban más-más formát ölt. (...) A szóban forgó törvény [a numerus clausus] szándékosan kerül minden utalást a vallási kisebbségre, mert a vallás olyan dolog, amely az egyén befolyása alatt áll, hiszen az egyénnek hatalmában áll vallását bármikor megváltoztatni. A vallás éppen ezért nem alkalmas arra, hogy meghatározó szempont legyen egy kisebbség megnevezésére úgy, hogy kizárná a visszaélések lehetőségét.”¹⁴²

¹⁴⁰ Mindazonáltal a numerus claususról szóló korai, 1919-es javaslatokban még szerepelt a felekezeti arányszámok bevezetése is. Uo.

¹⁴¹ BÉKÉS MÁRTON (2008).

¹⁴² A Magyar Kormány jegyzéke a Népszövetséghez, 1925. május 19. Idézi: KATZBURG, NATHANIEL (1981) 68. old.

A zsidók jogállásának burkolt megváltoztatása

Anélkül azonban, hogy a törvényhozás a zsidókat önálló nemzetiséggé, illetve fajjá nyilvánította volna, a zsidókvótát csak jogi ellentmondás árán lehetett kialakítani. Az 1920-ban hatályos jogrend szerint az „izraelita” fogalma kizárólag felekezeti hovatartozást jelölt, és ezért a nemzetiségi kvótarendszerben nem volt alkalmazható. A nemzetiségekről szóló 1868. évi XLIV. törvény kizárólag a nyelvet tekintette a nemzetiséghez tartozás ismérvének, a vallás szabad gyakorlásáról szóló 1895. évi XLIII. törvény pedig tételesen is kimondta, hogy a felekezeti megjelölés nem bírhat „faji, vagy nemzetiségi jelleggel”.¹⁴³ A törvényalkotók 1920-ban a zsidókvótát tehát csak úgy tudták létrehozni, hogy a zsidókat – a hatályos jognak ellentmondva – a végrehajtási utasításban mégiscsak nemzetiségként tüntették fel.

Így aztán a zsidók jogállásának megváltoztatása végső soron parlamenti eljárás, vita és új törvény elfogadása nélkül történt. Csupán a végrehajtási utasítás mellékletében, egy táblázathoz fűzött három szóból állt az egész. Ez kimondta, hogy „az izraelitákat külön nemzetiségnek” kell tekinteni. A törvényalkotás és végrehajtás cinizmusá vészjósló módon jelezte az új korszak új politikai stílusát. Igaz, néhány évvel később maga a kultuszminiszter, Klebelsberg Kunó minősítette ezt az eljárást „ötletszerű törvényalkotásnak”, de az „ötlet” mögött lévő politikai célt sem akkor, sem később nem utasította el.¹⁴⁴

A numerus clausushoz létrehozott nemzetiségi kvóta arányszámait a népszámlálás nyelvi adataira alapozták. Minden „kisebbség” olyan arányban vehetett részt a felsőoktatásban, amilyen arányban az illető nyelvet anyanyelv-ként használó egyének részesedtek az össznépességben. A zsidókra – és csak a zsidókra – azonban más szabályt alkalmaztak. A numerus clausus törvény bevezetésétől kezdve zsidó „nemzetiségűnek” az minősült, akinek a vallása zsidó, akkor is, ha az anyanyelve magyar. Esetükben tehát az anyanyelv egyáltalán nem számított. Azzal, hogy a zsidók esetében a „nemzetiségi” hovatartozást nem az anyanyelv, hanem a vallás alapján határozták meg, a törvény komoly lépést tett a leszármazási elv bevezetésének irányába.

¹⁴³ GÁNGÓ GÁBOR (2009) 3. old. és LADÁNYI ANDOR (2006) 100. old.

¹⁴⁴ Klebelsberg Kunó, „Indokolás »a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról szóló 1920. évi XXV. törvénycikk módosításáról« szóló törvényjavaslathoz”, *Felsőházi Irományok*, 1927. IV. kötet, 398–400. old. (1927. november 18.)

„Születésileg, származásilag és fajilag zsidó”

A kikeresztelkedett zsidók viszont elvben nem tartozhattak volna a zsidókvóta megszorítása alá, hiszen a kvótát az „izraelita felekezethez” tartozókra mondták ki. A kvóta alkalmazását éppen ezért sok vita és ellentmondásos gyakorlat kísérte. A pécsi egyetem például a kikeresztelkedett zsidókat nem számította a zsidók közé. Előfordult az is, hogy a kikeresztelkedett zsidók vonatkozásában egyazon egyetem egyes karai is eltérő gyakorlatot folytattak.

A budapesti egyetem rektori bizottsága 1922-ben felvetette, hogy a kikeresztelkedett zsidókat problematikus a 6%-os korlátozás alá vonni, mivel a numerus clausus 6%-os zsidókvótáját a törvényhozók az izraelita vallásúak száma alapján állapították meg, tehát amennyiben a kikeresztelkedettek is érvényes lenne, akkor eleve nagyobb létszámú lakosságra kellett volna az arányszámot megállapítani. A bizottság kifejtette, hogy a zsidókvóta mögött lévő számítások zavarosak, hiszen „a magyarországi zsidóságra, mint népfajra vagy nemzetiségre vonatkozó statisztika nincs”. Márpedig „ha a keresztény vallású, de zsidó fajú embereket is zsidókként számlálták volna, a zsidók országos számaránya is nagyobb lett volna 6%-nál”, és ebben az esetben több „zsidót” kellene az egyetemnek felvennie.¹⁴⁵ A rektori bizottság tehát hajlott rá, hogy a kikeresztelkedettek ne alkalmazza az egyetem a korlátozó kvótát.

Ezzel szemben az orvoskar kifejezetten a leszármazási elv alapjára helyezkedett, mert – mint a kar dékánja mondta – „a valláscserélés nem a származást, sem a fajt nem változtatja meg”, tehát akinek „szülei Mózes vallásúak, az zsidó fajbeli, még akkor is ha később a keresztény vallást vette fel (...) s őt továbbra is mint vallását cserélt, de születésileg, származásilag és fajilag zsidónak tekintjük”.¹⁴⁶

Klebensberg Kunó kultuszminiszter az orvoskar felfogását tartotta indokoltnak: „Egészen nyilvánvaló, hogy akkor {ti. 1920-ban} a törvényhozásnak az volt a szándéka, hogy a zsidóságot fajnak jelentse ki... Itt egy kifejezett szándék volt, amely bekerült a magyar Corpus Jurisba. ...Mert ha fajnak van egyszer minősítve a zsidóság, akkor nem lehet a fajtól menekülni úgy, mint – mondjuk – a felekezettől az áttéréssel, vagy a nemzetiségnél

¹⁴⁵ ELTE Levéltár, Rektori Hivatal, *Egyetemi tanácsi jegyzőkönyvek*, 1922/I. rendes ülés.

¹⁴⁶ Uo.

azzal, hogy az ember más nemzetiségűnek vallja magát.”¹⁴⁷ A magyar történeti irodalomban gyakran felbukkanó felfogással ellentétben tehát Magyarországon a leszármazási elv alapján gyakorolt megkülönböztetés nem az 1939-es úgynevezett „második” zsidótörvénnyel kezdődött el, hanem 1920-ban, a numerus clausus explicit zsidókvótájával. A „faj” fogalmának használata ellentmondott a hatályos jognak. Azt, hogy az ellentmondást hogyan kell feloldani, maga Klebensberg fejtette ki. Mindig az a „jog” érvényes – mondta –, amelyet időben később hoznak. „Minthogy az 1920: XXV. tc. utóbb kelt, későbbi törvény, mint az 1895. évi XLII. tc., ez tehát e téren a korábbi jogállapotot megváltoztathatta és meg is változtatta.”¹⁴⁸ Ez annyit jelentett, hogy a numerus clausus törvény végrehajtási utasításában szereplő egymondatos kitétel, amely szerint „az izraelitákat külön nemzetiségnek” kell tekinteni, elég volt ahhoz, hogy a zsidók jogállását megváltoztassa. Nem kisebb rangú személy, mint az országnak előbb belügy-, majd kultuszminisztere nyilatkozott így.¹⁴⁹

A zsidókvóta hívei a törvényalkotás procedurális érvénytelenségét és tartalmi ellentmondásait nem tartották aggályosnak. Felfogásukat a törvény megalkotásakor miniszterelnökként hivatalban lévő Teleki Pál fogalmazta meg a legvilágosabban, amikor néhány év múltán a zsidókvóta – Bethlen által kezdeményezett – eltörlése ellen érvelt. Tévednek mindazok – mondta Teleki –, akik a faji paragrafus eltörlését az 1920 ősze előtti törvényes rend helyreállításának tartják, mert „a törvény főkritériuma nem az, hogy a valóságot mondja ki, hanem az, hogy akaratot fejez ki”.¹⁵⁰

Az ilyesféle intézkedések – mondta később, a második zsidótörvény mellett érvelve – olyan „akaratot” fejeznek ki, amelyek kellő idő elteltével maguk is „a nemzet közfelfogásává, közérzésévé és ezzel az alkotmány részévé” válnak.¹⁵¹ Ellentétben a közkeletű vélekedéssel, amely szerint Teleki politikai alapállása általánosságban konzervatív volt, az alkotmányosság és a polgári jogegyenlőség elvének tételes elvi tagadása Telekit nem a mérsékelt konzervatív állásponthez, hanem inkább a korabeli radikális jobboldalhoz közelítette.

¹⁴⁷ *Képviselőházi Napló*, 1927. IX. kötet, 198. old. (1928. február 23.)

¹⁴⁸ *Képviselőházi Napló*, 1927. IX. kötet, 12. old. (1928. február 10.)

¹⁴⁹ Klebensberg 1921. december 3.–1922. június 6. között volt belügyminiszter, majd 1922. június 16.–1931. augusztus 24. között kultuszminiszter.

¹⁵⁰ *Felsőházi Napló*, 1927. II. kötet, 108. old. (1928. március 13.)

¹⁵¹ *Felsőházi Napló*, 1935. IV. kötet, 145. old. (1939. április 15.)

Az orvosi karra folyamodott öt
keresztény, egy anyja után keresztény,
apja után zsidó, ki később római katoli-
kus hitre tért. A többi tizenkilenc zsidó.

12. Származási kategorizálás a Szegedi Egyetemen, 1923.

Végül is a zsidókvóta hívei az alkotmányos problémát úgy hidalták át, hogy a törvényben semmiféle tételes meghatározást nem adtak a „népfaj” fogalmáról. Az, hogy a zsidókat a „népfaj” fogalma alapján hogyan kell a nem zsidóktól elkülöníteni, csupán az egyetemi tanácsokban dőlt el. Az egyetemek gyakorlata viszont nem volt egyforma. A budapesti orvoskar felvételi bizottsága például zsidónak sorolt be minden olyan egyént, aki zsidónak született, tekintet nélkül arra, hogy az izraelita hitfelekezet tagja volt-e, vagy sem. A bizottságok 1921-től új fogalomrendszerben hozták meg döntéseiket: a kimutatásokban elkülönítve sorolták fel a „született zsidó” fogalma alá tartozó diákokat, s ezzel egyértelműen a származás, nem pedig az aktuális állapot, esetleg a kikeresztelkedés figyelembevételével határozták meg a felvételiző diák besorolását a zsidókvóta korlátozó hatása alá.¹⁵²

Ezzel viszont a faji paragrafus még egy vonatkozásban korlátozta a zsidók állampolgári jogait. Azzal ugyanis, hogy az egyetemek a keresztény hitre tért zsidókat nem kereszténynek, hanem „született” zsidónak, azaz zsidónak tekintették, az ő esetükben semmisnek nyilvánították a kitérések jogkövetkezményeit, ellentmondva a vallás szabad gyakorlásáról szóló 1895. évi XLIII. törvénycikknek.¹⁵³

A faji paragrafus tehát egyszerre mondott ellent az állampolgári egyenlőség elvének és a hatályos törvényeknek. Ezt négy évvel a törvény kihirdetése után maga a Királyi Kúria mondta ki, amely jogellenesnek

¹⁵² N. SZEGVÁRI (1988) 130. old. A szegedi és a pécsi egyetemen nem származás, hanem vallás szerint nyilvánították zsidónak a diákokat.

¹⁵³ A kitérések jogkövetkezményeinek megszorítása szintén ellentmondott a magyar jogrendnek, jelesül az 1895. évi XLIII. törvénycikknek a vallás szabad gyakorlásáról.

ítélte a zsidóság nemzetiséggé nyilvánítását. „A zsidóságnak külön anyanyelve nincs, hanem a zsidók mindenkor az érdekkörükben élő nyelvet beszélnek, és az anyanyelvük is eszerint igazodik. Magyarországon ma jogi szempontból nem lehet zsidó nemzetiségről beszélni.”¹⁵⁴ A Kúria érvelése senkit sem lepett meg. Nem arról volt szó, hogy egy bonyolult jogi kérdés megítélésén a jogászok négy év alatt új eredményre jutottak, hanem arról, hogy a Kúria nyilvánosan kimondott valamit, amit a numerus clausus bevezetésének pillanatában is mindenki tudott. Amint Pakots József képviselő a parlamentben mondta – „maga a törvényhozó is érezte, hogy van valami takargatni való ezeken a rendelkezéseken, célszerűbb lesz tehát általánosságba burkolni és mintegy elvi magaslatra helyezni a kérdéses intézkedéseket. A numerus claususról alkotott törvény nem őszinte. Az utolsó gyermek is tudja, hogy a törvény célja az izraelita vallásfelekezet ifjúságának lehető távoltartása a főiskoláktól. (...) A törvény azonban a vallás vagy felekezet szót meg sem említi, hanem a »népfaj vagy nemzetiség« köpönyege alá bujtatja el rejtett célzatát. Aki a viszonyok ismerete nélkül olvassa a törvény szövegét, annak úgy tűnik föl, mintha annak az intézkedésnek, amely szerint »az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma a hallgatók közt lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát« védelmi célzata volna. Pedig a célzat éppen az ellenkező, t. i. az, hogy az izraelita ifjak korlátoztassanak a főiskolákra való beiratkozásban. Ha őszinte akart volna lenni a törvény, akkor azt mondta volna, hogy aránylagosan leszállíttassék azon népfajhoz – értsd: felekezethez – tartozó főiskolai ifjak száma, amely népfaj ifjúsága az országos arányszámot meghaladó mértékben látogatja a főiskolákat.”¹⁵⁵

¹⁵⁴ 1924. szeptember 23-i, egy konkrét ügyben – Kádár Lehel szélsőjobboldali újságíró ellen izgatás címén indított eljárásban – hozott, a másodfőrság felmentő ítéletét megsemmisítő és az elsőfőrság egyéves fegyházbüntetésre vonatkozó ítéletét megerősítő döntvénye. Ennek indokolásában a Kúria megállapította, hogy „jogszabályaink szerint a magyar zsidóság nem alkot sem külön nemzetiséget, sem külön társadalmi osztályt. Arra való figyelemmel ugyanis, hogy az 1868. évi XLIV. tc., amely a különböző nemzetiségekhez tartozó állampolgárok egyenjogúságáról intézkedik, a nemzetiségi megkülönböztetés az anyanyelven alapszik – külön nemzetiség alatt az anyanyelv azonossága alapján összetartozó, ez alapon történelmi múltra visszatekintő és anyanyelvükhöz ragaszkodó népfajok értendők. [...] ennél fogva Magyarországon ma jogi szempontból nem lehet zsidó nemzetiségről beszélni. [...] Ez a szó: »zsidó« ugyanis általánosan elfogadott jelentésében a mózesi vallás és e vallásfelekezethez tartozók megjelölésére szolgál és semmiféle más fogalmat nem tartalmaz.” LADÁNYI ANDOR (2006) 100. old.

¹⁵⁵ *Nemzetgyűlési Napló*, 1922. XXXVII. kötet, 473. old. (1925. november 26.)

13. Teleki Pál, 1920-as évek

sajtóban vezető politikusok, sőt kormánypolitikusok is teljes nyíltsággal kimondták, hogy a numerus clausus törvény célja a zsidók jogainak korlátozása, a törvény mégis a semlegesség látszatát akarta kelteni. Ki akart becsapni kit és miért?

„Pozitív diszkrimináció” vagy külpolitikai taktikázás?

A válasz Magyarország külpolitikai helyzetében és céljaiban keresendő. A numerus clausus bevezetését a szélsőjobb oldali erők 1919 őszétől folyamatosan követelték ugyan, de egészen 1920 őszéig nem dőlt el, hogy a törvény nyílt formában tartalmaz-e majd zsidóellenes megszorítást. Ez az év a magyar külpolitika szempontjából kritikus év volt. A magyar vezetés egészen 1920 tavaszáig reménykedett abban, hogy az ország új határainak kérdésé-

Pakots jól mutatott rá az okra, ami miatt a zsidók elleni kvótarendszert egyfajta demográfiai-etnikai igazságossággal elv nyelven fogalmazták meg. A főszöveg nem a zsidókkal szembeni korlátozásáról szólt, hanem arról, hogy minden nemzetiségnek „joga” van abban az arányban részt venni a felsőoktatásban, amilyen a népességben való demográfiai aránya. A törvény főszövege voltaképpen a tótok, ruténok, németek és a többi nemzetiség „pozitív diszkriminációjának” álcája mögé bújtatta a zsidóellenes intézkedést, maga a zsidókvóta pedig a végrehajtási utasításban volt elbújtatva.

Első látásra érthetetlen, hogy miközben a parlamentben és a

ben a nagyhatalmakat engedékenyebb álláspontra tudja bírni. A békeszerződés végleges szövegét a kormány 1920. május 5-én kapta kézhez, és június 4-én írta alá. Azonban a magyar külpolitika számára ezután is elsőrendűen fontos maradt az ország nemzetközi megítélése, hiszen a békeszerződés jó néhány területi kérdést nem zárt le, és a magyar kormány a békeszerződés aláírása után sem tett le a határok módosításának hosszabb távú tervéről.

Ebben az összefüggésben a faji kvóta bevezetése külpolitikailag nyilvánvalóan kockázatos volt, hiszen ellentmondott azoknak az alapelveknek, amelyeken a békeszerződések, különösen a kisebbségvédelmi rendelkezések alapultak. Évekkel később Klebelsberg Kunó – Bethlen Istvánhoz írt magánlevelében – úgy emlékezett vissza, hogy a trianoni békeszerződés kisebbségvédelmi bekezdéseit kifejezetten a magyar numerus clausus törvényt szem előtt tartva fogalmazták meg. Éspedig úgy, hogy a kisebbségvédelmi bekezdések összeférhetetlenek legyenek az addigra már elfogadott magyar numerus clausus törvény faji paragrafusával, s ez pedig lehetővé tegye a numerus clausus elleni népszövetségi fellépést: „Magyarország a numerus claususról szóló törvényt előbb alkotta meg, semmint a trianoni békét velünk megkötötték. Lucien Wolf maga mondja, hogy a kisebbségi szerződések felekezetekre és fajokra vonatkozó részének megkoncipiálására személyes befolyást gyakorolt, és így természetes, hogy ismervén a mi nagy port felvert törvényünket, a felekezeti és faji clausulákat úgy fogalmazta meg, hogy azok ellentétben álljanak a mi törvényünk 3. paragrafusával.”¹⁵⁶

A békeszerződés kisebbségi záradékának 58. cikke valóban tételesen megtiltotta a nemzetiségi, vallási vagy faji kisebbségek jogainak korlátozását, amennyiben kimondta, hogy minden magyar állampolgár faji, nyelvi vagy vallási különbség nélkül a törvény előtt egyenlő, és ugyanazokat a polgári és politikai jogokat élvezi.

De a Klebelsberg által előadott kronológia mégsem pontos. A békeszerződést a magyar kormány 1920. június 4-én írta alá, viszont a numerus clausus legelső hivatalos tervezetét csak 1920. július 4-én, éppen egy hónappal a békeszerződés aláírása után küldte meg az egyetemeknek, és a törvényt csak 1920 szeptemberében fogadta el a parlament. Ráadásul a júliusi tervezetben sem volt szó a faji paragrafusról, illetve a nemzetiségi kvótá-

¹⁵⁶ SZINAI MIKLÓS–SZÜCS LÁSZLÓ (1972) 256–257. old. Lucien Wolf a Board of Jewish Deputies nevében az angliai zsidókat képviselte a párizsi béketárgyalások brit küldöttségében, és később is aktív volt a zsidókkal kapcsolatos kisebbségvédelmi ügyekben.

ról, csupán arról, hogy az egyetemi felvételinél a kultuszminisztérium zárt számot készül elrendelni.¹⁵⁷ Klebelsberg feltehetően tehát nem az elfogadott törvényre gondolt.

A levélben emlegetett Lucien Wolf a kisebbségi záradékok megfogalmazásakor a törvény tervezetét nem ismerhette, legfeljebb azok a híradások jutottak el hozzá, amelyek a sajtóban megjelentek. A sajtóból tudhatott a Pázmány Péter Tudományegyetem Egyetemi Tanácsának 1919. december 4-én keltezett javaslatáról, amely már tényleg tartalmazta a faji kvóta tervét: „a numerus clausus rendszerére való áttérés esetében a hallgatóknak a világi Karokra való fölvétele alkalmával a különböző vallásfelekezetekhez és... fajokhoz tartozók csak az ország népességéhez viszonyított számarányban vétessenek föl.”¹⁵⁸ Wolf tudatában lehetett annak is, hogy a javaslatot az egyetemen belül eleve zsidóellenes élel terjesztették elő, mert, amint Doleschall Alfréd jogászprofesszor, a javaslat előadója az egyetemi tanácson mondta, a terv „tulajdonképpen való éle a zsidóságnak túltengése ellen irányul”, és a magyar társadalom „elemi önvédelmi érdeke indokolja, sőt követeli, hogy a nemzetiségi vagy faji jellegüknél fogva destruktív elemek háttérbe szoríttassanak”.¹⁵⁹ Nem zárhatjuk ki tehát, hogy a Klebelsberg-féle levélben említett, és Lucien Wolf által Párizsban megismert „törvény” valójában nem az elfogadott törvényre, hanem a budapesti egyetemen lezajlott tanácsülésről megjelent sajtóhírekre utal.

Mindenesetre tény, hogy 1919 ősze és 1920 ősze között a numerus clausus körüli vitákat nagyrészt külpolitikai aggályok miatt nem sikerült lezárni. Az egymást váltó magyar kormányok a külföld felé nem kívánták vállalni egy antiszemita törvény meghozatalának következményeit. Maga Doleschall professzor is kételyeit fejezte ki, hogy egy zsidókat korlátozó

¹⁵⁷ A javaslat teljes szövege:

1. A tudományegyetemek világi karaira az 1920/21 tanév kezdetétől fogva csak annyi hallgató iratkozhat be, amennyinek alapos kiképzése biztosítható.
2. Az egyes karokra felvehető hallgatók számát az illetékes kar javaslata alapján a vallás és közoktatásügyi minisztérium állapítja meg.
3. A törvényjavaslat nem érinti azoknak a beiratkozási jogát, akik már a megelőző években mint rendes vagy legfeljebb két féléven át mint rendkívüli hallgatók voltak beiratkozva.
4. A beiratkozást az illetékes Karhoz írásban benyújtott folyamodással kell kérni, melynek tárgyában a kar tanárainak teljes ülése határoz végérvényesen.
5. Ez az intézkedés a gyógyszerészhallgatókra s a jog- és államtudományi karon az államszámviteltanra beiratkozni kívánókra nem terjed ki; azonban a miniszter az illetékes karok javaslatára itt is megszabhatja a hallgatók számát.” LADÁNYI ANDOR (1979) 146. old.

¹⁵⁸ ELTE Levéltár 500/1919-20, ET.

¹⁵⁹ Uo.

kvóta „vajon mai és jövőnk nemzetközi helyzetünkben egyáltalán megengedtetnék-e”, s hogy vajon „nem volna-e megfelelőbb az elvnek kifejezett propagálása helyett ugyanennek gyakorlati életbe léptetését a fölvételt eszközöző kari bizottságokra bízni?”¹⁶⁰

A külpolitikai aggályokat nyomatékossította, hogy 1920 márciusában a Párizsban tartózkodó magyar béke delegáció elnöke, gróf Apponyi Albert levelet írt a kormányhoz, amelyben arra figyelmeztetett, hogy a delegáció tárgyalási pozícióit a magyarországi közállapotok, az anarchiáról, az antiszemita különítményesekről és az atrocitásokról külföldre eljutó értesülések rendkívül rosszul érintik. Lehetetlen volt a kedvezőbb határok és a egyes etnikumú területek megtartása vagy visszaszerzése érdekében azzal érvelni, hogy a magyar állam türelmes és toleráns a nem magyar etnikumú lakossággal szemben, miközben egyre-másra atrocitásokról, valamint a zsidó kisebbség jogainak tervezett korlátozásáról érkeztek az országból hírek.¹⁶¹ A várható népszavazásokra utalva Apponyi arra figyelmeztetett: „Természetes, hogy megszűnik annak az államnak az attraktív ereje, amely a polgárok elemi közszabadságait megvédeni képtelen s ahol a törvény uralmát az egyéni erőszak kétségessé teszi.”¹⁶² Kérte a kormányt, hogy a törvény uralmát haladéktalanul állítsa helyre, és ezzel tegye lehetővé a delegáció további munkáját.¹⁶³ Simonyi-Semadam Sándor miniszterelnök a levelet a nemzetgyűlésben felolvasta.

A levél fogadtatása botrányos volt: a szélsőjobb oldalon üvöltözés tört ki. „Tessék elhinni – mondta a hangzavarban Simonyi-Semadam –, a zsidógyűlölet, a zsidók elleni antipátia nem ér annyit, mint Magyarország épsége. Méltóztassék minden hangulatot, minden ellenszenvet ebben a nagy pillanatban feláldozni. (...) Kérem felvilágosítani azokat a fiatalembereket arról, hogy nem hősi dolog az, hogyha az utcán, a villamoson, vagy a kávéházban valakit, mert zsidónak nézik, felpofoznak, megvernek és megbántanak. (...) mert ezzel kompromittálni lehet legszentebb törekvéseinket.”¹⁶⁴

Simonyi-Semadam zavaros beszéde egyfajta látélet arról, hogy az ország vezetői miként érzékelték a külpolitikai kényszereket. Érvelése szerint a villamoson nem azért nem helyes felpofozni egy zsidónak tűnő embert, mert az illető semmi rosszat nem tett, hanem azért, mert ez külpolitikai

¹⁶⁰ Uo.

¹⁶¹ *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. II. kötet, 124. old. (1920. március 17.)

¹⁶² Uo.

¹⁶³ Uo.

¹⁶⁴ Uo.

érdeket veszélyeztet. A radikálisoknak el kell fogadniuk, hogy Magyarországnak nem áll módjában antiszemita intézkedéseket bevezetni, mert ezek ellentétben állnának az ország külpolitikai érdekeivel.

Ugyanez – a külpolitikai érdekekre hivatkozó – logika szabta meg az antiszemita nézeteiről közismert kultuszminiszter, Haller István nyilatkozatait a numerus clausus kérdésében. Haller 1920 tavaszán külpolitikai okokból hónapokon át húzta-halasztotta, hogy állást foglaljon a zsidóellenes kvóta ügyében. Haller eredeti elgondolása az volt, hogy a numerus clausus törvény önmagában – zsidókvóta nélkül is – elegendő lesz ahhoz, hogy a zsidó hallgatók felvételét megakadályozza, hiszen a törvény által az egyetemi felvételi bizottságok hatáskörébe utalt felvételi döntésekben a bizottságok majd önként érvényesítik a zsidóellenes elgondolásokat.¹⁶⁵

A kormányon kívüli szélsőjobboldali erők azonban nem törődtek a külpolitikai megfontolásokkal. Ürügynek tekintették, amit a kormány velük szemben, időhúzás céljából használ fel. Az Ébredő Magyarok Egyesülete és más antiszemita szervezetek azt követelték, hogy az 1919 telén a választási kampányban általuk támogatott képviselők, köztük Haller István kultuszminiszter, váltsák be azokat az ígéreteket, amelyeket a kampány során az „ébredők”-nek ígértek annak fejében, hogy a szervezet támogatja őket.

A radikálisok az erőszaktól sem riadtak vissza: a Turul és az Ébredő Magyarok alakulatai megszállták az egyetemek bejáratait, és megakadályozták, hogy meginduljon a tanítás. Az egyetemre tartó diákokat és tanárokat igazoltatták, a zsidó diákokat nem engedték belépni, sőt még vizsgára menni sem. Bejelentették, hogy az egyetemeket mindaddig megszállva fogják tartani, ameddig a numerus clausus törvény meg nem születik.¹⁶⁶ „A kereszténység élet-halál harca dől el az egyetemen” – mondta 1920 márciusában Szabó Dezső, arra célozva, hogy a numerus clausus törvény valójában a szélsőjobboldal által tervbe vett zsidóellenes intézkedések sorozatának főpróbája lesz.¹⁶⁷

A radikálisok nyilvánvalóvá tették, hogy a külpolitikai megfontolások nem tántoríthatják el őket az antiszemita törvények követelésétől. Apponyi mérsékletre intő szavaira az „ébredők” részéről a képviselőházban Fangler Béla így válaszolt: „Az entente-tal való fenyegetődés, hogy ne merjünk a

zsidók ellen szólni, a zsidók ellen semmit csinálni, mert akkor az ententétől rossz szerződést kapunk, nem más, mint üres fenyegetés, mert az entente épen olyan szerződést adna akkor is, ha itt tökéletesen zsidó ministerium ül, épen olyan szerződést adna, ha itt olyan ministerek ülnének, akiknek a lábai nem egészen mértani arányúak, orraik merészhajlásuak és bajuszuk és szakálluk olyan színű, hogy szikrák szóródnának belőle. Az entente-ot nem érzelmi motívumok vezetik, hanem az, hogy minket tökéletesen tönkre tegyen.”¹⁶⁸

Az „ébredő” képviselők 1920 áprilisában beadványok egész sorában követelték, hogy a nemzetgyűlés haladéktalanul vezessen be zsidóellenes intézkedéseket. „A főcél – írták az „ébredők” – a kenyérkereső pályák országos védelme.”¹⁶⁹ Követelték, hogy az állam numerus claususszal korlátozza a nyersanyagok forgalmát és az elosztóhivatalokban dolgozó zsidók arányát.¹⁷⁰ Követelték a zsidó üzlethelyiségek elkobzását, a numerus clausus bevezetését „kereskedelmi téren is”, s „hogy csak annyi zsidó kereskedő lehessen, amennyinek százalék szerint üzlet jut”.¹⁷¹ Követelték az egyetemi numerus clausus bevezetését, kiterjesztését a középiskolákra, és azt, hogy zsidó ne taníthasson „nemzeti és keresztény szellem kialakítására közvetlenül alkalmas tárgyakat”.¹⁷²

Haller István még 1920 tavaszán is külpolitikai érvekkel utasította el az egyetemi zsidókvóta bevezetését. Érezte, hogy „magát a célt” helyesnek tartja, a külpolitikai körülmények azonban a lépést nem teszik lehetővé: „nekünk most igen nagy tekintettel kell lennünk minden cselekedetünkben oly szempontokra, amelyeket talán figyelmen kívül hagyhatunk valamikor, amelyek azonban reánk nézve ma még... veszélyt jelentenek. Éppen azért én ennek a kérdésnek sietős megoldását és végleges rendezését nem tartottam opportunusnak, és igyekeztem rábírní az érdekelteket, hogy keressenek oly megoldást, amellyel magát a célt el lehet érni, amely azonban

¹⁶⁸ *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. II. kötet, 55. old. (1920. április 19.)

¹⁶⁹ MOL K636, 257/10 tétel. Az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, a Turul Szövetség, az Ébredő Magyarok beadványa a Nemzetgyűléshez, 1920. szeptember 1.

¹⁷⁰ Ereky Károly indítványa, *Nemzetgyűlési Irományok*, 1920–1923, I. kötet, 281. old. (1920. április 27.)

¹⁷¹ *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. II. kötet, 65. old. (1920. április 19.), Fangler Béla hozzászólása

¹⁷² Zákány Gyula indítványa, *Nemzetgyűlési Irományok*, 1920–1923, I. kötet, 381. old. (1920. április 28.) Pár hét múlva, június 2-án Szabó Balázs képviselő rákérdezett, hogy a kormány hajlandó-e valamennyi gazdasági, ipari, kereskedelmi és tudományos téren korlátozni a zsidók szerepét „a lélekszámarányuknak megfelelő határig”. *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. III. kötet, 212. old. (1920. június 2.)

¹⁶⁵ LADÁNYI ANDOR (2005) 56. old.

¹⁶⁶ „Mindaddig – írta a jobboldali diákok lapja –, míg az intézményes nemzetvédelmet a főiskolákon nem látjuk garantálva, nem óhajtjuk a statusz quot. Lemondunk az egyetemek működésének áldásairól.” *Ifjak Szava*, 1919. nov. 30. 7. old. Idézi: LADÁNYI ANDOR (1979) 125. old.

¹⁶⁷ LADÁNYI ANDOR (1979) 136. old.

megtámadhatatlan, és amely miatt az országnak és a nemzetnek semmiféle nehézsége nem fog támadni schol.”¹⁷³

A kultuszminisztérium csendesíteni kívánta a numerus clausus körül zajló vitát. Ez magyarázza, hogy miért kellett kilenc hónapnak eltelténél kezdve, hogy az egyetemek zárt számra vonatkozó javaslata megszületett addig, ameddig végül 1920. július elején a kultuszminisztérium megküldte az egyetemeknek a numerus clausus törvény tervezetét, amelyet a minisztertanács is előterjesztett.¹⁷⁴

A zsidókvótára a szövegben semmilyen utalás nem volt, pusztán a felvételinél alkalmazandó zárt szám bevezetését vetítette előre. Haller tudta, hogy a tervezet csalódást fog okozni a szélsőjobboldalon, mert – mint mondta – a tervezetben „numerus claususról olyan értelemben, mint ahogy azt a beavatatlanok hiszik, nincsen szó”.¹⁷⁵ S valóban, a tervezetet antiszemita oldalról nagy felháborodás fogadta. „Elsikkasztották a numerus clausust” – írta a *Virradat* –, mert „a javaslat abból az elvből indul ki, hogy a békeszerződés értelmében nem lehet semmiféle faj, vagy felekezet érvényesülése elé korlátokat szabni.”¹⁷⁶

Fordulat: döntés a kormánypártban

Az események csak az után gyorsultak fel, hogy júliusban a miniszterelnöki tárcát Teleki Pál vette át. Programbeszédében ígéretet tett, hogy

14. Szabó Dezső

¹⁷³ *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. II. köt. 395. old. (1920. április 29.)

¹⁷⁴ A minisztertanács 1920. július 21-én tárgyalta a javaslatot.

¹⁷⁵ LADÁNYI ANDOR (1979) 146. old.

¹⁷⁶ *Virradat*, 1920. július 13. Idézi LADÁNYI ANDOR (1979) 146. old.

kormány lépéseket fog tenni a „keresztény társadalom érdekeinek intézményes megvédésére”.¹⁷⁷ Világossá tette, hogy kormányfőként támogatni fogja a zsidók lehetőségeinek állami eszközökkel történő korlátozását.

Ugyanakkor Teleki kilátásba helyezte az utcai atrocitások felszámolását, az antiszemita szabadcsapatok megfegyelmzését. Ekkor még igyekezett elhárítani a látszatot, hogy kormánya azért készül erélyesen fellépni a szélsőjobboldal ellen, hogy javítson Magyarország külföldi megítélésén, hiszen – mint beszédében mondta – a külföld „az állítólagos fehérterror kérdésében is tökéletesen hamisan lát”.¹⁷⁸

De nem sokáig tarthatott ki a látszat mellett. Öt nappal a beszéd elhangzása után, július 27-én az Ébredő Magyarok egy csoportja betört egy körúti kávéházba, ahol a zsidó vendégeket véresre verték, egy bankigazgatót és egy zsidó ügyvédet megöltek.¹⁷⁹ Teleki erélyesen reagált. Megígérte a tettek kézre kerítését és elítélését, mert – mint mondta – a gyilkosság a külföld szemében rossz fényt vet az országra. Mintha néhány nappal korábban nem éppen ezt az összefüggést tagadta volna. „Az ország jelenleg óriási küzdelemben van – mondta a nemzetgyűlésben –, amely óriási küzdelmet befelé és kifelé is folytatjuk... Határozottan ki merem mondani azt a szót, hogy ami ma rendbontás céljából elkövettetik, hazaárulásnak kell minősíteni. Ezt az egész kérdést is ebből a szempontból akarom felfogni, ebből a szempontból is rendelttem el a legszigorúbb nyomozást és ebből a szempontból akarom, hogy mindazok a közegek felfogják, melyek ebben az ügyben el kell hogy járjanak.”¹⁸⁰

A kávéházi gyilkosság másnapján, július 28-án a parlamentben az Ébredő Magyarok egyik vezetője, Budaváry László képviselő egy – minden addiginál radikálisabb – átfogó zsidótörvényre tett indítványt, amely voltaképpen megelőlegezte a két évtizeddel később, 1939-ben és 1941-ben hozott zsidótörvények fontosabb pontjait. Budaváry szerint a „tizenegy hónapos kínos várakozás után”, amely a kommunista forradalom bukása óta telt el, a törvényhozásnak most már nem pusztán az oktatásban, hanem az élet valamennyi területén zsidóellenes intézkedéseket kell bevezetnie. Javaslátát „fajvédelmi” törvényként határozta meg, olyan törvényként, amely nem valamiféle igazságosságelvnek akar megfelelni, hanem Magyarorszá-

¹⁷⁷ ABLONCZY BALÁZS (2005/a) 172. old. Teleki 1920. július 22-én mondta el programbeszédét.

¹⁷⁸ ABLONCZY BALÁZS (2005/a) 171. old.

¹⁷⁹ ZINNER TIBOR (1989) 72. old.

¹⁸⁰ *Nemzetgyűlési Napló*, 1920–1922. IV. kötet, 122. old. (1920. július 30.)

got hivatott megvédeni a „legnagyobb veszélytől”, a zsidóságtól.¹⁸¹ A javaslat a gazdasági és társadalmi élet valamennyi területére kiterjedt. Megvonta volna a zsidók politikai jogait, továbbá a földtulajdonlás és bérlet jogát, elkobozta volna a zsidók kezében lévő, egy házban felüli ingatlanokat, megtiltotta volna a zsidók betelepülését, kitoloncolta volna az 1914 óta bevándorolt zsidókat, vagyonukat megváltás nélkül elkobozta volna. Zsidókvótát vezetett volna be minden iskolában, közhivatalban, gyárban, üzemben, bankban, államosította volna a színházak egy részét, más részükre nézve megtiltotta volna, hogy a színházak élén zsidó álljon, betiltotta volna a zsidó iskolákat, és elrendelte volna, hogy az újságok vezető tisztviselői nem lehetnek zsidók. Állami megrendeléseket és állami engedélyhez kötött kereskedelmi engedélyt kizárólag „keresztény” vállalkozóknak juttatott volna. Az 1941-es harmadik zsidótörvényt megelőlegezve megtiltotta volna, hogy „zsidó személyes szolgálatára keresztény cselédet (szolga, szakács, kocsis, inas stb.)” alkalmazzon. Budaváry javaslatát a nemzetgyűlés jelen lévő képviselőinek többsége tárgyalásra alkalmasnak minősítette.

Azonban a numerus clausus faji kvótája ügyében nem Budaváry akciója volt perdöntő, ez csupán a hangulatot radikalizálta. A későbbi, 1938 utáni zsidótörvények fényében azonban Budaváry 1920-as javaslata mégis figyelmet érdemel, hiszen számos pontja megelőlegezi a későbbi törvényt:

„1. Magyarországon zsidó sem nem vehet, sem nem bérelhet földet. A zsidók tulajdonában levő földbirtokok még az 1920. év folyamán az állam által megváltandók azon az áron, amelyen a tulajdonosok annak idején megszerezték. Az 1914. július 1-je óta vásárolt földbirtokok megváltási árúul az 1914. július 1-jét megelőzőleg vidékenként érvényben volt forgalmi érték tekintendő. A megváltási ár azonban a legnagyobb birtoknál sem haladhatja meg a 10 millió koronát, melyben, természetesen ben foglaltva a gazdasági felszerelések (épületek, gépek, állatok stb.) megváltási árai is. Az így megváltott zsidó birtokok terménykészletei kizárólag csak az államnak adhatók el. A zsidók által bérelt földbirtokokra vonatkozó bérleti szerződések 1920. évi október hó 1-jén hatályukat veszítik. Az ilykép felszabaduló birtokok keresztény magyar kisgazdák, földmunkások, tisztviselők, közalkalmazottak, ezek özvegyei és árvái, hadirokkantak, hadiözvegyek, hadiárvák, ipari munkások és kisiparosok között parcellázás útján méltányos áron (bérletként vagy tulajdonban)

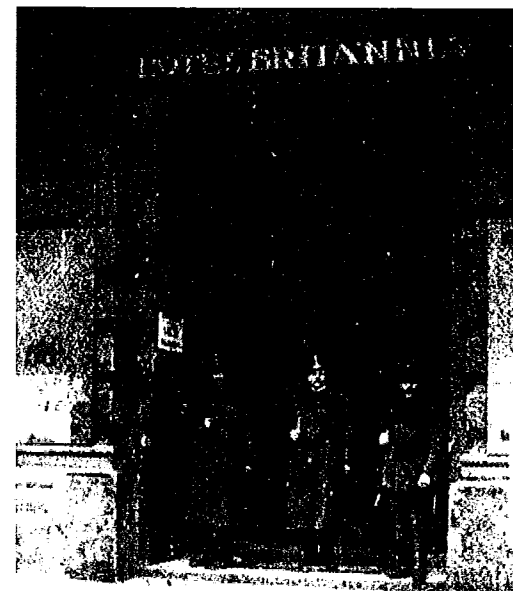
¹⁸¹ Budaváry László beszéde. *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. IV. kötet, 280–289. old. (1920. augusztus 7.)

sürgősen szétosztandók. Ugyancsak megváltandók a zsidó kézben levő házhe-lyek (telkek) is. A földbirtokok megváltása és szükség-szerinti szétosztása első-sorban zsidó birtokokon eszközölendő.

2. Zsidók tulajdonukban egynél több házat nem tart-hatnak meg. A többiek az állam által az építés idején érvényben volt áron meg-váltandók és vagon-lakók, tisztviselők, munkások, nyugdíjasok stb. részére la-kásokul adandók ki. Minden nagy lakás haladéktalanul átvizsgálendő és a fölösleges lakrészek sürgősen elrekvirál-landók. A jövőben minden eladásra kerülő ingatlanra elővételi joga van elsősorban az államnak, másodsorban a községnek.

3. Zsidó többé Magyarországon letelepedési engedélyt nem kaphat, honosságot nem szerezhethet. Az 1914. január 1-je óta bevándorolt zsidók hala-déktalanul kitoloncolandók, s itt szerzett ingatlan javai megváltás nélkül az állam tulajdonába mennek át. A háború folyamán a hadsereg részére teljesített szállításokból s a háborús konjunktúrák kihasználása folytán egyéb úton szerzett nagy vagyonok (magánosoké és vállalatoké egyaránt) állami célokra, hadirokkantak, hadiözvegyek, hadiárvák és más, a háború folytán összeomlott keresztény exisztenciák felsegítésére elkobzandók.

4. Magyarország minden iskolájában és hivatalában, valamint közintéz-ményeiben, gyáraiban, üzemeiben, bankjaiban stb. a numerus clausus szigorúan behozandó. Zsidó iskolák a jövőben fenn nem tarthatók. Tanító és tanárképzőbe zsidó egyáltalán nem vehető fel. A fővárosi iskolák sürgősen államosítandók. A magánjellegű tanintézetek az egész ország területén megszüntetendők, illetve állami tanintézetekké átszervezendők. A zsidók tulajdonában levő kabarék, dalszínházak, orfeumok erkölcsrendészeti

15. A Teréz körúti Britannia Szálló, a különít-ményesek szálláshelye. 1919–1920

16. Az ÉME vezetősége, középen Budaváry László, 1920-as évek

szempontból a legszigorúbban ellenőrzendők. Színtársulatok élén zsidó igazgatók nem állhatnak. A mozgószínházak államosítandók.

5. Állami építkezések, szállítások s egyéb munkálatok kizárólag keresztény vállalkozók, kisiparosok, szövetkezetek stb. által bonyolítandók le. Gyári részvények 60%-a állami támogatással, az ott dolgozó munkások és más keresztények kezére juttatandó. Ipari nyersanyagok elsősorban keresztény kisiparosok és gyárak részére utalandók ki. Hatósági áruk szétosztásával keresztény kereskedők és szövetkezetek bizandók meg. Haladéktalanul átkutandók az összes raktárak, pincehelyiségek stb. s az ott nagy mennyiségben felhalmozott nyersanyagok, iparcikkek lefoglalandók. Iparműhelyekben, kereskedésekben, üzemekben kötelező a szabályszerű könyvvezetés. Iparműhelyt csak szabályszerűen képzett iparos nyithat. Zsidó személyes szolgáltatára keresztény cselédet (szolga, szakács, kocsis, inas stb.) nem alkalmazhat.

6. Újságok (hírlapok), folyóiratok három legelső felelős szellemi irányítója (felelős szerkesztője, főszerkesztője, lapvezére, főmunkatársa) zsidó és szabadkőműves nem lehet. Valamennyi újságíró tartozik esküt tenni arra, hogy minden írásával a magyar nemzeti állameszmét szolgálja, Magyarország területi épségének visszaszerzésén és megtartásán fáradozik, ápolja

a magyar nép fiainak összetartását, a keresztény erkölcsiséget, a magyar nemzet külföld előtti jó hírnevét és ezek ellen soha még gondolatban sem vétkezik. Héber nyelvű újság és röpirat Magyarországon nem jelenhet meg és nem terjeszthető. Héber betűs címtáblák, cégtáblák és más felírások haladéktalanul eltávolítandók.

7. Az összes állami engedélyek (dohányárusítás, bélyegárusítás, italmérés, szeszfőzés stb.) revízió alá veendő. Igénylők elsősorban csak rászoruló keresztény hadirokkantak, hadiözvegyek, hadiárva, állami nyugdíjasok, közalkalmazottak özvegyei s olyan keresztény árusok lehetnek, akik ilyen engedéllyel már a múltban is rendelkeztek.

8. Magyarországon zsidó és szabadkőműves nem lehet miniszter, államtitkár, állami hivatal vezetője, osztályvezető, vagy Magyarország külképviseletének alkalmazottja. Nem lehet továbbá bíró, közjegyző, katonatiszt, közbiztonsági alkalmazott és községi, városi, járási vagy vármegyei előljáró. Zsidó Magyarországon politikai jogot nem gyakorolhat.

9. Minden nemzetközi alapon álló nem keresztény politikai, vagy társadalmi szervezet és párt, valamint minden szabadkőműves alakulat azonnal feloszlatandó, s ilyenek alakítására a jövőben engedély nem adható.

10. Mindazok, akik a magyarországi kommunizmus felidőzésében s ezáltal hazánk tönkretételében vétkesek, mindazok, akik a magyar állameszme, a magyar nemzeti egység és területi integritás ellen akár szóval, akár írásban, nyíltan, vagy burkoltan, belterületen avagy külföldön izgatnak, vagy lázítanak, akik megszállott területen ellenségeinkkel cimborálnak, s nekik Magyarország rovására bárminemű szolgálatot tesznek, s végül azok, akik a bolsevizmus érdekében bármi módon agitálnak, vagy akik magyar polgárt nemzeti és keresztény érzéséért gúnyolnak, fenyegetnek, vagy bántalmaznak, kézrekerítésük, vagy rajtaérés esetén statáriális úton halállal büntetendők.¹⁸²

A megoldás: a rejtett zsidókvóta

A fordulatot a kormánypárt, a KNEP elnöke, Prohászka Ottokár érte el. Prohászka volt az, aki Teleki kinevezése után pár nappal végül is formába öntötte, miként volna lehetséges a készülődő numerus clausus törvénybe úgy belefoglalni a zsidóellenes intézkedést, hogy a magyar kormány

¹⁸² Indítvány a magyarországi zsidókérdés intézményes sürgős megoldása tárgyában. Budapest, 1920. évi július hó 28-án. Beadja: Budaváry László s. k., nemzetgyűlési képviselő. *Nemzetgyűlési Irományok*, 1920. III. kötet, 338–339. old.

a lehető legkisebb külpolitikai kockázatot vállalja. Mint később kiderült, Prohászka kalkulációja nem volt teljesen alaptalan: noha a numerus clausus nemzetközi visszhangja nagyon rossz volt, a magyar kormány hat hét éven át sikerrel odázta el, hogy a nemzetközi jogelvekbe ütköző faji diszkrimináció miatt elmarasztalják.

A rejtett zsidókvóta tervét a püspök 1920. augusztus 5-én vetette fel a szélsőjobboldali egyetemi diákegyesület, a MEFHOSZ (Magyar Egyetemisták és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége) ankétján, amelyen számos parlamenti politikus is megjelent. Néhányan amellett érveltek, hogy a békeszerződésre való tekintettel a törvénybe nem volna helyes faji és felekezeti szempontokat bevenni. Az ankéton már-már győzedelmeskedni látszott az az álláspont, hogy egyáltalán ne kerüljön be a törvénybe semmiféle utalás fajra, felekezetre vagy nemzetiségre.

Ekkor azonban Prohászka „mentőötlettel” állt elő: nemcsak a zsidók, hanem az országban élő valamennyi „faj” és „nemzetiség” vonatkozásában ki kellene mondani, hogy az egyetemekre felvételizők csak az egyes „faj”, illetve „nemzetiség” által az össznépeességben elfoglalt arány mértékében juthassanak be. Vajon „nem lehetne-e úgy szövegezni – kérdezte Prohászka –, hogy a ’fajok és nemzetiségek’ száma szerint történjék a felvétel”?¹⁸³ Ily módon a törvény nem rendelkezne tételesen a zsidók felvételi jogának korlátozásáról, de a végeredmény ugyanaz lenne, azaz a zsidók 5%-os arányszámán túl nem maradna hely a zsidó diákok részére az egyetemeken. Prohászka javaslatát a gyűlés elfogadta. Elhatározták azt is, hogy a diákaktivisták egyenként felkeresik a törvényhozás tagjait, hogy a Prohászka-formula megszavazására biztassák őket.

A javaslatot augusztus folyamán kétszer megtárgyalta a kormánypárt is, mindkétszer Prohászka elnökletével. A második, augusztus 24-én tartott ülésen az értekezlet jóváhagyta a formulát, és eldöntötték, hogy – módosító indítvány formájában – a parlamentbe Bernolák Nándor debreceni jogászprofesszor nyújtja majd be szeptember 3-án. A Prohászka–Bernolák-féle módosítás tartalmazta végül a faji paragrafust, a törvény harmadik bekezdését, amely így szólt: „Az engedély megadásánál a nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság követelményei mellett egyfelől a felvételt kérők szellemi képességeire, másfelől arra is figyelemmel kell lenni, hogy az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak

arányszáma a hallgatók közt lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát, de legalább kitegye annak kilenctized részét.”¹⁸⁴

A törvény elfogadásakor ezen módosító indítvány végrehajtási utasítása hozta végül létre a zsidókvótát. Bernolák Nándor nem hagyott kétséget, hogy indítványa a zsidók korlátozásáról szól: „Ma nem igazságos a hallgatók megoszlása a különböző fajok között. (...) Ily körülmények közt nem tagadhatom, hogy abban a propozícióban, amelyet előterjesztetek, tendáltatik az is, hogy a zsidóság ne vegyen részt ilyen túlnyomó számban az intellektuális pályákon. Igenis én azt óhajtom és egészen világosan megmondom, hogy úgy a magyar nemzetnek, mint a Magyarországon élő zsidóságnak is eklatáns érdeke az, hogy a főiskolákon a zsidóság arányszáma alászálljon.”¹⁸⁵

A törvény parlamenti vitája ezután főként a zsidók korlátozásáról szólt. A felszólalók többsége pártolta Bernolák indítványát, heten pedig ellene érveltek, rámutatva, hogy a javaslat sérti az állampolgári jogegyenlőség elvét. Figyelemre méltó, hogy a faji paragrafus ellenzői számos olyan jóslatot fogalmaztak meg, amely az elkövetkező évek során valósággá vált. Elmondták, hogy a faji paragrafus rontani fogja Magyarország nemzetközi pozícióit, hogy kontraszelekciót fog létrehozni, hogy „tehetségexporthoz” fog vezetni, s hogy a szegényebb rétegek gyermekeinek továbbtanulási esélyeit sem fogja javítani. De hiába lehetett előre látni a következményeket, a racionális érveket felülírta az antiszemita indulat.

A törvénytervezet elfogadása

A magyar zsidók szempontjából történelmi korszakhatárt jelentő törvény harmadik bekezdését, amely az emancipáció nyújtotta jogegyenlőség lerombolásának első lépése volt, 1920. szeptember 21-én különös módon fogadta el a nemzetgyűlés. A kormány többsége és a képviselőknek 71%-a, köztük Bethlen István távol maradt a szavazástól. Klebelsberg a szavazás előtt elhagyta a termet, amit évekkel később azzal magyarázott meg, hogy a törvény megszövegezését eleve szerencsétlennek tartotta.¹⁸⁶ Nem volt jelen a miniszterelnök, Teleki Pál sem, aki a szavazás másnapjáig

¹⁸³ LADÁNYI ANDOR (1997) 150–151.

¹⁸⁴ *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. V. kötet, 184. old. (1920. szeptember 3.).

¹⁸⁵ *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. V. kötet, 184–187. old. (1920. szeptember 3.).

¹⁸⁶ ÚJSZÁSZI ILONA (2008) http://www.delmagyar.hu/szeged_hirek/idoutazas_a_delmagyarral_percpatvar_es_numerus_clausus/2074386/.

a külügyminiszteri tárcát is betöltötte. A kormány 13 tagjából mindössze három volt jelen, ebből kettő, Haller István kultuszminister és Rubinek Gyula kereskedelemügyi miniszter a törvény ellen szavazott, és csupán Sokorópátkai Szabó István kisgazda tárca nélküli miniszter szavazott a törvény mellett.¹⁸⁷

Mindazonáltal Haller István kultuszminister szereplése a törvény vitájában jól jelzi a Teleki-kormány által július–augusztus folyamán végrehajtott fordulatot: Haller, aki még áprilisban külpolitikai indokból elutasítandónak tartotta a zsidóellenes kvótát, a törvény szeptemberi vitájában már arról beszélt, hogy ez a kérdés „a külföldet nem érdekli”, mert „ők erős kezet keresnek s ha a mi kezünk erős lesz, keresni fogják azt a kezet s nem fognak törődni azzal, ami egyébként itt történik.”¹⁸⁸ Haller a törvény vitája során egyre nyíltabban pártolta a korábban külpolitikai okokból ellenzett zsidókvótát. Majd pedig a – saját minisztériuma által beterjesztett törvényre – nemmel szavazott. A döntés motívuma feltehetően azonos volt Teleki miniszterelnökével, aki el sem ment az általa amúgy helyesnek tartott törvény szavazására. Haller később, 1926-ban *Harc a numerus clausus körül* címmel a zsidókvóta védelmében monográfiát jelentetett meg.¹⁸⁹ Haller „nem” szavazata taktikai húzás volt csupán, éppúgy, mint Teleki távolmaradása, hiszen mindketten a zsidókvóta harcos támogatói közé tartoztak.

¹⁸⁷ Igennel szavaztak: Avarffy Elek, Bartos János, Bárány Imre, Bernáth Béla, Bernolák Nándor, Budaváry László, Csontos Imre, Czako János, Dánér Béla, Eberhardt Antal, Ereky Károly, Fáy Gyula, Gerencsér István, Griger Miklós, Gunda Jenő, Haller József, Herrmann Miksa, Héjy Imre, Homonnay Tivadar, Hornyanszky Zoltán, Huber János, Huszár Károly, Iklódy-Szabó János, Javos Antal, Karafiáth Jenő, Kovács Emil, Kovács József, Kuna P. András, Legeza Pál, Lingauer Albin, Lipták Pál, Mátéffy Viktor, Nagy János, Oláh Dániel, Örfy Imre, Paczek Géza, Patacsi Dénes, Perlaki György, Prohászka Ottokár, Pröhle Vilmos, Putnoky Mór, Reischl Richárd, Sabel János, Sallay János, Schandl Károly, Schiessl Henrik, Somogyi István, Szabó Balázs, Szabó Gy. János, Szabó István (sokorópátkai), Szabó József (budapesti), Szabó Jenő, Talányi Ferenc, Taszler Béla, Thomas Ferenc, Túri Béla, Usetty Ferenc. Nemmel szavaztak: Orbók Attila, Pető Sándor, Rubinek Gyula, Bródy Ernő, Haller István, Kovács J. István, Meskó Zoltán. *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. V. kötet, 482. old. (1920. szeptember 21.) A kormányból a szavazásról távol maradt: Sréter István honvédelmi miniszter, Benárd Ágost népjóléti és munkaügyi miniszter, Bleyer Jakab, a nemzetiségi kisebbségek tárca nélküli minisztere, Ferdinandy Gyula belügyminiszter, Korányi Frigyes pénzügyminiszter, Vass József közlekedési miniszter, Tomcsányi Vilmos igazságügy-miniszter, Nagyatádi Szabó István földművelésügyi miniszter. (Teleki Pál a szavazás napjáig ideiglenesen a külügyminiszteri tárcát is betöltötte, csupán másnap, 1920. szeptember 22-én vette át a tárcát Csáky Imre.)

¹⁸⁸ *Nemzetgyűlési Napló*, V. kötet, 464. old. (1920. szeptember 21.)

¹⁸⁹ A kiadás helye és dátuma: Budapest, 1926.

A szavazásról távol maradók egy része számára a törvény nyilván nem volt jelentős kérdés: a 219 képviselőből összesen 64 volt jelen.¹⁹⁰ Mások viszont, mint pl. számos kisgazda képviselő, a szavazás előtt azért vonultak ki, mert a törvényt nem kívánták megszavazni, de az Egységespárttal való együttműködés miatt a törvény ellen nem szavazhattak.¹⁹¹

Az „igen” szavazatok száma összesen 57 volt. A törvényt tehát az országgyűlés tagjainak alig több, mint a negyede, 26%-a szavazta meg. Az igennel szavazók 18 fővel kevesebben voltak, mint ahányan néhány héttel korábban aláírták a faji kvótát bevezetni javasoló – Prohászka–Bernolák-féle – módosító indítványt.¹⁹² Volt, aki korábban aláírta ugyan a Prohászka–Bernolák-indítványt, de pár nap alatt meggondolta magát, mint pl. Rassay Károly, aki a módosító indítványt abban a hiszemben írta alá, hogy ez korrigálni kívánja az előző tanév gyakorlatát, amikor egyáltalán nem vettek fel zsidó diákokat az egyetemekre, s hogy az indítvány az 5%-os kvóta előírásával azt kívánja biztosítani, hogy legalább valahány zsidó diák bejuthasson. Rassay a szavazásig eltelt időben rájött, hogy nem erről van szó, és nem ment el a szavazásra.¹⁹³ Elképzelhető, hogy voltak olyanok is, akik azért nem mentek el, mert eleve adottnak vették, hogy a törvényt nélkülük is elfogadják. Végül volt, aki a törvényt nem tartotta elég szigorúnak, és ezért nem szavazta meg. Megint mások feltehetően attól tették függővé döntésüket, hogy a vezető politikusok mit tesznek, ők viszont egységesen távol maradtak a szavazástól. Teleki politikai pályája során nemegyszer élt a távolmaradás eszközével, amikor számára kínos vagy kockázatos dolgoknál kellett volna jelen lenni, mint például akkor, amikor – külügyminiszterként – úgy döntött, nem utazik Párizsba a békefeltételek átvételére. A numerus clausus törvény végaszavazásának napján állítólag gyengélkedett, szanatóriumban volt. Mindazonáltal nincs okunk feltételezni, hogy Telekinek, aki két hó-

¹⁹⁰ A képviselők pontos számát 1920. szeptember 21-én nem közölték. A nemzetgyűlésnek 1920 folyamán gyakran változott a létszáma, mert a mandátumok kiosztása a választókerületek rendezetlensége miatt folyamatos volt. 1920 áprilisában 168 képviselőből állt a ház. Az 1920. szeptemberi szavazáshoz legközelebb eső – a nemzetgyűlés naplójában közölt – képviselői létszám 208 volt, ezt a létszámot 1921 februárjában közölték. Klebelsberg 1927-ben úgy nyilatkozott, hogy a nemzetgyűlésnek 1920 szeptemberében 219 tagja volt. LADÁNYI ANDOR (1994) 1128.

¹⁹¹ BETHLEN PÁL (1925) 60. old. Forgács Miklós hozzászólása.

¹⁹² A botbüntetést bevezető törvényt, amelynek szintén volt politikai kockázata, több mint száz képviselő szavazta meg. 1920. június 17-én 167 képviselő volt, 1921 februárjában 208.

¹⁹³ *Képviselőházi Napló*, 1927. IV. kötet, 95. old. (1927. május 13.) Rassay ekkor még a KNEP tagja volt, később a független kisgazdapárt alapítója.

nappal a szavazás előtt ígéretet tett a „keresztény társadalom” intézményes „megvédésére”, majd pedig később, a húszas évek során a faji paragrafus elkötelezett híveként harcolt az antiszemita törvény fenntartásáért, bármi kifogása lett volna a faji paragrafus ellen. Miniszterelnökként akkor is őt terheli a törvény elfogadásáért a legfőbb felelősség, ha a szavazás napját egy budai szanatóriumban pihenve élte át.

Teleki, Bethlen és Klebelsberg távolmaradása arra utal, hogy a törvény kockázataival valamennyien tisztában voltak. Tudták, hogy a törvény szakítást jelent a jogállami hagyományokkal, és azt is, hogy az a politikus, aki a faji paragrafust megszavazza, könnyen tárgyalóképtelenné válhat a nemzetközi szintén. Ugyanakkor Bethlen és Klebelsberg azt sem vállalták, hogy ellene szavazzanak, és ezáltal szembekerüljenek a zsidókvótában érdekelt politikai erőkkkel és ezek támogatóival, Teleki pedig érdemben is egyetértett azzal, hogy a Magyar Országgyűlés törvényt hozzon a zsidók „korlátozására”.

A Bernolák-Prohászka-indítvány és a Haller István által kiadott végrehajtási utasítás eredményeképpen a numerus clausus papíron is zsidótörvény lett. A kormány ezzel még antiszemita támogatóinak szempontjából is felesleges külpolitikai kockázatot vállalt, mert a zsidók korlátozására elegendő lett volna a felvételi bizottságok intézményének létrehozása. Tudni való, hogy mind Haller kultuszminiszter, mind Klebelsberg Kunó úgy vélte, hogy azok az egyetemi felvételi bizottságok, amelyeknek felállítását a zárt szám bevezetésével együtt rendelték el, bármiféle további faji paragrafus és kvótarendszer nélkül is alkalmasak lennének a zsidók kiszorítására.

Az egyetemeken is sokan gondolkodtak így. Köztük Hoór Károly szemészprofesszor, aki az orvosegyetem nevében éppen a zsidók korlátozását szem előtt tartva igyekezett lebeszélni a kormányt a faji paragrafus bevezetéséről. Minthogy – írta Hoór a kultuszminiszternek – az orvoskar „legnagyobbrészt olyan tagokból áll, kik teljesen tudatában vannak annak, hogy a zsidó elemnek csökkentése a karra és az orvosrendre elodázhatatlan szükség” – célszerűtlen az egyetemi felvételi bizottság „kezénc megkötése” bármiféle törvényes kvóta által, mert a bizottságoknak azt a hatáskört is meg kell kapniuk, hogy az elgondolt 5%-tól „akár felfelé, akár lefelé” elterjenek.¹⁹⁴

Hoórnak bizonyára igaza volt: a kellő politikai tendenciózussággal összeállítható egyetemi bizottságok mindenféle törvény nélkül is asszisztál-

tak volna a zsidó diákok felvételének megakadályozásában. Ezt a feltételezést támasztja alá az a tény, hogy azon főiskolákon, amelyekre a numerus clausus törvény hatálya nem terjedt ki, a zsidók arányát ugyanúgy leszorították, mint a többi egyetemen és főiskolán. Az Állatorvosi Főiskolán 24%-ról (1914-ben) 4%-ra (1925-ben), a Gazdasági Főiskolán pedig 8%-ról (1918-ban) 1,8%-ra (1925-ben) csökkent a zsidók aránya.¹⁹⁵ Más országokban, mint például az Egyesült Államokban, ahol bizonyos elitegyetemek és orvosképző főiskolák éppen ez idő tájt határozták el, hogy korlátozzák a felvehető zsidók számát, pontosan a Hoór által felvázolt módszert alkalmazták, éspedig anélkül, hogy bármilyen állami intézkedésre vagy törvényre hivatkoztak volna.

Alig nyolc évvel később – amikor Bethlen István a faji paragrafust módosította – ez a módszer lépett életbe Magyarországon is: az egyetemek ezután sem vettek fel lényegesen több zsidó diákot, mint akkor, amikor a faji paragrafus érvényben volt. Nem túlzás tehát azt feltételezni, hogy amennyiben a numerus clausus törvény csupán azt rendelte volna el, hogy a jelentkezők felvételéről az egyetemek felvételi bizottságai döntenek, de nem vezetett volna be faji kvótát, akkor is megindult volna a zsidó diákok kiszorítása az egyetemekről.

Prohászka Ottokár, a zsidókvóta ideológusa

A zsidóellenes numerus clausus ötletét Prohászka nem a baloldali forradalmak után, hanem ezeket megelőzve, 1918 májusában vetette fel. Nagy visszhangot kiváltott cikkében a frontokon helytálló keresztény ifjúságot az egyetemi padokban ülő zsidókkal állította szembe.

„Menjünk végig a frontok gyűrődésein s tapasztaljuk meg, hogy minél közelebb jutunk a tűzhöz, annál több ott a keresztény nép, s minél hátrább kerülünk, annál több ott a zsidó. Az pusztul, ez óvja az irháját – a jövőndő Magyar kultúra javára! (...) Segítsük hát ifjainkat tanulmányaikban, segítsük érvényesülésükben, mert különben a győzelem után veszítjük el a csatát! Ezek a belátások, mint őrtüzek világítanak bele a statisztika számsoraiba; de egyszersmind mint pünkösdi tüzek, mint lángostorok suhognak végig rajtunk, hogy a világégést ne nemzetpusztulás s a hősiességet ne szolgaság váltsa fel (...) A honvédelem nagy, nehéz munkáját végzik egyetemi ifjaink

¹⁹⁴ HALLER ISTVÁN (1926) 73. old.

¹⁹⁵ HALLER ISTVÁN (1926) 146. old.

is, s nem érnek rá tanulni; addig az egyetem és műegyetem padjain tért foglalnak mások, kikből itthon bőven van, s kik – nem gondolhatok mást, ezért mondom ki – csak azért maradhattak otthon, mert degeneráltak.”¹⁹⁶

A püspök 1918 folyamán többször kifejtette, hogy az általa hungarizmusnak elkeresztelt új politikai irányzat a zsidók gazdasági jogainak átfogó korlátozását tűzi ki célul.¹⁹⁷

„Már most mi az én 'antiszemitizmusom'? – tette fel a kérdést *Elég volt-e* című cikkében. „Nem az, hogy üsd a zsidót, hanem az, hogy ébreszd fel s ha kell, korbácsolj fel a magyar tunyaságot, a statisztika számsoraiból font ostorral, hogy fogjon hozzá, hogy fogja meg azt, amiye van, amihez léte, hite és tradíciói kötik s amit el lehet veszíteni.”¹⁹⁸

De hát milyen célt is szolgálna a Prohászka által emlegetett – „számsorokból font” – ostor? Adatokat olvasunk arról, hogy a zsidók a gazdaság egyes területein milyen arányban foglalnak helyet, s hogy ezen arányok hogyan viszonyulnak a zsidóknak az összlakosságon belül elfoglalt arányához. A felsorolásban szerepelnek a bankok, a földtulajdonosok, a vállalkozók, a mérnökök, az orvosok, az ügyvédek és az egyetemi, illetve főiskolai hallgatók. Ezek tehát azok a területek, amelyeken a zsidók arányát számsorokkal kell majd kimutatni. És a kimutatásokból kell majd létrehozni azt a bizonyos „ostort”, amely a gazdasági élet belső arányait segít majd megváltoztatni.

Prohászka írásaiban tehát a zsidókvóta elgondolása a baloldali forradalmak előtt készen állt. Megjelent a zsidóság százalékarányos felülreprezentációjának témája, vagyis az, hogy miközben a zsidók az ország lakosságának csupán öt százalékát teszik ki, részarányuk a gazdasági élet egyes területein jóval magasabb. És megjelent már egy program körvonala is, egy olyan programé, amely a zsidóság felülreprezentációját orvosolhatná. A „keresztény magyarságot” – mondja Prohászka – arra kell „felizzítani”, hogy „foglalja el neki szóló pozícióját”, állítsa le és fordítsa vissza a zsidók térfoglalásának folyamatát.¹⁹⁹

A forradalmak után Prohászka már csak adaptálta korábban kifejtett gondolatait: nem arról volt szó tehát, hogy radikális antiszemitizmusa a baloldali forradalmak hatására alakult volna ki. A zsidókvóta programját

¹⁹⁶ *Pro Juventute catholica* (1918. május 26.) <http://gondola.hu/media/prohaszka/Prohaszka22.pdf> és GÁRDONYI MÁTÉ (2005) 195. old.

¹⁹⁷ Pl. *Népújítás*, 1918. szeptember 15.

¹⁹⁸ PROHÁSZKA OTTOKÁR (1918b).

¹⁹⁹ Uo.

a püspök most már a fajok harcának gondolkörébe illesztette bele, s ugyanebben a gondolkörben talált magyarázatot a forradalmakra is. Eszerint a „zsidók” „megtévesztették” és mintegy berángatták a „magyarokat” a forradalomba. A „megtévesztés” áldozatai, a „magyarok” ezzel felmentést is nyertek. Minden felelősség a „zsidókat” terhelte.

„De kérdem, mi a forradalom? Ez a forradalom teljesen idegen a magyar ideológiától, teljesen idegen minden magyar érzéstől. Ez a forradalom valamiféle szellemi vérbajt hozott ránk. Ez a forradalom beleállított minket idegen eszmenetekbe, vagy ha szabad mondanom macskakörmök között, sajátságos erkölcsi felfogásokba, egészen új meglátásokat nyitott nekünk, de azt mondhatnám, hogy ha Magyarországon keresztül vonulna egy tarnopoli cionista karaván, amely a Szentföldre iparkodik és valami faluvégén megállna és ott főzne, tisztálkodna, a magyar népnek a felfogásától ép olyan messze volt ez a forradalom, mint amilyen messze volna a falusi népnek a gondolkodásától, érzésétől az ilyen karavánnak felfogása és érzése. (...) Mindenféle göndör vagy nem göndör fejekben alakult koncepciók megtévesztették a közérzéseket. De ha volt magyar forradalom és ha azt kérdezem, hogy hol volt valami, ami magyarul forrt, úgy az bizonyosan nem az úgynevezett vörös vagy Károlyi-féle forradalmakban forrt, hanem a keresztény nemzeti reakció tűzhelyén. (...) Ez az a reakció, forradalom, amit magyar forradalomnak, keresztény nemzeti forradalomnak bátran és merészen, tudom, hogy az erkölcsen nevében is így nevezhetek.”²⁰⁰

Az intézményes antiszemitizmus programját Prohászka a húszas években is ébren tartotta. A *magyar keresztény irányzat a kereskedelemben* című, 1922-es cikkében arról írt, hogy Magyarországon olyan átfogó változtatásra van szükség amely – szavaival – „a társadalmi tevékenység minden

17. Prohászka Ottokár 1915 körül

²⁰⁰ *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. I. kötet, 62–63. old. (1920. február 26.)

irányzatának nemzetiesítése által kompakttá teszi magát a nemzeti társadalmat”.²⁰¹ Az írásból nem derül ki, hogy mitől is kell egy társadalmat „kompaktnak” tekinteni, az azonban világos, hogy Prohászka a zsidókkal szemben olyan nagyszabású állami intézkedéseket tart szükségesnek, amelyek messze túlterjednek az egyetemek falain, és a gazdaság valamennyi területét érintik. Hasonló programot adott elő Prohászka az *Ébredő magyarok* című írásában is. „Nem arról van szó, hogy a zsidókat agyonverjük – mondta –, itt tisztán védelmi harcról van szó. Mi azt akarjuk, hogy itt maradassunk, hogy itt mi legyünk az urak. (...) Itt ma mások az urak. Aki a gazdaságban az úr, az az igazi úr. Pénz beszél – kutya ugat. (...) Az alapot a gazdaságnál kell kezdeni, különben olyan munkát végzünk, mintha a házat az első emeletnél kezdenénk építeni.”²⁰² Ismét azt olvassuk tehát, hogy a zsidók elleni fellépés célja nem más, mint hogy a gazdaságban uralkodó viszonyokat általában rendezze át.

Ez az a tágabb összefüggés, amelyre Prohászka a numerus clausus törvény parlamenti tárgyalásakor is figyelmeztette közönségét. „Nagyon fontos dolog – mondta –, hogy mi magunk tisztában legyünk azzal, hogy voltaképpen mit akarunk.”²⁰³ A numerus clausust nem lenne helyes úgy felfogni, mint pusztán „pepecselést” a főiskolák ügyében. A numerus clausus ennél jóval nagyobb jelentőségű ügy. Egy olyan nagyszabású program „kezdet”, első lépése, amely az egész magyar gazdasági életet át fogja alakítani. „Világos, hogy a magyar nemzeti nevelés reorganizációja az egész vonalon megindítandó. Manapság azonban még nem értünk erre reá, hanem az egyetemenél kezdjük.”²⁰⁴ Prohászka tehát a numerus clausust egy hosszabb folyamat első lépésének tartotta, amelynek jelentősége messze túlmutatott az egyetemek világán.

Arról, hogy a zsidókvóta bevezetése akár erőszakhoz is vezethet, Prohászka brutális nyersséggel szólt. A numerus clausus által beindított folyamatok – mondta a nemzetgyűlésben – azt a kockázatot rejtik magukban, hogy fajüldözésbe csaphatnak át. De a zsidókvótát, a numerus clausust akkor is be kell vezetni, ha fennáll a kockázat, hogy „faji üldözésbe” csap át, amelyet – tette hozzá – ő személy szerint nem támogatna. „T. zsidó polgártársaim – mondta –, ne vegyék ezt {mármint a numerus clausust} gyűlöl-

kódésnek, ne vegyék ezt faji üldözésnek. Lehet, hogy elfajul. Az elfajulásnak nem vagyok sem szószólója, sem dicsérője.”²⁰⁵ Prohászka szerint tehát a numerus claususszal járó politikai kockázat abban volt, hogy a törvény által elindított folyamat „elfajul”, és egyenesen „faji üldözésbe” csap át. A törvényt azonban a kockázat számbavételével együtt is elfogadásra ajánlotta, mert a kockázatnál nyomósabb érvnek tekintette azt a nagy „nemzeti érdeket”, amely a törvény bevezetése mellett szól.

Prohászka – a nemzetgyűlési beszédének állításával ellentétben – a zsidóüldözést valójában nem ítélte el. Személyes megnyilatkozásainak sora jó példa arra, hogy a numerus clausus törvény támogatása és az utcai antiszemitizmus támogatása nem egymást kizáró, hanem inkább egymással összekapcsolódó elemek voltak. Maga Prohászka az antiszemita atrocitásokat szervező Ébredő Magyarok Egyesületének (ÉME) vezetőségi tagja volt. Püspökként a katolikus egyház áldását adta az egyesület működésére. Az ÉME nemzetgyűlési képviselői Prohászka előtt tették le „keresztény-nemzeti” esküjüket. A konszolidációs törekvésekkel szemben Prohászka még 1921 folyamán is védelmezte és buzdította az egyesületet:

„Ráfogják az Ébredő Magyarok Egyesületére, hogy az zsidópusztító egyesület. Ez nem igaz, mert az ébredők csak a magyar fajt védik. Hiába mondja akármilyen tekintély, hogy a jogrend, az egyenlőség mindenkinek egyenlő jogot kíván. Lehet-e ez? Egy példát említek. Ugye, a görény is csak állat, s e mivoltánál fogva helyet kívánhatna a – tyúkketreben is. Akinek ez a kép lelke előtt lebeg, az tud felelni a filozófusoknak a puffancsaira. (...) Kedves ébredő bajtársak! Akarom, hogy az ébredő magyarság szervezkedjen, hogy egymás oldalán szorosan haladjon, hogy szervezkedjen öntudatosan, hogy szervezkedjen utcák szerint, hogy szervezkedjen gárda módra.”²⁰⁶

A fentiek fényében tarthatatlan bármiféle olyan beállítás, amely szerint Prohászka a numerus clausust egy átmeneti – a felsőoktatásra korlátozódó – válságkezelő megoldásnak tekintette, amellyel az utcai antiszemitizmus vitorlájából lehet a szelet kifogni. Pontosan annak tartotta, ami volt: korszakhatárnak, egy új korszak kezdetének, amelyben ismét, csakúgy, mint az emancipációt megelőző időkben, lehetségessé válik a zsidók jogainak korlátozása. Amint a *Zsidókérdés Magyarországon* című röpiratában fogalmazott, a magyar társadalomnak a múltban megadatott a zsidókkal szembeni

²⁰¹ PROHÁSZKA OTTOKÁR (1922) 297. old.

²⁰² Uo.

²⁰³ *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. V. kötet, 344. old. (1920. szeptember 16.)

²⁰⁴ Uo. 344. old.

²⁰⁵ Uo. 347. old.

²⁰⁶ Ébredő magyarok. Beszéd az ÉME nagygyűlésén, 1921. október 22. *Fejérmegyei Napló*, 1921. október 30. Idézi: NYERGES ANDRÁS (2009) <http://www.mozgovilag.hu/2009/02/07/nyerges.htm>.

18. Bangha Béla az 1920-as években

nézeteit. Bangha antiszemizmusa eredete – csakúgy, mint Prohászkaé – jóval megelőzte a baloldali forradalmakat.²⁰⁷ 1917 májusában Kecskeméten és 1918 februárjában Kiskunfélegyházán Bangha körútjait, amelyeken a zsidó sajtó visszaszorításának szükségességéről beszélt, antiszemita zavargások követték.

Bangha átfogó zsidóellenes programot, vagy ahogyan fogalmazott, „tisztogatást” tartott kíváncsnak, és e tágabb program megvalósításának reményében támogatta a numerus clausus törvényt. A bankvilágban, a kereskedelemben, a sajtóban és a művészeti életben egyaránt korlátozandónak tartotta a zsidóság részvételét, a falvakból pedig teljesen ki kívánta szorítani a zsidókat: „Mindenekelőtt a falvakat kell megtisztítani a zsidó alkoholárustól és vegyeskereskedőtől, megvonva tőlük a trafikjogot és ital-

védelem és biztonság, de csak addig, ameddig a zsidók jogai korlátozva voltak.”²⁰⁷ A biztonságot csak úgy lehet helyreállítani, ha a zsidók jogát ismét korlátozzák. Prohászka gondolatvilágában tehát a magyar társadalom érdekei és valódi biztonsága egy olyan – a társadalom és a gazdaság valamennyi pozíciójára kiterjedő – nagy ívű újraelosztási folyamat révén volt megteremthető, amelyet akkor is el kellett indítani, ha ez az újraelosztási folyamat a zsidók jogainak korlátozásával, sőt esetleg a zsidók üldözésével jár együtt.

A numerus clausus bevezetése mellett zajló katolikus sajtópropaganda vezető alakja, a jezsuita Bangha Béla osztotta Prohászka

²⁰⁷ „A zsidók addigi jogkorlátozása – amely védelmet és biztonságot nyújtott a magyar társadalomnak – megszűnt, s jogaik kiterjesztésével az ország hirtelen egy intelligens és ravasz faj szabad hódításának lett kitéve”. PROHÁSZKA (1920) 3. old.

²⁰⁸ BIHARI PÉTER (2008) <http://beszelo.c3.hu/cikkek/antiszemizmus-az-elso-vilaghaboru-magyarorszagan>.

mérési engedélyt, helyükbe az egész vonalon szövetkezeteket (fogyasztási, hitel-, mezőgazdasági, terményértékesítő szövetkezeteket) állítva. A falu lehetőleg ne is lászon zsidót; ez volna a legjobb.”²⁰⁹

A „zsidókérdés megoldására” Bangha – saját megfogalmazásában – „radikális” intézményes eszközöket javasolt, olyanokat, amelyek szakítanak a liberalizmus „naiv”, „rövidlátó” és „könnyelmű” eszméjével, a zsidók egyenrangúságának elvével. A zsidók „teljes félretolását” Bangha ugyan elvben nem ellenezte volna, de két okból mégsem tartotta lehetségesnek; egyrészt, mert ez gazdasági katasztrófához vezetne, és másrészt, mert a zsidóknak is valamiből el kell tartaniuk magukat, hiszen, mint – napjainkban már naívnak tűnő szavakkal – mondta: „egy milliónál több zsidót az országból kitoloncolni mindenesetre fizikai lehetetlenség”.²¹⁰ Két és fél évtized múltán kiderült, hogy Bangha a lehetetlen és a lehetséges közötti határt helytelenül húzta meg...

Az „arányosítás” programja: Kovács Alajos

A Prohászka és Bangha által indulatosan előadott program szárazabb változatát a korszak tekintélyes statisztikusa, Teleki Pál közeli munkatársa, Kovács Alajos alkotta meg.²¹¹ Kovács nemcsak a numerus clausust előkészítő munkálatoknak volt részese, hanem egyik megszövegezője volt az 1938-as zsidótörvénynek is. Munkásságával ő alkotta meg a „statisztika szám-soraiból” azt a bizonyos – Prohászka által elképzelt – „ostort”, amellyel a közvéleményt kellett „felkorbácsolni” a zsidók elleni fellépésre.

Kovács Alajos – Prohászkaéhoz hasonlóan – úgy vélte, hogy a statisztikát a politikai mozgósítás eszközévé kell tenni. „Annak az önvédelmi harcnak – írta *A zsidóság térfoglalása Magyarországon* című művében 1922-ben –, amely a zsidóság terjeszkedése ellen megindult, jól kell ismernie a zsidóság hadállásait, hogy sikert érhessen el. Sorra vesszük ezért a pozíciókat, amelyeket a zsidóság elfoglal, hogy rámutathassunk arra, hogy hol, milyen erővel kell felvennünk a harcot, amely a keresztény magyarságot számarányához és jelentőségéhez mért helyzetbe kell hogy juttassa a magyar nemzet létét veszélyeztető zsidósággal szemben.”²¹² Ehhez a nagy feladathoz – vélte Kovács –,

²⁰⁹ BANGHA (1920) 161–162.

²¹⁰ Uo.

²¹¹ Kovács Alajos Bethlen Istvánnal együtt részt vett a Teleki Pál által 1919 augusztusában létrehozott, a béketárgyalásokat előkészítő iroda munkájában.

²¹² KOVÁCS ALAJOS (1922) 7. old.

„itt vagy gyökeres operációra, vagy hosszadalmas, de rendszeres gyógykezelésre van szükség. Az orvosszerek megállapítása már az államférfiak dolga. Azoknak az államférfiaknak, akiknek a kezébe van letéve ma az ország sorsa, mindenesetre nehéz dolguk lesz, hogy a zsidókérdést úgy oldják meg, hogy a filoszemita külföldet ránk ne haragítsák, viszont azonban a most már saját hazájában elnyomott és visszaszorított magyar fajt számarányának megfelelő érvényesüléshez juttassák.”²¹³

A „zsidókérdés megoldása” tehát, csakúgy, mint Prohászka elgondolásai-
ban, a zsidók pozícióinak állami eszközökkel történő korlátozása és a zsidók által birtokolt anyagi javak valamely részének kisajátítása volt. A „zsidókérdés” Kovács felfogásában akkor lett volna „megoldva”, ha a magyar állam hatósági eszközöket felhasználva elérte volna azt, hogy a zsidók a gazdaság javaiból és pozícióiból ne részesüljenek nagyobb arányban, mint amilyen az ország összlakosságán belüli számarányuk. Minthogy Kovács Alajos számításai szerint a korszakban a zsidók részesedése a nemzeti vagyonban és a nemzeti jövedelemben 20-25 százalékra volt becsülhető, ám a zsidóknak a lakosságban elfoglalt aránya mindössze 5%, ezért az arányosítás programja végső soron annyit jelentett, hogy a zsidók által birtokolt javaknak mintegy a háromnegyede nem zsidó kezekbe kellett, hogy átke-
rüljön.²¹⁴ Egy grandiózus kisajátítási programról volt szó tehát. Ehhez pedig – logikusan – újabb és újabb, az egyetemi numerus clausus mintájára kialakított zsidótörvényre volt szükség.

Ez az elgondolás nem az 1914–1918-as háborús válság idején alakult ki, és nem is Magyarországon jelent meg először, hanem Németországban, évtizedekkel az első világháborút megelőzően, a zsidók emancipációjának reakciójaképpen. A „normalizálási folyamat” németországi programja abból indult ki, hogy a zsidók a modern kapitalizmus korszakában aránytalanul nagy mértékben részesülnek az urbanizáció és a tőkés gazdaság nyújtotta előnyös pozíciókból, s hogy ez az aránytalan részesedés folyamatosan további aránytalanságokat szül a zsidók felemelkedésének lehetőségei terén. Ezt a helyzetet kívánta – kevés sikerrel – orvosolni a „normalizálás” politikája, amelynek jegyében az állam a zsidók hivatásbeli és foglalkozási viszonyainak megváltoztatását szorgalmazta, és a zsidókat fokozott mér-

²¹³ KOVÁCS ALAJOS (1922) 53. old.

²¹⁴ A zsidók részesedése az összlakosságban 5%, tehát a zsidók a nemzeti vagyon és nemzeti jövedelem 5%-ára tarthatnak igényt. Ha abból indulunk ki, hogy a nemzeti jövedelem 20%-át tartják kézben, akkor nem tarthatnak igényt a kezükben lévő vagyon maradékára, tehát a nemzeti jövedelem 15 százaléka. Ez pedig az ő kezükben lévő vagyon háromnegyede.

tékben a kézművesség és a földművelés területére kívánta terelni. Ebből az 1870-es években kialakult gondolkorból nőtt ki a századfordulóra a modern politikai antiszemitizmus eszmeköre, amely már azt sugalmazta, hogy a „zsidókérdés megoldásával az összes időszerű gazdasági és társadalmi problémát is megoldja”.²¹⁵

Ezt a német antiszemita hagyományt alkalmazta Kovács Alajos a magyar viszonyokra, amikor kifejtette a numerus clausus mögött meghúzódó hosszabb távú elgondolásokat. Kovács nézeteit visszhangozta a numerus clausus törvény befolyásos támogatója, Prohászka Ottokár püspök, aki a törvény vitájában egyenesen úgy fogalmazott, hogy „Magyarországnak csak egy bizonyos százaléku zsidósága kell”.²¹⁶ Kovács szerint a zsidók részesedése a nemzeti vagyonban és a nemzeti jövedelemben aránytalanul magas, 20-25%-os volt. Ezt a részesedési arányt kellett volna hatósági eszközökkel csökkenteni, mégpedig arra az 5,9%-os arányra, amelyet a zsidók az ország össznépességében elfoglalnak. A célkitűzés jegyében a zsidók ellen mindazon gazdasági ágakban „intézkedéseket” kellett volna hozni, amelyekben a zsidók részesedése aránytalanul magas. Az 1938-tól bevezetett zsidótörvényekben, amelyeknek kidolgozásában Kovács Alajos épp-
úgy részt vett, mint a numerus clausus törvény létrehozásában, már ez a szemlélet érvényesült.²¹⁷

²¹⁵ RÜRUP, REINHARD (1999) 167. old.

²¹⁶ *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. V. kötet, 350. old. (1920. szeptember 16.)

²¹⁷ Ugyanezt a szemléletet fejtette ki Szabó Dezső író, akit az antiszemita egyetemi egyesületek diáktagjai szellemi vezérüknek tekintettek: „Jogrendet csak a törvényeknek és intézményeknek egész, teljes rendszere adhat, hol minden paragrafus támogat minden paragrafust; minden egyes intézmény erőforrása, segítője minden intézménynek. Így pl. a főiskolai numerus clausus elve, így különállva, bármily szépnek látszana is, még veszélyes is lehet adott esetben. Egyfelől a nagy anyagi eszközökkel rendelkező zsidó ifjúság könnyen szerezhet külföldön magas kiképzést s aztán haza jőve, a hatalmas zsidó szolidaritás révén, megtalálja a maga helyét. Másfelől itt benn is állíthat a zsidóság főiskolát. Ezért ki kell mondani a numerus clausust az összes kenyérkereső pályákra, akár köz-, akár magán jellegűek legyenek. Meg kell teremtenünk azt a jogrendet, mely minden fajnak egyenlő boldogulási feltételeket biztosít a versenyben. És feltétlenül törvénné kell tenni a numerus clausus elvét már a középiskolában is.” (*A Nép*, 1921. május 26). Szabó Dezső, mint oly sok kortársa, az egyetemi numerus clausust csupán egy – a zsidók ellen indított – nagyszabású „gazdasági harc” első lépésének tekintette, mert, mint mondta, a zsidókkal azon a téren kell felvenni a harcot, „ahol a zsidó front gyengébb, és különösen azokkal az eszközökkel, amelyek fajunk természetes eszközei. A zsidóság spontán eszköze a ravaszság, a miénk a védő jogrendben nyilatkozó nyílt erő. Ahol tehát rövid a ravaszságunk, toldjuk ki ezzel a nyílt erővel.” (Uo.) Szabó Dezső a húszas évek elején világosan és logikusan felvázolta, hogyan vezet az egyetemi numerus clausus logikája az 1938 után bevezetett zsidótörvények filozófiájához.

Kovács gondolkodásának kulcsfogalma az „arányosság” elve volt. Abból indult ki, hogy egy társadalomban akkor „arányosak” a viszonyok, ha az egyes foglalkozásokban és általában a tulajdonlás terén a bizonyos felekezetekhez, illetve fajokhoz tartozó egyének aránya megfelel az illető felekezet össznépeségi arányának.²¹⁸ Mint írta: „A zsidókérdésnek lényege nem a zsidók nagy számában van, hanem abban, hogy a zsidók nagyobb intelligenciájuk és gazdasági érzékük folytán azokat a foglalkozásokat és pályákat ösztönlik el, amelyek nekik a szellemi és a gazdasági téren való vezetést, vagy legalább is a népeségi arányukat jóval meghaladó túlsúlyt biztosítják. (...) Míg a keresztény felekezetek valamennyi foglalkozásban arányosan vannak eloszolva s az országos átlagtól való eltérések az egyes foglalkozásokban jelentéktelenek, addig a zsidók 5%-os országos arányukkal szemben a tulajdonképpen értelmiségben 11,7, az iparforgalmi foglalkozásokban 15,2%-kal szerepelnek. Az utóbbiak közül az iparban 10, a kereskedelemben 51,8% a zsidó.”²¹⁹

Kovács Alajos számításaiiban nem nehéz felfedezni a statisztika eszközeivel űzött demagógia jegyeit. A kiindulópont célzatos megválasztása nagymértékben megelőlegezte a végeredményt és a következtetéseket. Amint a keresztényszocialista Giesswein Sándor a parlamentben megfogalmazta, az ilyesféle statisztika az éleslátást nem segíti, hanem inkább eltompítja: „háromféle hazugság van – mondta –, kényszerhazugság, tréfahazugság és a statisztika. Nem azért mondom ezt, mintha maguk a számok csalják volna, hanem azoknak különféle beállításával a legnagyobb csalfaságokat és hazugságokat hozták már ki.”²²⁰

A Kovács által használt foglalkozási statisztikák arra valóban alkalmasak voltak, hogy a zsidóknak a modern magyar kapitalizmus megteremtésében játszott kiemelkedő szerepére utaljanak, és kimutassák, hogy a zsidók jó néhány, a bankvilághoz és a modern kereskedelemhez kötődő szakmában valóban szembetűnően magas arányban voltak jelen.²²¹ Azonban Kovács Alajos is tisztában volt azzal, hogy e jelenség mögött nem faji, hanem nagyrészt történelmi okok voltak: a zsidókat csaknem az emancipáció koráig sújtó ingatlanvásárlási tilalom a zsidó vállalkozókat eleve a nagykereskedelem, a modern

²¹⁸ A zsidóknak a magyarországi népesség foglalkozásszerkezetében elfoglalt helyéről l. KARÁDY VIKTOR (2000) 7–40. old.

²¹⁹ KOVÁCS ALAJOS (1922) 40. old.

²²⁰ *Nemzetgyűlési Napló*, 1922. VII. köt. 204. old. (1922. december 20.)

²²¹ Karády kiemeli, hogy a hitelszakma önálló képviselői között a zsidók aránya 85% volt, a kereskedelemben foglalkoztatottak között 54%, az iparvállalatok igazgatói és tulajdonosai között 44%. KARÁDY (2000) 24. old.

ipari ágazatok és a bankszektor irányába terelte, az a tény pedig, hogy a közhivatali állások a zsidók előtt többnyire hozzáférhetetlenek voltak, a zsidó polgárság fiait az emancipációt követően arra ösztönözte, hogy a modern szakértelmiség, a diplomás hivatások terén keressék boldogulásukat.²²²

A zsidó értelmiség viszonylag alacsony részvétele a közhivatalokban tehát azzal magyarázható, hogy zsidóként e hivatalokhoz nem fértek hozzá, következésképpen a tovább tanuló zsidók a diplomás szabadfoglalkozások felé orientálódtak. Ez vezetett oda, hogy az ügyvédek között a zsidók aránya 1920-ban 51%, az orvosok között 46% volt.

Politikailag célzatos – tudós statisztikushoz méltatlan – módon értelmezte és nagyította fel viszont Kovács a zsidók „térfoglalásának” folyamatát és dimenzióit a diplomás értelmiségben. Először is, a „térfoglalás” fogalma köré épített gondolatmenet úgy állította be a dolgot, mintha a zsidó egyetemisták és diplomások „elvették” volna a helyet nem zsidó társaik elől, holott 1920-ig, a numerus clausus törvény bevezetéséig az egyetemre való beiratkozásnak semmiféle számbeli korlátja nem volt. Mindenki, akinek érvényes érettségi vizsgája volt, beiratkozhatott. Amennyiben tehát ilyen körülmények között valamiféle „aránytalanság” állt elő az egyetemisták felekezeti összetételében, ennek magyarázatát nem abban kellett keresni, hogy a zsidók miért törekedtek nagyobb arányban a felsőfokú diploma megszerzésére, hanem abban, hogy a más vallásúak miért nem tették ugyanezt. Mindenesetre annak fényében, hogy a zsidók között az érettségizettek aránya több mint ötszöröse volt a nem zsidók között mért értéknek, semmi meglepő nincs abban, hogy a zsidók az egyetemre is nagyobb arányban jelentkeztek, mint a nem zsidók. Később, a numerus clausus bevezetése után pár évvel kiderült, hogy a zsidó diákok kizárása révén megüresedő helyeket a nem zsidó jelentkezők nem egykönnyen töltötték be, hiszen a zsidók kizárása önmagában nem változtatta meg a más vallású családoknak a továbbtanuláshoz kialakított viszonyát és anyagi helyzetét.²²³

Másodszor, az országos népeségi adatok felhasználásakor Kovács tendenciózusan figyelmen kívül hagyta azt aényt is, hogy a diplomás értelmiségben belül diagnosztizált felekezeti „aránytalanság” elsősorban városi jelenség volt. Demográfusként Kovácsnak tudnia kellett, hogy a zsidók

²²² KARÁDY VIKTOR (2000) 23–25. old.

²²³ HALLER ISTVÁN (1926) 144. old. Haller István 1926-ban arról panaszkodott, hogy a katolikusok és reformátusok 1921 és 1926 között sem tudták kitölteni azt az arányszámot, amely „őket megilleti”. Ennek oka az, hogy a zsidók kizárása révén megüresedett helyekre nem jelentkeztek eleget, mert, mint Haller mondja, ezek a csoportok „ma sincsenek olyan anyagi helyzetben”.

urbanizációjának ilyen magas foka önmagában is azzal jár, hogy a város-lakók az oktatásban és következőképpen az értelmiségben, valamint az önálló közép- és kisegyszisztenciák között is magasabb arányban vannak képviselve, mint az ország egyéb, kevésbé urbanizálódott felekezeti csoportjai.

Azonban a zsidóságnak a polgári foglalkozásokban való „térfoglalását” Kovács nem ezen sajátos történelmi és demográfiai tényezőkkel, hanem a zsidóság „faji” tulajdonságaival magyarázta meg, a „zsidókérdés lényegét” pedig abban látta, hogy a zsidók különféle örökölt faji tulajdonságaik miatt nem, vagy csak kis részben asszimilálhatók a magyar környezetbe.²²⁴ A zsidókat tehát Kovács – a náci típusú fajelmélettől eltérően – nem alacsonyabb rendű fajnak írta le, hanem épp ellenkezőleg, olyan előnyös adottságokkal rendelkező fajnak, amellyel szemben a keresztény őrsekváltás hívei csupán erőteljes politikai eszközökkel tudják felvenni a harcot. A „fajvédelem” fogalmával jelölt program agresszivitását Kovács a „védelem” kifejezéssel igyekezett szalonképessé tenni.

Hasonlóan célzatos volt a nem zsidó felekezetekhez tartozó lakosságot egybeolvasztó ún. „keresztény” társadalom kategóriájának használata, hiszen Kovács tisztában volt azzal, hogy a gazdasági és kulturális javak birtoklása szempontjából a „keresztény” társadalom mélyen megosztott, és azzal is, hogy a katolikus és református felekezetek között is komoly különbségek húzódtak meg. Ezt a problémát azonban Kovács sajátos ideológiai megfontolással hidalta át: „A keresztény felekezetek különböző erőviszonyai egymást harmonikusan kiegyenlítik és kiegészítik, és valamennyinek a fejlődése egy egyetemes célt szolgál: a magyar nemzet számbeli, kulturális és vagyoni megerősödését.” Sikereiket – vagy ahogy Kovács fogalmazott –, „diadalmas előnyomulásukat” a zsidók „faji tulajdonságaiknak”, „testi és szellemi struktúrájuknak” köszönhetik: „nagyobb intelligenciájuk és gazdasági érzékük folytán azokat a pályákat ösztönlik el, amelyek nekik a szellemi és a gazdasági téren való vezetést, vagy legalább is a népességi arányukat jóval meghaladó túlsúlyt biztosítják”.²²⁵

²²⁴ „A zsidóság főképpen vallási elkülönözöttsége, egyetlen fajhoz való tartozósága, történelmi hagyományai és egész testi és szellemi struktúrája folytán egy megemészthetetlen, asszimilálhatatlan faj, amely a nemzetet alkotó többi réteghez, különösen a keresztény felekezetekhez képest, nem mérhető egyenlő mértékkel.” Kovács a zsidókat társadalmi és fizikai értelemben is különálló fajnak tekintette, a „zsidókérdés lényegét” pedig abban látta, hogy a zsidók különféle örökölt faji tulajdonságaik miatt nem, vagy csak kis részben asszimilálhatók a magyar környezetbe.

²²⁵ KOVÁCS ALAJOS (1922) 2. old.

A liberális politikusok által „statisztikai ponyvának” minősített összeállításban Kovács azokat a demográfiai és gazdasági szempontokat, amelyek nem szolgálták politikai szándékainak alátámasztását, nem vette figyelembe.²²⁶ Különösen szembeszökő ez a diplomás értelmiséggel kapcsolatos elemzéseiben, amelyek abból a célból készültek, hogy a numerus clausus faji paragrafusát alátámasszák. „Schol sem mutatkozik a zsidóságnak olyan gyors térfoglalása, mint az értelmiség körében (...)”.²²⁷ Azt hisszük, ezek a felsorolt adatok, amelyek a főiskoláknak a zsidók által való rettentő előzölését szemléltetik, eléggé meg kell, hogy indokolják a keresztény magyarságnak azt a jogos törekvését, hogy a főiskolákon és értelmiségi pályákon a maga számarányában legyen képviselve.²²⁸

Kovácsnak abban igaza volt, hogy a zsidók az össznépszerűségi arányukhoz képest a felsőoktatásban magasabb arányban vettek részt. A zsidó hallgatók aránya országosan 1900 és 1918 között átlagban 24-26% körül mozgott, és a háborús években olykor a 30%-ot is elérte.²²⁹ A zsidók arányának emelkedéséhez hozzájárult az is, hogy a zsidó családok szívesebben küldték lányaikat egyetemre, mint a nem zsidó családok, és ezért a nőhallgatók számának növekedése magával hozta a zsidó hallgatók számának növekedését.²³⁰

Azonban – tekintve, hogy a magyarországi zsidóságnak a fele (52%-a) Budapesten és annak közvetlen környékén élt – a statisztikai elemzés szempontjából megtévesztő eljárás volt az „arányosítás” tervét kizárólag országos, egy többségében agrárfoglalkozású népességgel való összehasonlításból származó adatokra építeni. Budapest vonatkozásában a Kovács

²²⁶ VÁRNAI DÁNIEL, *Képviselőházi Napló*, 1922. VII. kötet, 36. old. (1922. december 26.)

²²⁷ KOVÁCS ALAJOS (1922) 42. old.

²²⁸ KOVÁCS ALAJOS (1922) 34. old. 1938-ban *A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében* című művében Kovács Alajos a numerus clausus célját így írta le: „A numerus claususnak az volt az eredeti célja, hogy a zsidókat a tulajdonképpeni értelmiségi pályákról részben kiszorítsa és arányukat lenyomja arra a színvonalra, amelyen az összes népességben helyet foglalnak. Azt akartuk, hogy a nemzet vezető értelmiségében a zsidóság ne vegyen olyan túlságosan nagy részt, mint addig; mert szégyellni való a nemzetre nézve, hogy vezető értelmisége nagy részben egy felületesen asszimilált idegen fajtából kerüljön ki, amely a maga világnézetét, erkölcsét és üzleti szellemét nyomja rá a nemzet minden szellemi megnyilvánulására és emellett a tapasztalat azt mutatja, hogy a zsidóság ezt a helyzetét a hatalom megszerzésére használja fel s a hatalom birtokában a nemzetet helytelen irányba és végül romlásba vezeti.”

²²⁹ Haller István a következő adatokkal támasztotta alá a faji paragrafus szükségességét: az 1917/1918-as tanévben a budapesti tudományegyetem jogi karán 21,6%, az orvosin 51,6%, a bölcsészeten 20-25%, a gyógyszerészeten 34%, a Műegyetemen 37,1% volt a zsidó hallgatók aránya. HALLER ISTVÁN (1926) 13. old.

²³⁰ KARÁDY VIKTOR (1997) 63. old.

által diagnosztizált aránytalanság – bár egyes szakokon, mint pl. az orvosi, jelentős volt – egészében véve nem is volt olyan nagymérvű: a zsidók, akik Budapest város lakosságának nagyjából egyötödét tették ki, a Budapesten egyetemre járó diákság 25-28%-át adták.²³¹ Az viszont igaz, hogy ebben az összefüggésben az adatok politikai mozgósító ereje gyengébb lett volna. Pedig a húszas évek elején az ország összes diákjának 86%-a Budapesten tanult, és a diákok kiválasztódásában meghatározó szerepe volt annak, hogy a diákok odahaza lakhattak. A zsidók arányát az egyetemisták között tehát Budapest lakosságának felekezeti megoszlásával is össze kellett volna vetni. Csakhogy egy ilyen elemzés kevésbé lett volna alkalmas a numerus clausus faji paragrafusának alátámasztására.

A fővárosi és országos adatok tendenciózus felhasználása a közvélemény egy részének nyomban feltűnt. Vázsonyi Vilmos a parlamentben az össznépszerűséghez viszonyított „arányosság” elvében rejlő „falláciára” mutatott rá: „A minister ur a numerus clausus arányszámának megállapításánál mindig elfelejti, – és itt van a fallácia – hogy a zsidó vallású magyarságnak legnagyobb része a városokban lakik. Budapesten lakik csonka Magyarország összes zsidó lakosságának közel a fele. A falvakban csak egy elenyésző töredéke lakik a zsidóknak. Ha tehát én igazságosan keresem az arányszámot, akkor nem azt kell néznem, hogy az egész ország lakossága milyen arányban küldi gyermekeit az egyetemekre, hanem azt, hogy a városi lakosság milyen arányban küldi gyermekeit az egyetemre. Nem lehet, kérem, kivégezni ezt az érvet; és az egész numerus clausus számának – nem a tételnek – hamissága kiderül abból, hogy a városi lakosságnak egy nagy percentációjára, zsidó vallású (...) Vegyék kérem azt figyelembe, hogy szokás szerint a lakosság honnan, milyen arányban szokta gyermekeit az egyetemre küldeni.”²³² Vázsonyi érvei annál is nyomósabbak voltak, mivel a húszas évek kultúrpolitikája súlyt helyezett rá, hogy Budapesten az egyetemek elsősorban budapesti jelentkezőket vegyenek fel, s a többi – pécsi, szegedi, debreceni – egyetem az egyetemi város régiójából töltsen fel a diáklétszámot.²³³

Kovács szemléletének Vázsonyi által megnevezett „falláciája” még egy vonatkozásban kimutatható volt. Éspedig abban, hogy a zsidóságnak a felsőoktatásban való „térfoglalása” és „túlreprezentáltsága” 1920-ig törté-

²³¹ 1910-ben a zsidók aránya Budapest összlakosságában 23,1% volt.

²³² *Nemzetgyűlési Napló*, 1922. XXXVIII. köt. 220. old. (1925. december 17.)

²³³ Klebelsbergert idézi LADÁNYI (1994) 1137. old.

nelmíleg olyan körülmények között jött létre, amelyben az egyetemekre és főiskolákra való felvétel – sikeres érettségi esetén – nem volt korlátozva, azaz minden érettségizett diák, aki felvételre jelentkezett, be is jutott az egyetemre. A zsidó jelentkezők tehát nem mások rovására jutottak be, és nem „vették el” a helyet a keresztényfelvételizőktől. Ezt még Haller István kultuszminiszter is elismerte a numerus clausus törvény indoklásában.²³⁴ A zsidó egyetemi hallgatók száma azért nőtt meg, mert a kiegyezés után a zsidók előtt megnyíltak azon diplomás foglalkozások, amelyeken korábban zsidók egyáltalán nem, vagy csak külön királyi engedéllyel működhetek, mint pl. az ügyvédségben. Ezen új lehetőségekre reagálva mind több zsidó diák iratkozott be az egyetemekre, miközben a nem zsidó családok fiainak pályaválasztási lehetőségei ugyanolyanok maradtak, mint amilyenek a kiegyezés előtt voltak.²³⁵ Ha a zsidó hallgatók mégis a nem zsidó hallgatók versenytársaiként jelentek meg, ennek oka nem az volt, hogy a zsidók a felsőoktatásban mások elől foglalták el a helyet, hanem az, hogy a pálya megkezdése után a két csoport karrierútjai eltérően alakultak.

Végül az „arányosítás” elvének megfogalmazásakor Kovács Alajos tendenciózusan figyelmen kívül hagyta azt is, hogy a zsidók éppúgy adófizető polgárok voltak Magyarországon, mint a nem zsidók. Kovács számításai szerint a zsidók a nemzeti jövedelemnek mintegy 20-25%-át szolgáltatták, s legalább ilyen arányú volt a hozzájárulásuk az ország költségvetéséhez.²³⁶ Ennek fényében aligha állja meg a helyét az a gondolat, hogy a zsidók a felsőoktatás nyújtotta lehetőségekből „aránytalannul” részesültek, hiszen amennyiben a népességet etnikai-felekezeti csoportstatisztikák alapján osztjuk fel, mint ahogyan ezt Kovács Alajos tette, akkor kiderül, hogy a zsidók nagyjában-egészében abban az arányban részesültek a felsőoktatásban, mint amilyen arányban az ország gazdaságához hozzájárultak.

²³⁴ Haller számításai szerint 1867-ben az összes egyetemeken és jogi akadémiákon a hallgatók száma 3352 volt, ebből zsidó 396 fő, vagyis 11,8%. Az 1913/1914-es tanévben az összes hallgatók száma 16700 volt, ebből zsidó 3879, vagyis 23,2%. Haller számításai szerint tehát a zsidó hallgatók száma az 1867 és 1917 között eltelt negyven évben tízszeresére, 396-ról 3879-re nőtt. Amennyiben a nem zsidó hallgatók száma abban az ütemben nőtt volna, mint a zsidó hallgatók száma, akkor 1917-re 33 700 hallgatónak kellett volna egyetemre és jogakadémiára járnia, de ennek a számnak csupán körülbelül a fele, 16 700 diák járt egyetemre, mert a nem zsidó hallgatók száma jóval lassabban nőtt, mint a zsidóké. HALLER ISTVÁN (1926) 92. old.

²³⁵ Kovács M. MÁRIA (2001) 50. old.

²³⁶ Egy kiadott diplomára kb. 15-20 000 korona költség esett. BETHLEN PÁL (1925) 97. old.

Az „arányosítás” programja és a szélsőjobboldal

A szélsőjobboldali antiszemita egyesületek, vagy Huszár Károly miniszterelnök szavával „heccpártok” kulcsszerepet játszottak a numerus clausus faji paragrafusának létrejöttéhez szükséges politikai hangulat megteremtésében.²³⁷ A hagyományos politikai rendszer szétfelbomlása, a katonai összeomlás és a román megszállás, majd kivonulás idején ezek az egyesületek nagy mozgósító erővel bírtak: katonai szellemben, sokszor katonai egyenruhában, parancsnoki láncolatok kiépítésével, a vasutak felhasználásával olyan akciókat szerveztek, amelyek az 1919 végén kialakult hatalmi vákuum, majd az azt követő rövid életű és gyenge kormányok idején az egyesületek erejét és akcióinak látványosságát is megsokszorozta.

A tízezreket tömörítő Ébredő Magyarok Egyesülete vidéken antiszemita plakátokat ragasztott, terrorakciókat és pogromokat szervezett. Az egyesület vezetéi és aktivistái között a legkülönbözőbb társadalmi állású emberek keveredtek: vezető politikusok, papok, tanárok, tanítók, bírók, leszerelt katonatisztek, menekültek, postások, vasúti dolgozók, munkások, diákok és munkanélküliek. Voltak, akik a kommün által való sérelmeket szenvedtek el, mások éppen a kommünben való részvételüket felejtendő álltak be a „fehér” seregbe, s végül voltak köztük közönséges bűnözők, akik a zsákmányszerzést rejtették a kézenfekvő politikai álca mögé: 1919 és 1921 között 73 gyilkosságot bizonyítottak az ÉME-re, a többségében zsidó áldozatok vagyonát az egyesület a helyi „ébredők” között osztotta szét.²³⁸

Az egyesület katonai vezetői különféle igazolványok alapján bárkit igazoltathattak és letartóztathattak, tárgyaikat elkobozhatták. Mint Beniczky Ödön, a Friedrich-kormány belügyminisztere 1921-ben a parlamentben mondta, ezen akciók jó része „nem hazafias felbuzdulásból, hanem a kommunizmus elnyomásának hangzatos ürügye alatt egy maffia közönséges rablási szándékából” származott.²³⁹ Gyűlései céljára az egyesület iskolai és egyetemi épületeket használt, és 1920 tavaszán megkapta az egyetemek körüli rendfenntartás hatáskörét, tovább fokozva ezzel az egyetemeken amúgy is uralkodó antiszemita hangulatot.²⁴⁰

²³⁷ GRATZ GUSZTÁV (1935) 269. old. és ZINNER TIBOR (1989) 47. old.

²³⁸ ZINNER TIBOR (1989) 41. old.

²³⁹ *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. XI. kötet, 575. old. (1921. július 15.)

²⁴⁰ ZINNER TIBOR (1989) 59. old.

Budapesten az ÉME antiszemita terrorakciókat szervezett. Az utcán igazoltatták a járókelőket, éjjelente pedig zsidókat vertek meg.²⁴¹ 1920 tavaszán az éjjeli akciókat nappaliak váltották fel, megindult a „kávéházi akciók” sorozata a Lipótvárosban.

1920 őszére az egyesület országosan több mint száz helyi szervezettel működött. Saját nyomozó szervezetet állított fel, sztrájkot, élelmiszer-el látó hálózatot szervezett, és lakáskiutalásokat is szerzett. A zsidóverések mellé tehát mind több olyan akció párosult, amely az „ébredőket” valamiféle árnyékkormány színében tüntette fel. Az egyesület közigazgatási elnevezéssel „osztályokat” hozott létre, köztük „nyomozati osztályt”, „élelmiszeri osztályt”, „lakásosztályt”, stb. Novemberben a „lakásosztály” határozatával az „ébredők” elfoglalták a Lipótvárosi Kaszinót, és a termekbe vagonlakókat telepítettek be.

A kormány szemben állt ugyan az ÉME akcióival, ám a rendőrség fellépése az egyesülettel szemben sokáig bizonytalan és kétértelmű volt. A nyomozások elhúzódtak, és a tettesek kiletére gyakran nem derült fény. A rendőrségen belül az egyesületnek olyan szimpatizánsai is akadtak, akik segédkeztek a nyomok eltüntetésében.²⁴² A kormány fellépésének hatékonyságát gyengítette, hogy a kabinet és Horthy között az ÉME vonatkozásában nem volt összhang: Horthy 1920 januárjában fogadta az ÉME küldöttségét, s azt kérte tőlük, hogy a békefeltételek nyilvánosságra hozatalakor segítsenek fenntartani a társadalom „komoly magatartását”.²⁴³ Ezzel Horthy maga is hozzájárult ahhoz, hogy az egyesületet valamiféle rendfenntartó erő színében tüntesse fel.

Az ÉME és más félkatonai szervezetek ellen csak 1920 őszétől lépett fel erősebben a kormány. November 11-én a pesti szállodában tanyázó terrorista különítményeket a rendőrség és a katonaság – Teleki Pál jelenlétében – bekerítette, tagjaikat letartóztatta. Az ÉME működését a kormány felfüggesztette, és a jövőbeni atrocitások esetére statáriumot rendelt el. A határozott fellépés nyomán az ÉME taglétszáma csökkenni kezdett, illegális akciói ritkábbak lettek, bár nem szűntek meg: még 1922-ben is nyolc halottat követelő terrorakciót hajtott végre a Dohány utcai Erzsébetvárosi Demokrata Kör ellen, 1923-ban pedig a Bethlen-kormány külföldi kölcsön-

²⁴¹ GRATZ GUSZTÁV (1935) 317. old.

²⁴² Az ÉME taglétszáma az évek során ingadozott, Zinner 1920 körül több tízezres nagyságról ír. ZINNER TIBOR (1989) 69. old.

²⁴³ ZINNER TIBOR (1989) 55. old.

felvételei elleni tiltakozásul robbantásos merényletet szervezett a francia követség ellen.²⁴⁴

Az „ébredők” politikai vízióval vagy reformtervvel nem rendelkeztek, programot nem dolgoztak ki. Jövőképük a nyers és közérthető antiszemitizmuson alapult. Szabó Dezső ezt így fogalmazta meg: „Egyetlen célunk van, hogy letörjünk teljesen a zsidó fajt.”²⁴⁵ Az ÉME nagygyűlésein a zsidó vagyon teljes elkobzásáról és felosztásáról volt szó, a zsidók részére „társadalmi, gazdasági és kulturális ghettorendszer bevezetését” követelték, és megfogalmazták a zsidók részvételének korlátozását az iparban és a kereskedelemben.²⁴⁶ A zsidók vagyonához való hozzáférés céljából Budaváry László nemzetgyűlési képviselő 1920 őszén azt javasolta, hogy „24 óra alatt minden zsidó tartozik elhagyni Magyarországot”.²⁴⁷

A zsidók kifosztására irányuló nyers antiszemitizmusával az ÉME nagy tömegeket mozgósított. De a tömegindulatokat az ÉME soraiban lévő vezető politikusok fordították le a napi politika nyelvére. Az 1920-as képviselőház tagjainak több mint egytizede, mintegy 26 képviselő – köztük Prohászka Ottokár püspök, a numerus clausus törvény ötletgazdája és legbefolyásosabb propagandistája – tagja volt az ÉME vezetőségnek.

Az ÉME hatásos, de diffúz antiszemitizmusához képest az egyetemisták szélsőjobboldali egyesületei célzottabb formában működtek. Igaz, a radikális diákegyesületek – a jog- és orvostanhallgatók Turul Bajtársi Szövetsége, a Centrum és a régebbi diákegyesületeket összefogó Magyar Egyetemisták és Főiskolások Országos Szövetsége (MEFHOSZ), valamint a Műegyetemen működő Hungária – a legtöbb karon csak az egyetemisták kisebbségét tudták mozgósítani, ez alól csupán az orvosi kar volt kivétel.²⁴⁸ Azonban – szervezettségük folytán – így is komoly befolyással bírtak, hiszen ezen diákegyesületek tagjai többnyire az egyetemi karhatalmi zászlóaljoknak is tagjai voltak. A diákszázlójak tagjai rendszeres állami javadalmazásban részesültek, szervezeteiket pedig a budapesti karhatalmi főparancsnokság irányítása alá vonták, és sztrájkok ellen is bevetették.

²⁴⁴ ZINNER (1989) 159. és 165. old.

²⁴⁵ ZINNER (1989) 60. old. Szabó Dezső beszéde 1920. március 28-án Debrecenben, az ÉME alakuló gyűlésén hangzott el.

²⁴⁶ ZINNER (1989) 44. old.

²⁴⁷ ZINNER (1989) 86. old.

²⁴⁸ Ez alól csak az orvosegyetem volt kivétel, ahol a hallgatók többsége mögöttük állt.

19. Az ÉME tüntetése a trianoni békeszerződés ratifikálása ellen a Nemzeti Múzeum előtt 1920 őszén

Taglétszámuk 1919 decemberében 2400 fő, miközben a budapesti rendőrségé 3200 fő volt.²⁴⁹

A kommün bukását követő évben a zsidókvóta ügyét az egyetemi diákegyesületek utcai akciókkal tartották napirenden.²⁵⁰ Az egyetemekre a zsidó diákokat nem engedték bejutni, a folyosókon a diákokat igazoltatták, és a zsidókat kiutasították. A zsidó diákokat nem engedték levizsgázni. Elég volt a gyanú, hogy valaki zsidónak néz ki. 1919 októberében a kormány az antiszemita incidensek miatt bezárta az egyetemeket, s a tanítás csak a következő tavasszal indult újra.

1920 tavaszán a tanítás újraindult, ám ekkor a radikális egyesületek kiharcolták, hogy két-két tagot delegálhassanak azokba az ötfős igazoló-

²⁴⁹ Egy ideig a MEFHOSZ egyesítette magában – a Hungária kivételével – a többi egyesületet, azonban ez az egység 1920 tavaszán a Turul kiválásával megszűnt. LADÁNYI ANDOR (1979) 74–78., 96. old. 1920 őszén az egyetemi zászlóaljak létszáma 3 000 fő volt. I. m. 181. old.

²⁵⁰ UJVÁRY GÁBOR (1991) 64–65. old.

bizottságokba, amelyek a beiratkozókat vizsgálták meg.²⁵¹ A zsidó diákok elleni akciókról az antiszemita diákszervezetek a faji paragrafus bevezetése után sem tettek le, szervezetten „örködtek” a törvény által megszabott arányok betartása felett, és a zsidóellenes intézkedés további szigorításáért kampányoltak.

Teleki Pál szerepe

A Kovács-féle „arányosítási” program alapgondolatával az 1919 után hatalomra jutott politikai vezetőréteg jó része egyetértett. Legfeljebb abban volt közöttük nézeteltérés, hogy a gazdaság és oktatás mely területein látták célszerűnek meghirdetni az arányosítás elvét, és milyen eszközökkel kívánták végrehajtani a programot.

A magyar történeti irodalomban általánosan elfogadott a gondolat, hogy a törvényt miniszterelnökként Teleki Pál azért támogatta, hogy ezzel megfékezhető és „törvényes keretek közé” szorítható legyen a Tanácsköztársaság bukását követő antiszemita erőszakhullám. Azonban ez csak az érem egyik oldala. Teleki szemléletében ugyanis a numerus clausus nem csupán valamiféle – a szélsőjobboldal irányában tett – kényszerű engedmény volt, hanem egy tágabb társadalompolitikai elgondolás önmagában helyes eszköze is.

Teleki a zsidók emancipációját Prohászka-hoz hasonlóan történelmi tévedésnek tartotta, egy gazdasági jólétben úszó korszak könnyelmű termékének, olyan hibának, amelyet az utókor már csak jogfosztás árán képes korrigálni. Úgy vélte, hogy a magyarságot a zsidók „rontották meg”, a forradalmak során nekik köszönhetően roppant össze a magyar középosztály, s hogy ezt a középosztályt zsidóellenes intézkedésekkel, mindenekelőtt a numerus clausus segítségével kell megmenteni.²⁵² Ennek jegyében 1919 nyaratól számos alkalommal kifejtette a „tudományos antiszemitizmus” programját, amely szerint a zsidók jogait állami eszközökkel korlátozni kell, és „a zsidók szellemi téren való érvényesülését lehetőleg arányosan le

kell csökkenteni”.²⁵³ Miniszterelnöki bemutatkozó beszédében 1920 nyarán kilátásba helyezte a „keresztény társadalom érdekeinek intézményes megvédését”, azaz világossá tette, hogy kormányfőként támogatni fogja a zsidók jogainak állami eszközökkel történő korlátozását, és valójában ezen elgondolás részeként segítette az egyetemi numerus clausus bevezetését.²⁵⁴

Teleki később is nyilvánvalóvá tette, hogy a faji kvótát kifejezetten célszerűnek és kívánatosnak tartja. Amikor Bethlen István miniszterelnök 1927-ben a faji kvóta módosítását kezdeményezte, Teleki Bethlennel szemben is védelmébe vette a faji paragrafust. Mindössze egy vonatkozásban volt hajlandó felette kritikát gyakorolni. Éspedig abban, hogy a numerus clausus túl szűken szabta meg a zsidók korlátozásának területét, csupán a felsőoktatásra vonatkozott, és nem terjedt ki az élet egyéb területeire. Márpedig – állította – az egyetemi törvénnyel önmagában nem sokat lehet elérni, hiszen ez „a keresztény ifjúság elhelyezkedése kérdésének alapjait, gyökereit nem oldja meg”.²⁵⁵ „Nem lehet azt hinni, hogy ha meghozunk egy törvényt, az a törvény azután helyettünk cselekszik, és mi nyugalomra téphetünk, miután a törvényt meghoztuk.”²⁵⁶ Az egyetemről diplomával kikerülő keresztény ifjúság elvárhatja, hogy az állam továbbra is, az „életben” is gondoskodjon róla, ehhez pedig az életben uralkodó gazdasági erőviszonyokat kell megváltoztatni. „Mi nem kérünk mást a keresztény társadalom részéről – mondta –, (...) csak helyet kérünk magunknak arányszámunknak és súlyunknak megfelelően.”²⁵⁷

Teleki gondolkodásában az egyetemi numerus clausus tehát egyike volt azon – kifejezetten kívánatos – zsidóellenes intézkedéseknek, amelyekről azt várta, hogy idővel a zsidóság rovására rendezik át a gazdasági javak birtoklásában uralkodó etnikai viszonyokat, és megszüntetik a zsidóság túlsúlyát a gazdaság bizonyos területein, ha kell, diszkrimináció árán is.²⁵⁸ Az 1928-as fordulat után tizenegy évnek kellett eltelnie, hogy Teleki – immáron másodszor is miniszterelnökként – életre segítsen egy minden

²⁵³ *Pesti Élet*, 1919. szeptember 15. 3. old. és Malasits Géza visszaemlékezése, *Képviselőházi Napló*, 1927. IX. kötet, 91. old. (1928. február 16.)

²⁵⁴ *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. IV. kötet, 15. old. (1920. július 22.)

²⁵⁵ *Felsőházi Napló*, 1927. II. kötet, 110. old. (1928. március 13.)

²⁵⁶ *Felsőházi Napló*, 1927. II. kötet, 106. old. (1928. március 13.)

²⁵⁷ *Felsőházi Napló*, 1927. II. kötet (1928. március 14.)

²⁵⁸ Teleki politikai hagyatékát tanulmányozva hasonló következtetésre jutott Ablonczy Balázs, aki ezt a meggyőződést az 1918–1919-es eseményeknek tulajdonítja. Mindenesetre Ablonczy szerint Teleki a keresztény középosztály számára „versenyelőnyt a jogegyenlőség felrúgása árán is biztosítani akarta”. In: ABLONCZY BALÁZS (2005/b) 16. old.

²⁵¹ 1920 tavaszán a PPTE-re összesen 12 zsidó diák iratkozhatott be. LADÁNYI ANDOR (1979) 139. old.

²⁵² Vö. Esztergályos János képviselő felszólalása, 1928. február 21-én, *Képviselőházi Napló*, 1927. IX. kötet, 123. old., és ABLONCZY BALÁZS (2005/a) 146–147. old., ill. UNGVÁRY KRISZTIÁN (2004).

addigánál átfogóbb és szigorúbb zsidóellenes intézkedést, az úgynevezett második zsidótörvényt. Ennek kapcsán ő maga irányította rá a figyelmet az 1938-tól bevezetett zsidótörvények és az 1920-as numerus clausus szorosabb összefüggésére, arra, hogy az újabb zsidótörvények az 1920-as törvény által megteremtett hagyományban gyökereznek. Mint mondta, a numerus clausus olyan viszonyokat, „gondolat és érzésvilágot” teremtett a magyar politikai életben, amelynek szinte „szükségyszerű” és „természetes következménye” az újabb zsidótörvény.²⁵⁹

Teleki szerepét a numerus clausus törvény meghozatalában tehát nem lehet úgy beállítani, hogy kényszerűségből támogatta a törvényt.²⁶⁰ Tény, hogy Teleki a törvény vitájához nem szólt hozzá, és végszavazásán sem vett részt.²⁶¹ De távolmaradásának magyarázata nem az, hogy ellenzte volna a törvényt, hanem feltehetően az, hogy nem kívánt külpolitikai karanténba kerülni.

Kizárható az is, hogy Prohászka Ottokár, a kormánypárt elnöke Teleki ellenében döntött volna úgy, hogy útjára indítja a faji kvótáról szóló módosító indítványt. Az is tény, hogy Telekinek módjában állt volna hangot adni nemtetszésének, ha kifogásolja a faji paragrafust. Tény az is, hogy Teleki későbbi pályája során is hevesen védelmezte a zsidókvótát. Tény továbbá, hogy Teleki miniszterelnöksége alatt a numerus clausus bevezetésén kívül számos további antiszemita intézkedés történt, még ha ezeket nem is rögzítették törvényben. Teleki hozzájárult az 1914 óta bevándorolt zsidók kitoloncolás előtti internálásához, a moziengedélyek zsidó kézből való visszavonásához, a héber nyelvű levelek postai forgalmának betiltásához, majd pedig az 1921. februári minisztertanácsi döntéshez, amely szerint a zsidókat – mint megbízhatatlan elemeket – a hadseregben külön alakulatokba kell beosztani.²⁶²

²⁵⁹ *Felsőházi Napló*, 1935. IV. kötet, 143. old. (1939. április 15.)

²⁶⁰ Salamon Konrád negyedik gimnázium számára frott és széles körben használt tankönyve azt állítja, hogy a numerus clausust csak egy szélsőjobboldali „kisebbség” támogatta. Teleki neve ebben a vonatkozásban fel sem merül. „Szeptemberben a nemzetgyűlés jobb- és szélsőjobboldali kisebbsége keresztülrőszakolta, hogy az értelmiségi túlképzés csökkentését célzó, készülő numerus clausus (zárt szám) törvény nemzetiségi megszorítást is tartalmazzon. (...) Az intézkedés mindenekelőtt a zsidó származású magyarokat juttatta hátrányos helyzetbe.” SALAMON (1993) 56. old.

²⁶¹ Ezekben a hetekben egy szanatóriumban pihent. ABLONCZY BALÁZS (2005/a) 180. old.

²⁶² ABLONCZY BALÁZS (2005/a) 181. old. A zsidó alakulatok végül nem jöttek létre, mert a békeszerződés megtiltotta a sorozást.

20. Egyetemi zászlóalj a budaörsi csatában IV. Károly második visszatérési kísérlete során, 1921. október 23-án

Mindezek fényében meg kell kérdőjelezni azt a magyar történetírásban igen elterjedt állítást, hogy a Teleki-kormány a numerus clausus törvényt csak azért vezette be, hogy kielégítse az utca hangulatát. Annyi igaz, hogy a törvény bevezetése és a szélsőjobboldali különítményesek visszaszorítása időben nagyjából egybeesett. De az időbeli egybeesésből ebből nem következik, hogy a kettő között egyértelmű ok-okozati összefüggés lenne, vagy hogy az összefüggés éppen az lenne, mint amelyet a – Teleki szerepét bagatellizáló – legenda fenntart, nevezetesen, hogy a különítményeket azért lehetett volna visszaszorítani, mert Teleki bevezette a numerus clausust. A különítményeket Teleki nem a numerus claususszal, hanem azzal szorította vissza, hogy erőlyesen, karhatalmi eszközökkel fellépett ellenük.

Az időbeli egybeesésből önmagában nem következik, hogy a törvény nyel Teleki szándéka az lett volna, hogy „leszerelje” a forradalmakat követő antiszemita tömeghangulatot, és „kifogja a szelet” a jobboldali radikaliz-

mus vitorlájából.²⁶³ Annyi igaz, hogy a törvény bevezetésének idején a kormány erélyes lépésekre szánta el magát az utcai atrocitások leszerelésére. Ezzel bebizonyosodott, hogy a kormányerők képesek az utcán erélyesen rendet teremteni, az antiszemita terrorkülönítményeket felszámolni.

De ugyanez a kormány korántsem követett el mindent annak érdekében, hogy az egyetemek bejáratainál randalírozó antiszemita diákokat lecsendesítse.²⁶⁴ Ellenkezőleg, a radikális diákegyesületeket inkább szövetségesként használta fel: 1920 novemberében, amikor a nemzetgyűlésnek ratifikálnia kellett a trianoni szerződést, a kormány az egyetemi zászlóaljakra bízta a helyőrségi szolgálatot, a telefonközpontok és a posta védelmét.²⁶⁵

A kormány az antiszemita diákegyesületek atrocitásainak nem állta útját. A numerus clausus törvény elfogadása után húsz nappal a kultuszminiszter a következő szavakkal biztatta az antiszemita diákokat: „Vegyék tudomásul a kajlafülűek, hogy ebben az országban csak az élhet, ami magyar és a zsidók legyenek elkészülve arra, hogy a nép ébredő trombitája rombadönti az ő váraikat.”²⁶⁶

A Teleki-kormány a zsidóverések leállításához a budapesti egyetem rektorának nem adott segítséget. A rektor 1920 októberében öt ízben kereste fel a kultuszminisztert, hogy támogatást kérjen, azonban a kormány a rektor helyett az antiszemita diákegyesületekkel kívánt tárgyalni.²⁶⁷ Nem reagált a rendőrség a menekült kolozsvári és pozsonyi egyetem prorektorának a zsidóverések ügyében történt segélykérő hívására sem.²⁶⁸

Teleki viselkedését a magyar történetírók rendszerint azzal magyarázzák, hogy a faji kvóta bevezetésére Telekinek azért volt szüksége, hogy megerősítse saját pozícióját egy olyan pillanatban, amikor egyébként kormánya a különítmények elleni fellépésre készült. Ez az értelmezés nem számol azzal a lehetőséggel, hogy Teleki önként, minden különösebb stratégiai megfontolás nélkül pártolta a faji kvóta bevezetését, és pedig azért, mert alapjában egyetértett vele. Nem számol azzal, hogy Teleki éppen-

²⁶³ Romsics Ignác szavaival: „Az antiszemita hangulatot Teleki az ún. numerus claususszal igyekezett leszerelni és bizonyos mértékig kielégíteni.” ROMSICS IGNÁC (1991) 124. old.

²⁶⁴ ZINNER TIBOR (1989) 79. old. Az egyetemeken kibontakozó kampány élén az Ébredő Magyarok álltak.

²⁶⁵ LADÁNYI ANDOR (1979) 182. old.

²⁶⁶ Tudósítás a keresztényszocialista párt győri gyűléséről, *MTI Hírkiadás*, 1920. október 11.

²⁶⁷ LADÁNYI ANDOR (1979) 171. old.

²⁶⁸ ZINNER TIBOR (1989) 173. old. Schneller prorektor beszámolója a kolozsvári és pozsonyi egyetemek közös tanácsülésén, 1920. október 26. és *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. VI. kötet, 143. old. (1920. október 26.)

séggel arra használta ki a jogrend helyreállítását megelőző zavaros időket, hogy – miniszterelnökként – levezényelje a politikai antiszemitizmus intézményes formába öntését. Ezt később nehezebb lett volna megtenni, hiszen a különítmények visszaszorítása az utcáról egyben azt is jelentette, hogy eltűnt az a fajta erőszakos antiszemitizmus, amelyre mutogatva a zsidóellenes törvényt – mintegy a konszolidáció érdekeire hivatkozva – be lehetett vezetni. A szélsőjobboldali atrocitások felszámolásával tehát Teleki egyben felszámolta azt a nyilvánvaló veszélyforrást is, amellyel a numerus clausus bevezetését meg lehetett indokolni.

Azt az értelmezést, hogy a faji paragrafust a szélsőjobboldal lecsendesítésének igényével vezette be Teleki, tovább gyengíti a tény, hogy a törvény elfogadása a szélsőjobboldalt egyáltalán nem szorította vissza. Éppen ellenkezőleg: a törvény megszavazásának másnapján a nemzetgyűlésben Ereky Károly azzal támadt rá a kormányra, hogy „semmi sem történik a zsidóság letörésére”.²⁶⁹ Néhány nappal később az ÉME egy kormányellenes puccs előkészületeibe fogott.²⁷⁰ „Bebizonyosodott – mondta a belügyminiszter a minisztertanácsban –, hogy a nevezett egyesület (ti. az ÉME) októberben tanácskozást folytatott a közhatalomnak puccsszerű átvétele felett.”²⁷¹

Az antiszemita egyetemista csoportok pedig ott folytatták akcióikat, ahol a törvény elfogadása előtt abbahagyták: október folyamán a bölcsész- és orvoskaron többször elállták az egyetem bejáratait, a belépőket igazoltatták, a zsidóktól elvették az irataikat, amelyeket összetéptek, sok zsidó diákot megvertek, és kidobtak az egyetemről.²⁷² Október 14-én a

²⁶⁹ „Midőn az Ébredő Magyarok Egyesülete, e felébredt tábor, amely most ökölcbe szorult kézzel nézi azt, hogy semmi sem történik a zsidóság letörésére, fékentartja, akkor az ország érdekében óriási munkát fejt ki.” *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. V. kötet, 504. old. (1920. szeptember 22.)

²⁷⁰ A puccs tervéről a minisztertanács november 19-i ülésén a belügyminiszter számolt be. A kereskedelemügyi miniszter az egyesület feloszlását javasolta, a kultuszminiszter csupán új vezetőség állítását és az alapszabályok megváltoztatását. A külügyminiszter azonban úgy vélte, hogy „amennyiben a kormány nem hajlandó az egyesülettel szemben energikusan fellépni, azt úgy fogják értelmezni, hogy a kormány megretirált. Ha vissza is állítatik ezen egyesület, egy hónap múlva ott leszünk vele, ahol ma vagyunk.” A minisztertanács végül az egyesület aszódai fiókját függesztette fel. MOL K27, 19–22. old. (1920. november 19.) November 5-én az ÉME „külügyi osztálya” azzal támadta meg a kormányt, hogy ratifikálni készült a trianoni szerződést, két nappal később pedig az egyesület „lakásosztályának” határozatával az „ébredők” elfoglalták a Lipótvárosi Kaszinót, és a termekbe vagonlakókat telepítettek be.

²⁷¹ MOL K27, 19. old. (1920. november 19.)

²⁷² LADÁNYI ANDOR (1979) 169. old.

beiratkozásokat ugyanúgy fel kellett függeszteni, mint az előző tanévben. Az Árpád és a Turul egyesületek azt követelték, hogy a kormány alkosson új törvényt, amelyben megszünteti a felsőbb éves zsidó hallgatók „szerzett jogát” arra, hogy folytassák tanulmányaikat, a felvételi bizottságokba a bajtársi egyesületek által delegált tagokat vegyenek fel, valamint azt, hogy a numerus clausust az összes felsőoktatási intézményre terjesszék ki.

A numerus clausus a szélsőjobboldal vitorláiból nem „kifogta” a szelet, hanem éppenséggel dagasztotta azt – hasonlóképpen a harmincas évek zsidótörvényeihez, amelyekről Bibó István a megállapítást tette. A törvényi norma erejével állandósította az utcai antiszemitizmus mögötti politikai elképzeléseket, és hozzájárult ahhoz, hogy az egyetemeken a zsidókkal szemben az egész korszakon át explicit fajvédő ideológia és politika érvényesüljön.

Bethlen István és a numerus clausus

A numerus clausus kérdésében a konzervatív és a radikális jobboldal között húzódó határ messze nem volt olyan éles, mint amilyen lehetett volna. A konzervatívok és a radikálisok a numerus clausus kérdésében megosztottak voltak ugyan, ám ellentétek elsősorban nem a faji paragrafus diszkriminatív, zsidóellenes tartalmának megítélésével voltak kapcsolatosak, hanem inkább azzal, hogy a faji paragrafus a magyar külpolitikai törekvéseket károsan érinti. Úgy gondolták, meg kell akadályozni, hogy a zsidóellenes törvényhozás „oltárán” Magyarország feláldozzon egyéb fontos célokat, köztük a gazdasági konszolidációhoz szükséges külföldi kölcsönök felvételét és a trianoni békeszerződés következményei ellen szükséges külpolitikai fellépést. Amint Bethlen 1922-ben mondta, Magyarország problémája nem az, hogy egyes politikai körök antiszemita követeléseket fogalmaznak meg, hiszen Magyarországon ténylegesen „van zsidókérdés”, amellyel „foglalkozni kell”.²⁷³ Azonban – így a bethleni gondolatmenet – kifejezetten helytelen volna engedni, hogy a zsidókérdéssel kapcsolatos belpolitikai küzdelmek keresztezzék a külpolitikai célokat, mert – mint mondta – „a zsidókérdésnél (...) sokkal nagyobb bajai vannak a nemzet-

nek”, s ezen nagy bajok kezelését nem szabad semmiféle „másodrangú” problémának alárendelni.²⁷⁴

Bethlen kifogása a radikális jobboldallal szemben tehát nem az volt, hogy a radikálisok kiharcolták és fenntartani igyekeztek a numerus clausust, hanem az, hogy antiszemitizmusukat a politikai élet középpontjába, „a magyar politikai élet egét egyedül uraló csillagzat polcára” akarták állítani, miközben megfedkeztek „a sokkal nagyobb, sokkal égetőbb, sokkal veszélyesebb és a nemzet életét is fenyegető problémákról, mintha nem azok kellene, hogy a magyar politika iránytűjét elsősorban irányítsák”.²⁷⁵ Bethlen úgy vélte, hogy ezen – a zsidókérdésnél „égetőbb” – problémák kezelésében a zsidókat nem antagonizálni kell, hanem szövetségesül kell megnyerni.

Bethlen a numerus clausust tehát kifejezetten pragmatikus szempontból nem pártolta, mert úgy vélte, hogy a rögeszmés antiszemitizmus megbénítja a magyar politikai élet problémamegoldó képességét. Arról azonban, hogy a zsidókvóta ellen elvi kifogása lett volna, nem lehet tudni. Fennmaradt viszont véleménye, amely szerint a numerus clausus olyan eszköz, amelynek segítségével a zsidók magyarországi pozícióit gyengíteni lehet mindaddig, ameddig a nem zsidó középosztály tagjai, akik „a történelmi tradíciónak megfelelő fajiságot képviselik”, „a nemzetnek újból vezetői lesznek”.²⁷⁶ Mindenesetre tény, hogy Bethlen – miközben a húszas évek során kormányát mindinkább distanciálta a politikai antiszemitizmustól – a faji paragrafus eltörlésével mindaddig várt, amíg nyilvánvalóvá nem vált, hogy az optánsperekben és az egyéb kisebbségvédelmi ügyekben a magyar kormány által kezdeményezett népszövetségi eljárások esélyeit a zsidókvóta komolyan veszélyezteti. Amikor pedig 1928-ban a törvényt mégis módosította, jóváhagyta kultuszminiszterének javaslatait, amelyek – most már nem faji, hanem fog-

²⁷⁴ Bethlen István beszéde, *Nemzetgyűlési Napló*, 1922. XV. kötet (1923. július 27.) 176. old. Bethlen a külpolitikai prioritások sorát a következőkben határozta meg: a gazdasági „egyen-jőség helyreállítása, a gazdasági érintkezés felvétele a környező országokkal, a reparációs kérdés „elodázása”, vagyis Magyarország fizetési kötelezettségeinek elhalasztása, a magyar kisebbségek védelme az elcsatolt területeken, és végül csatlakozás az európai nemzetközi rendszerhez. L. Bethlen István beszéde Debrecenben 1922. május 8-án. BETHLEN ISTVÁN (1933) 236. old.

²⁷⁵ BETHLEN ISTVÁN (1988) 128. old.

²⁷⁶ ROMSICS IGNÁC (1991) 201. old. Romsics Ignác szerint Bethlen – bár nem nyilatkozott a kérdésben – „valószínűleg” egyetértett a numerus claususban foglalt antiszemita intézkedéssel. ROMSICS IGNÁC (1991) 113. old.

²⁷³ *Nemzetgyűlési Napló*, 1922. XV. kötet (1923. július 27.), 176. old.

lalkozási kategóriákra kimondott kvóták segítségével – a zsidók kizsorításának folytatására szolgáltak.

Az antiszemita intézkedéseknek a numerus claususon túl való eszkalációját Bethlen egyértelműen ellenezte, és miniszterelnökségének tíz évében ilyesmire nem került sor. Miniszterelnökké történt kinevezése után több alkalommal megfogalmazta, hogy Magyarország külpolitikai és gazdasági érdekei egyaránt azt diktálják, hogy a belpolitika színterén elcsituljon az antiszemitizmus. Mint 1921-ben a nemzetgyűlésben mondta: a gazdaság működéséhez jogrendre és jogegyenlőségre van szükség, mert „a jogegyenlőség olyan alapja, olyan biztosítéka a nemzet életének, amelyet bántani, amelyet érinteni nem szabad”.²⁷⁷

Szabolcsi Lajos, az *Egyenlőség* című zsidó folyóirat főszerkesztője, aki a magyar zsidók vonatkozásában Bethlen István húszas évekbeli konszolidációs politikáját „irtózatoss”, de sikeresen elvégzett feladatnak értékelte, 1942-es emlékiratában külön részt szentelt annak, hogy megmagyarázza Bethlennek a faji paragrafussal kapcsolatos álláspontját. Szabolcsi szerint Bethlen egyszerűen „nem fogta fel” a numerus clausus jelentőségét, mert „az ő nagy horizontokra berendezkedett látása észre sem vette a numerus clausus sötéttségét itt a magyar életben.”²⁷⁸

„Bethlen István gróf nem volt filozsemita” – írta Szabolcsi.²⁷⁹ S valóban, éleslátó politikus létére Bethlen meglepően differenciálatlanul gondolkodott a zsidókérdésről. A zsidóságra célozva 1911-ben olyan „méreganyagról” beszélt, amely hol az „internacionalizmus”, hol a „radikalizmus” neve alatt „hatalmi harcot” folytat a magyar nemzet ellen.²⁸⁰ A kommün után úgy gondolta, hogy a forradalmakban a zsidóság „nagy része” részt vett, holott a sok százezer magyar zsidóból alig két-háromezerre tehető azok száma, akik a forradalmakban szerepet vállaltak.²⁸¹ Bethlen a forradalmak kitörésének

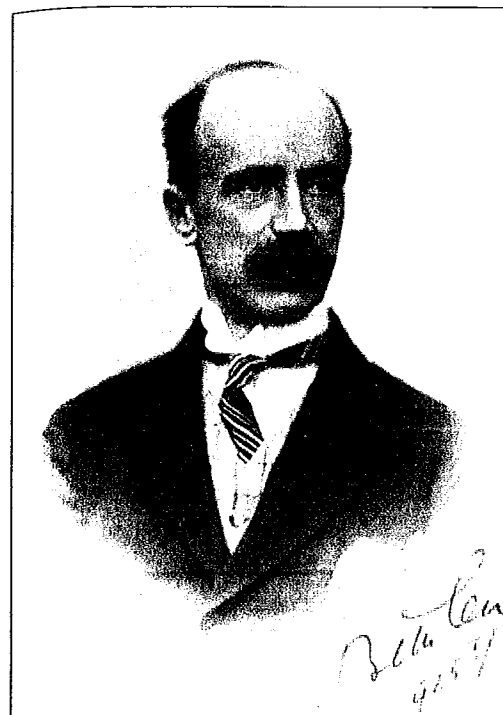
²⁷⁷ *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. IX. kötet, 188. old. (1921. április 19.)

²⁷⁸ Ettől némiképpen eltér az utókor történészeinek véleménye, akik – mint például Romsics Ignác – úgy látják, hogy Bethlen a faji paragrafust évekig azért nem törölte el, mert fenntartását helyesnek gondolta. Kicsit másképp értékeli ugyanezt Gyurgyák János, aki szerint Bethlen kezdettől, a húszas évek elejétől elszánta már magát a faji paragrafus eltörlésére, de a lépést egészen 1927-ig nem látta politikailag kivitelezhetőnek. Abban azonban Szabolcsi, Romsics és Gyurgyák gondolatmenete is megegyezik, hogy mindannyian észlelik és megmagyarázandónak tartják azt az ambivalenciát, amely Bethlennek a faji paragrafussal kapcsolatos szavait és tetteit jellemezte.

²⁷⁹ SZABOLCSI LAJOS (1993) 333. old.

²⁸⁰ Idézi: GYURGYÁK JÁNOS (2001) 123. old.

²⁸¹ Uo.

21. Bethlen István

munkásokat. A szegényebbeiről tudomást sem véve, Bethlen a gazdagabb zsidók gazdasági sikereit – Kovács Alajossal ellentétben – nem faji tulajdonságokkal, hanem történelmileg kialakult folyamatokkal magyarázta, azzal, hogy a zsidók kényszerűségből szorultak kereskedelmi pályákra, mert a többi középosztályi foglalkozásból ki voltak zárva.²⁸²

Bethlen mindazonáltal úgy vélte, hogy a magyar társadalomban az antiszemitizmus bizonyos fokát normálisnak kell elfogadni, olyannyira, hogy minden „jó magyar embernek” valamilyen mértékben antiszemitának kell lennie.²⁸³ „Én ellene vagyok mindenféle lármás antiszemitizmusnak” – mondta a nemzetgyűlésben 1921-ben, s ezen rövid kijelentésben benne

²⁸² KATZBURG, NATHANIEL (2002) 234. old.

²⁸³ Emlékiratában Gömbös jellemzésekor azt írta: „Gömbös lelke mélyén antiszemita volt ugyan, de nem antiszemitább, mint minden más jó magyar ember reakciójaképpen a Károlyi Mihály- és Kun Béla-féle időknek, amikor mindenki megundorodott attól a magatartástól, amelyet a zsidóság nagyrésze tanúsított volt.” BETHLEN ISTVÁN (1988) 128. old.

is volt a bethleni retorika teljes ambivalenciája.²⁸⁴ A „lármás” antiszemitizmus elítélése egyben azt is implikálta, hogy a csendes antiszemitizmussal éppenséggel együtt lehet élni.

Bethlen sajátosan ambivalens beszédmódja egyszerre jelezte, hogy a zsidókat a magyar társadalomtól idegennek tekintí, de azt is, hogy az antiszemita politizálást elítéli: „Elismerem – mondta –, hogy jelenleg van zsidókérdés az országban, de ennek megoldása az, hogy gazdasági téren azok lehessünk nélkülük is, amik velük együtt vagyunk. Ez önekik is érdekük, mert abban a percben, amint nem lesznek nélkülözhetetlenek, abban a percben az összhang itt helyre fog állni.”²⁸⁵

A zsidósággal szemben táplált idegenkedő, sőt gyakran negatív érzelmei ellenére Bethlen pragmatikus, vagy ahogyan ő mondta, „józan” megfontolásból ellenzett minden olyan antiszemitizmust, amely a zsidókérdést a politikai élet középpontjába akarta állítani. „Nem tagadom – mondta 1923-ban a parlamentben –, hogy ennek a kérdésnek van bizonyos aktuális fontossága. Én ugyanis azon a nézeten vagyok, hogy van Magyarországon zsidókérdés. (...) A leghatározottabban elítélném azonban azt, ha ezt a kérdést tennők politikai vitánk ütközőpontjává, ha ezt a kérdést állítanók oda, mint olyant, amely körül a pártoknak csoportosulniuk kell. Mert, ha már baj, hogy ennek a kérdésnek ilyen aktuális jelentősége van, akkor legalább ne tetőzzük ezt azzal, hogy a pártokat széjjel akarjuk szakítani e kérdés miatt, mert ebben az esetben valóban bekövetkeznék az, hogy a parlament és az ország egész közléte hadszíntérré válnék egyfelől az antiszemita között, másfelől pedig azok között, akik velük szemben zsidó érdekeket akarnak előtérbe hozni. Ez az ország nagy érdekeire nézve nagy veszély és nagy kár volna. (...) Azt, hogy mi nem a zsidókérdést akarjuk ütközőponttá tenni, hogy nem ezt a kérdést tartjuk a legfontosabbnak, ebből nem következik, hogy ez a párt nem áll egységes elvi alapon, mert hiszen a zsidókérdésnél sokkal nagyobb bajai vannak a nemzetnek, sokkal nagyobb baja ennek a nemzetnek a terület szétszakítása, sokkal nagyobb baja a védtelen állapot, amelyben vagyunk, sokkal nagyobb baj szorongatásunk szomszédaink által, magyar véreinknek pusztulása a tőlünk elszakított területeken és pénzügyi és közgazdasági helyzetünknek a romlása. Ezek azok a kérdések, amelyeknek megoldására egységes akarattal kell törekedni és emellett másodrangú kérdésekben lehetnek elválasztó pontok közöttünk (...) Mert mi

²⁸⁴ *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. IX. kötet, 188. old. (1921. április 19.)

²⁸⁵ *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. IX. kötet, 189. old. (1921. április 19.)

nemzeti demokráciát akarunk és féltjük ezt a nemzetet mindenféle túlzástól. Féltjük ezt a nemzetet olyan megrázkódtatásoktól, amelyeket egyfelől egy antiszemitizmus szenvedélyei, másik oldalon azonban egy radikalizmusnak meg gondolatlan forradalmi ideológiája rejt magában.”²⁸⁶ Bethlen a zsidókérdés „aránytalan” felnagyítása miatt az egész korszakon át bírálta Gömböst és általában a jobboldali radikálisokat. Súlyosan felelősnek tartotta őket azért, hogy az országban eluralkodtak a „kártékony és üres jel-szavak és olyan célkitűzések, amelyek minden más komoly kérdést napról napra jobban háttérbe szorítva elhomályosították itéletünket a nemzet valódi helyzete felett.”²⁸⁷ Kifejezetten veszélyesnek ítélte a szélsőjobboldal törekvéseit arra, hogy a zsidók ellen nagyobb szabású kisajátítási kampány kezdődjék, mert úgy vélte, a magyar gazdaság működőképességét a zsidóság nélkül nem lehet fenntartani.²⁸⁸ A harmincas évek zsidótörvényeit Bethlen nem támogatta, a második zsidótörvény elfogadásának másnapján kilépett a képviselőházból. Választóihoz címzett búcsúlevelében így írt: „Ma nemzeti próféta csak az, aki a nemzeti érdek szent nevében zsidót früstököl, grófot ebédél és lefekvés előtt minden földet és minden vagyont szétoszt, ami nem az övé. (...) A radikalizmus mesterségesen felajzott hullámainak le kell folyniok, és addig a józan ész szóhoz sem juthat. Adja Isten, hogy ne legyen késő, és hogy ne helyrehozhatatlan károk és sebek elszívődése után jöjjön a kijózanodás.”²⁸⁹

A német megszállás hónapjaiban Bethlen nemcsak barbárnak, de a „keresztény magyar” társadalomra nézve is gyógyíthatatlan veszélyforrásnak látta a zsidóüldözést, és 1944 júniusában kétségbeesve kérte Horthyt, hogy a kormány vessen véget az antiszemitizmus tombolásának, „annak az embertelen, ostoba és a magyar jellemhez nem illő kegyetlen zsidóüldözésnek, amellyel a jelenlegi kormány a magyar nevet bemocskolta a világ szemében, és amely a legfertelmesebb korrupció, rablás és tolvajlásnak vált kútforrásává, és, amelybe, sajnos, a magyar intelligenciának is tekintélyes része belesodródott. Ezt a szégyenfoltot jó hírnevünkről letörölni már aligha lesz lehetséges, de véget kell vetni ezeknek a barbárságoknak, mert különben maga a keresztény magyar társadalom fertőződik meg gyógyíthatatlanul.”²⁹⁰

²⁸⁶ *Nemzetgyűlési Napló*, 1922. XV. kötet, 176. old. (1923. július 27.)

²⁸⁷ BETHLEN ISTVÁN (1988) 123. old.

²⁸⁸ KATZBURG, NATHANIEL (2002) 235. old.

²⁸⁹ ROMSICS IGNÁC (1991) 277. old.

²⁹⁰ SZINAI MIKLÓS–SZŰCS LÁSZLÓ (1972) 460. old.

A numerus clausus és a faji paragrafus első évtizedének mérlege

A korszak statisztikai irodalmában a zsidókvóta kényes téma volt, hiszen Magyarország csaknem egy évtizedig a Népszövetség nyomása alatt állt, amely faji diszkriminációval vádolta az országot. A kormány kimutatásai éppen ezért sok adatot homályban hagytak, viszont nemegyszer olyan manipulált eredményeket tettek közzé, amelyek megkönnyítették a védekezést a Népszövetség vádjaival szemben. De a számokat nem csupán külpolitikai megfontolásból használták tendenciózusan a kormány statisztikusai, hanem azért is, mert a felsőoktatás belsőbb berkeiben, az egyetemeken és az Oktatási Minisztériumban a törvény bevezetése után nagyon hamar, két-három év elteltével látták már, hogy megdőlt a törvény mögött lévő alapfeltevés, amely szerint a törvényre azért volt szükség, hogy a zsidók eltávolítása „helyet szorítson” a keresztény fiataloknak. A húszas évek közepére kiderült, hogy keresztény érettségizettekkel nem lehet pótolni azt az űrt, amely a zsidó diákok számának lecsökkentése következtében keletkezett, s hogy még a háború előtti diáklétszámok fenntartásához sincsen az egyetemeken elég keresztény jelentkező.

A korabeli statisztikákról

A mérleg megvonásához ezért nem elég a korabeli hallgatói statisztikákat átvinnünk. Ráadásul a zsidókvótát az egyetemi felvétel pillanatában érvényesítették, azonban a korabeli hivatalos hallgatói statisztikák rendszerint egy-egy tanév második félévének adatait közölték. A publikált statisztikák azzal sem foglalkoztak, hogy az egyetemekre felvételt nyert keresztény, illetve zsidó diákok közül hányan iratkoztak be ténylegesen, hányan jelent-

keztek át év közben más egyetemekre, vagyis azzal, hogy egy-egy egyetemi évfolyam összetétele hogyan alakult a felvételi pillanatától a tanév végéig.

A mérleg megvonásához továbbá szükség van arra, hogy az egyetemen felvett első- és felsőbb éves hallgatók adatait gondosan elkülönítsük. A numerus clausus törvény zsidókvótája ugyanis csak az elsőéves felvételekre vonatkozott, a felsőbb évesekre nem. Az 1920 előtt felvett diákokra a zsidókvótának visszaható hatálya nem volt. Azt a kérdést tehát, hogy a kvótát melyik egyetemen milyen mértékben érvényesítették, kizárólag az elsőévesekről szóló adatok fényében lehet megítélni.

Az egyetemek összes – a felsőbb évfolyamokat is magában foglaló – hallgatói között a zsidók aránya 1920 és 1928 között minden évben meghaladta a 6%-ot. Erre hivatkozott – önnön védelmében – a népszövetségi vizsgálatok idején a Bethlen-kormány. Azonban a felsőbb évfolyamokon 1920 után még éveken át olyan zsidó diákok is tanultak, akik tanulmányaikat 1920 előtt kezdték meg, s a törvény szerint „szerzett joguk” volt tanulmányaik folytatásához. Mint látni fogjuk, a törvényt néhány egyetem valóban „nem tartotta be”, de nem abban az értelemben, hogy enyhébben alkalmazta volna a kvótát, hanem ellenkezőleg, még azokat a felsőbb éves zsidó diákokat is kizárta a tanulmányok folytatásából, akikre a zsidókvóta nem vonatkozott.

A törvény alkalmazása körül kialakult szépítő legendák létrejöttéhez hozzájárult az is, hogy azok az év végén készített hallgatói statisztikák, amelyek a zsidó diákok arányát közölték, a mögöttes felvételi és lemorzsolódási folyamatokról nem adtak számot. Vagyis nem adtak számot a zsidók elleni korlátozások tényleges mértékéről, hiszen a két változó, azaz a „zsidó” és „keresztény” diákok csoportjának egymáshoz viszonyított aránya a felvételt követően a tanév során is komoly változáson ment keresztül. A felvett keresztény diákok egy része ugyanis a tanév kezdetén nem iratkozott be, s ezáltal eleve megnőtt a zsidó diákok aránya. De a felvételtől kiszoruló zsidó diákok szempontjából mit sem számított, hogy a zsidó diákok aránya azon az évfolyamon, amelyre őket nem vették fel, megemelkedett. Csak az számított, hogy a felvételi során ténylegesen hányan juthattak be az egyetemre.

Illusztrációképpen álljanak itt a Műegyetem felvételi adatai 1926-ból. Ezek jól mutatják, hogy a hallgatók zsidó-nem zsidó megoszlásáról az év végén közölt százalékos arányok miért nem alkalmasak arra, hogy a zsidókvóta érvényesítéséről képet adjanak. Ebben az évben a kultuszminiszter az egyetem számára 670 diák felvételét engedélyezte.²⁹¹ A felvételi bizottság tehát a

zsidó felvételizők közül 39 főt vett fel, ez az engedélyezett létszám 5,8%-a volt. A Műegyetem tehát szigorúan betartotta a zsidókvótát. Ugyanakkor viszont a 670 helyre kevesebb keresztény diák folyamodott felvételért, mint amennyit vártak. A keresztény és zsidó folyamodók összes száma végül csupán 558 volt. Ezek közül csak 472 diák eredménye érte el a felvételhez szükséges minimumot. Az évfolyam végül is 472 diákkal indult. A zsidók aránya tehát a keresztény jelentkezők alacsony száma miatt az évfolyamon 8,26%-ra emelkedett. Azonban ez az emelkedés nem azért történt, mert több zsidó diák jutott be az egyetemre, mint amennyit a zsidókvóta előírt, hanem azért, mert a felvételi folyamat során kiderült, hogy kevesebb keresztény jelentkező volt, mint amennyinek felvételét a minisztérium engedélyezte. A következő évben (1927/1928) a miniszter 643 diák felvételét engedélyezte, az egyetem ebből 6,22% erejéig engedett zsidó diákot felvenni (40 fő), azonban az évfolyamra nem az elvárt 603 keresztény diák iratkozott be, hanem mindössze 430, és ebből év elején 20 diák meg sem jelent. Az évfolyamra felvettek összlétszáma így csupán 450 fő volt. Következésképpen a zsidó diákok aránya úgy emelkedett meg 8,88%-ra, hogy eközben egyetlen zsidó diákkal sem vettek fel többet, mint amennyit a zsidókvóta engedélyezett.

Tanulságos az építészeti osztályra felvett 7 zsidó diák statisztikai „karrierje”. Ők az állami keretszám (100 fő) 7%-át tették ki. Azonban a 100 helyre olyan kevés keresztény hallgató jelentkezett, hogy mindössze 59-et tudott az egyetem felvenni. A 7 zsidó hallgatóval együtt a felvettek száma végül 66 lett. De a 7 zsidó hallgató ennek a számnak már 10,6%-át tette ki. Végül azonban az 59 keresztény hallgatóból 9 nem iratkozott be, a zsidók aránya ezáltal szeptember-október folyamán 12,3%-ra emelkedett. A zsidók aránya 1927 tavasza és 1927 ősze között 6,22%-ról úgy nőtt meg 12,3%-ra, hogy közben az egyetem egyetlen zsidó jelentkezővel sem vett fel többet, mint amennyit eredetileg, év elején beengedett.²⁹² A publikált hivatalos statisztika szerint az építészeti osztályra beengedett zsidó diákok aránya a tanév második felében 12,3% volt. Csakhogy ez az arány nem úgy állt elő, hogy a kar nem érvényesítette a zsidókvótát, hanem úgy, hogy a felvételi folyamat elején 93,78%-ra tervezett keresztény hallgatói csoportnak a zsidó hallgatók csoportjához viszonyított arányszáma a felvételi folyamat során és az őszi beiratkozáskor csökkent 87,7%-ra.

A mérleg megvonásához a budapesti és vidéki egyetemeket is külön kell vizsgálni. A kisméretű pécsi és a szegedi egyetem felsőbb évfolyamaira

²⁹¹ BME Levéltára. *Egyetemi tanácsi jegyzőkönyvek*, 1926. november 11.

²⁹² Uo.

ugyanis magas arányban vettek fel zsidó diákokat, mert e két egyetemnek sokáig alig volt keresztény jelentkezője. A pécsi és szegedi egyetem gyakorlatát a numerus clausus törvény nem tiltotta, mert a felsőbb évfolyamokra a zsidókvóta nem volt érvényes. Az elsőéveseknél pedig ezen egyetemek is nagyjából betartották a kvóta előírásait, még ha egy-két százalékkal olykor túl is lépték a 6%-ot. Mégis, a Bethlen-kormány a Népszövetségnek az országos statisztikák mellett tendenciózusan a pécsi és a szegedi egyetem összes évfolyamára vonatkozó adatait prezentálta, éspedig nem az elsőéves, hanem a – felsőbb évfolyamokkal együtt számolt – összegyememi adatokat.

Az első és felsőbb évfolyamok elkülönítése nyomán viszont látni fogjuk, hogy e két kis egyetem az elsőéves felvételnél maga is alkalmazta a zsidókvótát, akárcsak a budapesti és a debreceni egyetem.

Adatok

Magyarországon 1920 és 1930 között az egyetemet végzett nem zsidó diplomások száma 12 879 fővel nőtt (57 966-ról 70 845-re), a zsidó diplomások száma ezalatt 1558 fővel csökkent (15 509-ről 13 945-re).²⁹³ Arról, hogy az egyetemek hány zsidó diák felvételét utasították el, a kultuszminisztériumban csak 1925/1926-ig maradt fenn adat. Ezen időpontig az első évfolyamról 4644 zsidó diákot utasítottak vissza az egyetemek, s feltételezhető, hogy ez a szám 1928-ra 5000 fölé emelkedett.²⁹⁴

Nincs adatunk arról, hogy hányan lehettek azok, akik a numerus clausus miatt meg sem próbáltak egyetemre jutni, de ezek számát is néhány ezerre becsülhetjük. Mindezek hatására a zsidók aránya az egyetemisták között a háború előtti 25-28%-ról az 1920-as évekre 10% köré csökkent.

A táblázatok kétféle adatot közölnek az egyetemi hallgatók számáról: a Statisztikai Hivatal és a kultuszminisztérium adatait (1. 2. és 3. táblázat). A Statisztikai Hivatal mérései az egyetemi és főiskolai hallgatók létszámáról magasabb jelenlétet mutatnak, mint a minisztérium adatai. Ennek oka az, hogy a Statisztikai Hivatal adatai valamennyi egyetemistát és főiskolást magukban foglalják, függetlenül attól, hogy a hallgatók olyan intézménybe jártak-e, amelyre kiterjedt a numerus clausus hatálya, vagy olyanba, amely-

²⁹³ Az 1920-as és 1930-as népszámlálások adatai.

²⁹⁴ Az elutasított diákok létszáma volt ennyi, nem az elutasítások száma, mert volt diák, aki többször is jelentkezett, de a fenti szám azt jelzi, hogy hány főt utasítottak el. HALLER ISTVÁN (1926) 133. old.

re nem.²⁹⁵ A kultuszminisztérium viszont külön nyilvántartásban vezette azokat az egyetemeket (a tudományegyetemek, a Műegyetem és a jogakadémiák), amelyekre kiterjedt a numerus clausus törvény hatálya, és külön nyilvántartásban azokat a főiskolákat, amelyekre a törvény hatálya nem vonatkozott. A zsidó diákoknak a Statisztikai Hivatal által megadott százalékos arányán azonban ez az eltérés alig módosít, mert a főiskolák többnyire anélkül is alkalmazták a zsidókvótát, hogy a törvény kiterjedt volna rájuk.

A zsidó diákok számának csökkenése a zsidókvóta első évében

A zsidó diákok száma azokon az egyetemeken és jogakadémiákon, amelyek 1920-tól a numerus clausus hatálya alá estek, az 1917/1918-as tanévben 6027 volt.²⁹⁶ Ez a szám 1920/1921-re 1712-re csökkent: a zsidó diákok számában tehát a törvény alkalmazásának első évében mintegy 4315 fős csökkenés állt be. A legnagyobb csökkenés a budapesti egyetemen volt: itt 3880 fővel lett kevesebb a zsidó hallgatók száma.²⁹⁷

Ez a hatalmas mérséklődés úgy volt lehetséges, hogy az egyetemekre több ezer elsőéves, ún. „szerzett jogos” zsidó hallgatót nem engedtek beiratkozni, noha a zsidókvóta – elvben – csak az elsőéves felvételi döntéseknél lett volna érvényesíthető. A kvótát a felsőbb éves hallgatókra a törvény nem terjesztette ki: „az előző tanévekben már beiratkozva volt rendes hallgatók, valamint a bölcsészettudományi (bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi és mennyiségtan-természettudományi), továbbá az orvostudományi karokra középiskolai érettségi bizonyítvány birtokában beiratkozva volt rendkívüli hallgatók további beiratkozási jogát nem érintik, amennyiben nemzethűségi és erkölcsi tekintetben feltétlenül megbíz-

²⁹⁵ HALLER ISTVÁN (1926) 144–146. old. 1926/1927-ben az országban összesen 39 felsőfokú oktatási intézmény működött, azaz 4 tudományegyetem, 1 közgazdasági kar, 1 műegyetem, 17 hittudományi főiskola, 3 jogakadémia, 5 gazdasági főiskola és 8 egyéb (állatorvosi, erdészeti és bányászati, testnevelési főiskolák, színiakadémia) főiskola. Közülük 12 volt Budapesten. *Képviselőházi Napló*, 1927. IX. kötet, 3. old. (1928. február 10.)

²⁹⁶ HALLER ISTVÁN (1926) 130. old. Az adat a főiskolák nélkül értendő. A jogakadémiákon ebben az évben 237 zsidó diák tanult, a főiskolákról (a színművészeti főiskola kivételével) csak az 1921/1922-es évről maradt fenn adat, ekkor összesen 24 zsidó diák tanult ezen intézményekben.

²⁹⁷ HALLER ISTVÁN (1926) 135. old.

2. táblázat. Zsidó hallgatók száma és aránya az egyetemi és főiskolai hallgatók között a KSH nyilvántartása szerint a második félévben, 1910–1943

Tanév	Hallgatók összesen a II. félévben	Zsidó hallgatók	
		száma	aránya (%)
1910/1911	14 021	3 490	24,9
1911/1912	14 233	3 387	23,8
1912/1913	14 575	3 553	24,4
1913/1914	15 414	3 879	25,2
1914/1915	n.a.	n.a.	n.a.
1915/1916	n.a.	n.a.	n.a.
1916/1917	n.a.	n.a.	n.a.
1917/1918	n.a.	n.a.	n.a.
1918/1919	18 449	6 719	36,4*
1919/1920	10 005	558	5,6
1920/1921	14 258	1 721	12,1
1921/1922	17 306	2 318	13,4
1922/1923	20 815	2 388	11,5
1923/1924	17 329	1 861	10,7
1924/1925	15 582	1 533	9,8
1925/1926	15 200	1 372	9,0
1926/1927	15 020	1 284	8,5
1927/1928	15 459	1 290	8,3
1928/1929	15 675	1 378	8,8
1929/1930	15 497	1 473	9,5
1930/1931	16 053	1 689	10,5
1931/1932	16 002	1 967	12,3
1932/1933	15 766	1 965	12,5
1933/1934	15 694	1 816	11,6
1934/1935	15 088	1 465	9,7
1935/1936	14 216	1 175	8,3
1936/1937	13 821	1 017	7,4
1937/1938	13 228	820	6,2

Tanév	Hallgatók összesen a II. félévben	Zsidó hallgatók	
		száma	aránya (%)
1938/1939	13 219	510**	3,9
1939/1940	13 815	437**	3,2
1940/1941	17 161	532**	3,1
1941/1942	19 900	584**	2,9
1942/1943	21 732	580**	2,7

* A zsidó diákok kiugróan magas arányát ebben az évben az magyarázza, hogy a háború végén meghirdetett pótszemeszterekre a zsidó diákok keresztény társaiknál nagyobb arányban jelentkeztek.

** L. LADÁNYI ANDOR (2005) 68. old.

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv, 1910–1943 és Kovács ALAJOS (1938) 73. old.

hatók”.²⁹⁸ Ugyanezt erősítette meg a numerus clausus törvény végrehajtási utasítása, amely szerint a rendelkezés „az előző tanévben már beiratkozva volt rendes hallgatók (...) további beiratkozási jogát nem érintik”.²⁹⁹

A felsőbb évesek szerzett jogait azonban a budapesti tudományegyetemen egyáltalán nem vették figyelembe, a szerzett jogos, felsőbb éves zsidó diákok beiratkozását is megakadályozták. A felsőbb évesek kizárása az után vált lehetővé, hogy 1920 októberében Haller István kultuszminiszter elrendelte, hogy az egyetemi igazolóbizottságokban a fajvédő hallgatók is jelen lehetnek. A faji paragrafust ugyan nem változtatták meg, s így az papíron továbbra is csupán az elsőévesekre vonatkozott. De a felvételi bizottságokban részt vevő professzorok együttműködésével a fajvédő hallgatók a zsidók számára a nemzethűség-igazolási iratokat nem adták ki, és ezzel megakadályozták a felsőbb éves zsidó diákok többségének beiratkozását is. Haller és a fajvédő diákok együttműködésének eredményeképpen – az ELTE levéltárában található felvételi összesítések szerint – a budapesti egyetem bölcsészkarának második évfolyamán 5,4%, a harmadik évfolyamon 7,5%, a negyedik évfolyamon összesen 6,6% volt a zsidó hallgatók aránya annak ellenére, hogy a felsőbb évfolyamokon (1913/1914 és 1917/1918 között) a zsidó

²⁹⁸ Magyar Törvénytár (www.complex.hu/1000).

²⁹⁹ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1920. évi 123.033. számú rendelete, Magyarország Rendeletek Tára 1455. old.

hallgatók aránya 35-40% között mozgott, s ezen diákok egy része 1920-ban még nem végezte el az egyetemet.³⁰⁰ A budapesti egyetemen 3880 fővel csökkent a zsidó hallgatók száma.

A Budapestről kiszorult kb. 3000 felsőbb éves zsidó diák kisebb csoportját – kb. 500 hallgatót – a Pozsonyból, illetve Kolozsvárról a trianoni országba költöztetett menekült egyetemek vették fel.³⁰¹ A budapesti egyetem orvoskarának vezetése viszont ezt felháborítónak minősítette: „Látjuk, hogy (...) a két testvéregyetemen felvételt nyertek mindazok (...) akiket legfőként nemzeti hűség szempontjából nem tartottunk megbízhatónak, mert csakis így képzelhető el, hogy a két testvéregyetem hallgatói között a zsidó fajhoz tartozók arányszáma az egyes korosztályokban 70-80%.”³⁰² A budapesti egyetemről kiszorított felsőbb (II–V) éves zsidó hallgatók többsége, mintegy 1599 fő orvostanhallgató volt.³⁰³ Minthogy ezen elutasítások törvénybe ütköztek, Haller István kultuszminiszter kilátásba

22. Haller István az 1920-as években

³⁰⁰ HALLER ISTVÁN (1926) 124. old. és 134. old.

³⁰¹ A szegedi és a pécsi egyetemre 1920/1921-ben összesen 777 zsidó diák járt. HALLER ISTVÁN (1926) 134. old. Tekintve, hogy 1917/1918-ban a két egyetemnek 311 zsidó hallgatója volt, s ezek közül az 1918/1919-ben diplomázókat kivéve a „szerzett jogos” saját zsidó hallgatók továbbiakban is az egyetem hallgatói maradtak, így a két egyetem „saját” zsidó hallgatóinak száma 250-300 között volt.

³⁰² Idézi N. SZEGVÁRI KATALIN (1988) 132. old.

³⁰³ Pécsi Egyetemi Levéltár, *Elnöki iratok*, 89/1920-21 P.R.sz. Jegyzőkönyv az ideiglenesen Budapesten koperálva működő kolozsvári és pozsonyi m. kir. Tudományegyetemek tanácsának Budapesten 1920. évi október 19-én tartott 1920-1921 tanévi I. közös üléséről.

3. táblázat. Zsidó hallgatók száma és aránya a numerus clausus törvény hatálya alá eső egyetemi, műegyetemi és jogakadémiai diákok között a kultuszminisztérium nyilvántartása szerint, 1910–1925.

Tanév	Hallgatók száma összesen	Ebből zsidó	%
1910/1911	11 926	3 470	29,1
1911/1912	12 274	3 368	37,4
1912/1913	13 608	3 534	26,0
1913/1914	13 487	3 858	28,6
1914/1915	8 556	2 646	30,9
1915/1916	5 076	1 540	30,3
1916/1917	5 597	1 812	32,4
1917/1918	17 748	6 027	34,0
1920/1921	13 696	1 712	12,5
1921/1922	16 849	2 307	13,7
1922/1923	17 764	2 323	13,1
1923/1924	14 331	1 798	12,5
1924/1925	12 972	1 450	11,2
1925/1926	12 326	1 283	10,4

Forrás: HALLER ISTVÁN (1926) 130. old.

helyezte az elutasítások megsemmisítését, azonban ezt végül sohasem tette meg.³⁰⁴

Mindazonáltal legendának bizonyul az a – szakirodalomban is olykor felbukkanó – állítás, hogy a menekült egyetemek a zsidókvótát az elsőéves felvételeknél sem tartották volna be, illetve, hogy a 6%-os kvótánál lényegesen magasabb arányban vettek volna fel első évre is zsidó diákokat. A legenda arra épül, hogy a zsidó diákok aránya a vidéki egyetemeken az összes évfolyamon valóban magasabb volt, mint a fővárosban. Ezeket az arányokat azonban a felsőbb évfolyamra járó zsidó diákok száma emelte meg.

³⁰⁴ Pécsi Egyetemi Levéltár, *Elnöki iratok*, 110/1920-21 P.R.sz. Jegyzőkönyv az ideiglenesen Budapesten koperálva működő kolozsvári és pozsonyi m. kir. Tudományegyetemek tanácsának Budapesten 1920. évi október 26-án tartott 1920-1921 tanévi I. közös üléséről.

4. táblázat. A budapesti orvosi karra felvett zsidó hallgatók száma 1920-ban.

Évfolyam	Felvett zsidó diákok	
	száma a felvettek között	aránya a felvettek között (%)
I.	30	4,6
II–V.	215	7,9
I–V.	245	7,0

Forrás: N. SZEGVÁRI KATALIN (1988) 129. old.

Azt a kérdést tehát, hogy a 6%-os kvótát az első éven (amelyre a törvény vonatkozott) betartották-e – legyen szó Budapestről vagy vidékről –, nem lehet annak alapján megítélni, hogy mekkora volt a zsidók aránya az összes évfolyamon.

A „szerzett jogos” felsőbb éves zsidó diákok sorsa

1920-ban a felsőbb évfolyamokra kb. 4800 zsidó diák kívánt „szerzett joga” alapján beiratkozni a négy tudományegyetemen, a Műegyetemen és a jogakadémiákon. Ha az első évfolyamra egyetlen zsidó diákot sem vettek volna fel, de a „szerzett jogos” felsőbb évfolyamos zsidó diákokat mind hagyják beiratkozni – ahogyan ez a numerus clausus törvény betűjéből következett –, akkor a törvény hatálya alá eső egyetemeken a húszas évek kezdetén a diáklétszám legkevesebb 20-25%-ának zsidókból kellett volna állnia.

Ez nem így lett. A zsidók aránya országosan az összes évfolyamon 12,5%-ra süllyedt. E csökkenésnek három összetevője volt. Először, a fővárosi egyetemen a felsőbb évfolyamok ún. „szerzett jogos” diákjaira is kiterjesztették a zsidókvótát, noha a törvény elvben ezt nem tette lehetővé.

Másodszor, a fővárosból kiszorult felsőbb éves „szerzett jogos” zsidó diákok többségét nemcsak a fővárosi, de a vidéki egyetemekre sem vették fel. Ez volt az a kb. 3000 főből álló zsidó hallgatói csoport, amelyet a numerus clausus törvény bevezetése után a magyar egyetemi rendszer mintegy „kolonként” évekig hordozott magával, s amely a vidéki egyetemeken magasra emelte a felvett zsidó hallgatók arányát, miközben az elsőéves felvételeknél a teljes egyetemi rendszerben nagyjából érvényesült az első évre előírt zsi-

dókvóta. Csak így állhatott elő az a helyzet, hogy 1926-ra a teljes magyar egyetemi és főiskolai rendszerben 8,5%-ra csökkent a zsidók aránya.

A fővárosból kiszorult kb. 3000 felsőbb éves zsidó diák be sem fért volna a vidéki egyetemekre. Többségük orvostanhallgató volt: a budapesti orvosi karról csaknem minden felsőbb éves, ún. „szerzett jogos” zsidó diákot is kizártak. Míg 1917/1918-ban 2947 zsidó diák járt a budapesti orvoskarra, 1920-ban csupán 245. Közülük 30 diák volt elsőéves, a felsőbb évfolyamokra összesen 215 zsidó diák járt (l. 4. táblázat).³⁰⁵

Harmadszor: az elsőévesek felvételénél a vidéki egyetemek is nagyjából – egy-három százalékos eltéréssel – betartották a zsidókvótát. Amint az alábbiakban látni fogjuk, a töredékesen fennmaradt adatok és a levéltári források is erre utalnak. Vagyis az az állítás, hogy az elsőéves felvételeknél a zsidókvótát országos szinten nem tartották be, nem egyéb, mint szépítő legenda, amelyet a tényleges statisztikák sem támasztanak alá.

A szépítő legenda mögé bizonyításként felhozott statisztikák, amelyek az összes évfolyamra, nem pedig évfolyamonként elkülönítve adják meg a zsidó diákok arányát, nem bizonyítják az állítást, hanem inkább arra utalnak, hogy összeállítóik tisztában voltak azzal, hogy a felvételeknél a törvényben rögzített kvótánál is súlyosabb korlátozás érvényesül.

Zsidókvóta az első évfolyamon

De a Bethlen-kormány által a Népszövetség részére kidolgozott legenda hosszú életűnek bizonyult. A valóságban a budapesti és menekült egyetemek orvoskarai már 1920 őszén közösen megegyeztek abban, hogy első évre egyik intézmény sem vesz fel a kvótán felül zsidó diákot, és ezt az elkövetkező években nagyjából be is tartották.³⁰⁶ A szegedi orvoskar például 1921-ben az első évfolyamra csak 7%-nyi, azaz 11 fő zsidó hallgatót vett fel annak ellenére, hogy harmad-, negyed- és ötödévre 70%-nál magasabb arányban vett fel ún. „szerzett jogos” zsidó diákokat.³⁰⁷

³⁰⁵ N. SZEGVÁRI KATALIN (1988) 129. old.

³⁰⁶ SOTE Levéltár, *Budapesti egyetem és a menekült egyetemek orvoskarainak összevont ülésének jegyzőkönyve*, 1920. november 22.

³⁰⁷ N. SZEGVÁRI KATALIN (1988) 132. old. és Hoór Károly hozzászólása, SOTE Levéltár, *A budapesti kir. Magyar Pázmány Péter tudományegyetem orvostudományi tanártestülete ülésének jegyzőkönyvei*, 1/a 48. kötet, 320. old. (1922. január 17-i tanártestületi rendes ülés). Hoór a kari ülésen azt kifogásolta, hogy a szegedi egyetem a fővárosból kiszoruló zsidó diákokat beengedi.

A pozsonyi és pécsi egyetem orvoskari dékánja, Pekár Mihály pedig azt közölte, hogy a pécsi orvoskarra 1920-ban felvett elsőéves diákok között a zsidók aránya 6%, miközben a felsőbb évesek között 30%.³⁰⁸

Klebsberg kultuszminiszter 1924-ben a parlamentben erősítette meg, hogy az elsőéves felvételeknél a pécsi egyetem is betartotta a zsidókvótát. Más kérdés, mondta Klebsberg, hogy ez az év végi statisztikákban nem feltétlenül látszik, mert a felvett keresztény hallgatók évkézésre nem jelentek meg, vagy év közben elvándoroltak, s ezért a zsidók aránya az első éven

5. táblázat. Zsidó hallgatók száma és aránya a tudományegyetemeken (második félév), 1910–1926, a kultuszminisztérium nyilvántartása szerint

Budapesti tudományegyetem			
tanév	összes hallgató	ebből zsidó	%
1910/1911	6 763	2 361	34,9
1911/1912	6 863	2 244	32,7
1912/1913	7 019	2 392	34,1
1913/1914	7 407	2 598	35,1
1914/1915	4 808	1 220	25,4
1915/1916	3 030	1 095	36,1
1916/1917	3 452	1 301	37,7
1917/1918	10 634	4 288	40,3
1918/1919	n.a.	n.a.	n.a.
1919/1920	n.a.	n.a.	n.a.
1920/1921	5 800	459	7,9
1921/1922	6 594	525	8,0
1922/1923	6 896	5 258	7,6
1923/1924	5 816	456	7,8
1924/1925	5 569	428	7,7
1925/1926	5 232	403	7,7

³⁰⁸ SOTE Levéltár, *A budapesti kir. Magyar Pázmány Péter tudományegyetem orvoskari tanártestülete üléseinek jegyzőkönyvei*, 1920. december 23.

Kolozsvári, ill. szegedi tudományegyetem			
tanév	összes hallgató	ebből zsidó	%
1910/1911	2 107	296	14,0
1911/1912	2 157	311	14,4
1912/1913	2 124	280	13,2
1913/1914	2 119	266	12,6
1914/1915	1 077	138	12,8
1915/1916	583	80	13,7
1916/1917	420	70	16,7
1917/1918	1 730	254	14,7
1918/1919	n.a.	n.a.	n.a.
1919/1920	n.a.	n.a.	n.a.
1920/1921	1 291	407	31,5
1921/1922	971	240	24,7
1922/1923	1 103	211	19,1
1923/1924	1 032	152	14,7
1924/1925	1 033	133	12,9
1925/1926	1 043	127	12,2
Debreceni tudományegyetem			
1914/1915	227	19	8,4
1915/1916	163	13	8,0
1916/1917	197	25	12,7
1917/1918	567	68	12,0
1918/1919	n.a.	n.a.	n.a.
1919/1920	n.a.	n.a.	n.a.
1920/1921	441	31	7,0
1921/1922	665	88	13,2
1922/1923	806	110	13,6
1923/1924	723	108	14,9
1924/1925	839	104	12,4
1925/1926	783	95	12,1

Pozsonyi, ill. pécsi tudományegyetem			
tanév	összes hallgató	ebből zsidó	%
1914/1915	184	18	9,8
1915/1916	127	15	11,8
1916/1917	152	13	8,6
1917/1918	413	57	13,8
1918/1919	n.a.	n.a.	n.a.
1919/1920	n.a.	n.a.	n.a.
1920/1921	646	370	57,3
1921/1922	1 489	835	56,1
1922/1923	1 530	805	52,6
1923/1924	1 217	593	48,7
1924/1925	1 106	362	32,7
1925/1926	959	243	25,3
Műegyetem			
1910/1911	1 676	577	34,4
1911/1912	1 868	586	31,4
1912/1913	2 115	675	31,9
1913/1914	2 450	815	33,3
1914/1915	1 485	540	36,4
1915/1916	619	259	41,8
1916/1917	661	295	44,6
1917/1918	3 115	1 175	37,7
1918/1919	n.a.	n.a.	n.a.
1919/1920	n.a.	n.a.	n.a.
1920/1921	3 851	296	7,4
1921/1922	4 203	366	8,7
1922/1923	4 048	348	8,6
1923/1924	3 033	271	8,9
1924/1925	2 213	194	8,8
1925/1926	2 124	176	8,3

Forrás: HALLER ISTVÁN (1926) 138-143. old.

is megemelkedett.³⁰⁹ A felsőbb évfolyamokra viszont a numerus clausus nem vonatkozott, „szerzett jogos” zsidó diákok a pécsi egyetem jogszerűen vett fel, azaz nem sértette meg a zsidókvóta előírásait.³¹⁰

Zsidókvóta a pécsi és a szegedi egyetemen

A Pozsonyból Pécsre és Kolozsvárról Szegedre telepített menekült egyetemekre keresztény diákok kezdetben csak kis számban jelentkeztek. Ha ezek az egyetemek nem vették volna fel a fővárosból kiszorult zsidó diákok egy részét – írta 1925-ben Bethlen Pál –, akkor „a hallgatók kis száma miatt be kellett volna zárni mind a két egyetemet”.³¹¹

A keresztény hallgatók alacsony számát nagyrészt az magyarázta, hogy azok keresztény diákok, akik korábban a kolozsvári, illetve a pozsonyi egyetem tanulói voltak, Trianon után nem az átmenekített egyetemükön folytatták tanulmányaikat, hanem a fővárosi egyetemre iratkoztak be.

³⁰⁹ Klebelsberg a parlamentben a pécsi egyetemen tapasztalt magas zsidó diáklétszámról a következőket mondta: „Erre nézve információkat is szereztem a pécsi egyetemnél és ott a következő felvilágosítást adták arra vonatkozólag, hogy az izraelita hallgatók száma a pécsi egyetemen miért haladja meg a törvény által előírt országos átlagot. Ennek három oka van. Az első az, hogy beiratkozási engedélyeket kérnek; ezeket a beiratkozási engedélyeket az izraelita ifjak számára a keresztények számára kiadott engedélyek árnyában adják ki. Gyakran megessék azonban, hogy a keresztény ifjak ezeket a beiratkozási engedélyeket nem veszik igénybe, visszalépnek és más egyetemre mennek. Azok az izraelita ifjak azonban, akik a pécsi egyetemen ilyen beiratkozási engedélyeket kaptak, kivétel nélkül beiratkoztak, aminek következtében már a beiratkozásnál is számuk nagyobb volt, mint a megengedett százalék. Az egyetemet azonban ebben a tekintetben felelősség alig terhelheti. Másodszor: A pécsi egyetemen gyakran előfordult, hogy keresztény hallgatók – másodévesek, harmadévesek, negyedévesek – más egyetemre mentek át, amit meg nem akadályozhatunk, mert hiszen bizonyos fokig kívánatos is ez az egyetemi vándorélet, amely – mint tudjuk – Németországban olyan jótékonyan érezteti hatását. A keresztények elvándorlása következtében tehát az arányszám ismét megváltozott. A harmadik momentum, melyre utalnak, az, hogy aki a régi időben két félévig már be volt iratkozva magyar egyetemre, annak régi jogon joga van arra, hogy tekintet nélkül a numerus claususra felvétessék, mert – mint méltóztatnak tudni – a numerus clausus csak négy évvel ezelőtt lépett életbe. Márpedig többen voltak olyanok, akik a két első félév után külföldi egyetemre mentek, azután hazajöttek és itt, miután ezek a félévek csak kisebb mértékben számítottak be, most mint másod-, harmad-, negyedévesek kaptak felvételi engedélyt a pécsi egyetemen.” *Nemzetgyűlési Napló*, 1922., XXIV. kötet, 473. old. (1924. június 4.)

³¹⁰ HALLER ISTVÁN (1926), 136. old.

³¹¹ BETHLEN PÁL (1925) 152. old.

6. táblázat. Zsidó hallgatók aránya az egyes magyarországi egyetemeken a KSH nyilvántartása szerint százalékban.

Tanév	Buda- pesti tudo- mány- egyetem	Debreceni tudo- mány- egyetem	Szegedi tudomá- nyegyetem (1920-ig kolozsvári egyetem)	Pécsi tudomá- nyegyetem (1920-ig pozsonyi egyetem)	Műegye- tem
1910/1911	34,9	n.a.	14,0	n.a.	34,4
1911/1912	32,7	n.a.	14,4	n.a.	31,3
1912/1913	34,1	n.a.	n.a.	n.a.	31,9
1913/1914	35,1	n.a.	13,2	n.a.	33,4
1914/1915	37,9	8,4	12,6	9,8	36,4
1915/1916	36,2	8,0	12,8	11,8	41,8
1916/1917	37,7	12,7	13,7	8,6	39,2
1917/1918	40,3	12,0	16,7	13,1	37,2
1918/1919	40,2	12,3	n.a.	n.a.	35,3
1919/1920	0,25	7,2	9,8	0,0	12,3
1920/1921	7,9	7,0	31,5	57,3	7,4
1921/1922	8,0	13,2	24,7	56,1	8,7
1922/1923	7,4	13,6	19,1	52,6	8,6
1923/1924	7,8	13,5	14,7	41,3	8,9
1924/1925	8,3	12,4	12,9	32,7	8,8
1925/1926	8,2	10,8	12,3	24,0	8,3
1926/1927	8,2	10,1	11,9	17,5	8,3
1927/1928	8,4	8,9	11,6	12,4	9,1
1928/1929	8,4	14,1	12,1	11,0	9,0
1929/1930	9,2	16,1	12,3	10,6	9,7
1930/1931	10,5	17,3	13,7	11,2	10,7
1931/1932	12,4	21,4	15,8	14,2	11,8
1932/1933	12,6	18,2	16,7	14,7	14,8
1933/1934	11,8	14,7	14,5	14,9	14,9
1934/1935	8,9	12,3	11,8	11,1	13,2
1935/1936	7,5	8,3	11,5	9,8	11,9

Tanév	Buda- pesti tudo- mány- egyetem	Debreceni tudo- mány- egyetem	Szegedi tudomá- nyegyetem (1920-ig kolozsvári egyetem)	Pécsi tudomá- nyegyetem (1920-ig pozsonyi egyetem)	Műegye- tem
1936/1937	6,9	6,8	9,3	8,2	11,3
1937/1938	5,6	5,6	8,5	6,3	9,3

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv 1911–1939

A pécsi egyetem rektora „a zsidó nemzetiségi hallgatók nagy számaért egyenesen a keresztény ifjúságot tette felelőssé, miért hagyták el egyetemünket s miért torlódtak a budapesti egyetemre?”³¹²

A fennmaradásért küzdő pécsi és szegedi egyetemnek létérdeke volt, hogy évfolyamait be tudja indítani. Igaz, a kelleténél kevesebb keresztény jelentkezőjük volt, viszont kapuk előtt ott állt a budapesti egyetemről kiszorult zsidó hallgatók tömege. A numerus clausus törvény nem állított akadályt az elé, hogy a felsőbb évfolyamos, ún. „szerzett jogos” zsidó hallgatókat a vidéki egyetemek felvegyék. A pécsi és szegedi egyetem élt is a lehetőséggel (I. 7. táblázat). A két egyetemnek végül így sikerült elérnie, hogy évfolyamait be tudja indítani. Az 1920-ban 777 zsidónak minősített hallgató mellé végül is 1119 kereszténynek minősített hallgatóra tudtak szert tenni, még ha az 1119 „keresztény” hallgató között néhány kikeresztelkedett zsidó is volt.³¹³ A kultuszminiszter a pécsi és a szegedi egyetemre felvett zsidó hallgatókról részletes adatokat közölt. Azért csak a felsőbb évesekről, mert, mint írta, az elsőéves felvételekre vonatkozóan minden egyetem „6%-ban állapította meg a felvehető zsidó hallgatók számát”.³¹⁴

A felsőbb éves zsidó diákok felvétele jogszerű volt, hiszen rájuk a zsidókvóta nem vonatkozott. A pécsi és a szegedi – a budapesti egyetem eljárásával ellentétben – a kikeresztelkedett zsidókat is kereszténynek minősítette. Jogilag ennek sem volt akadálya, hiszen a törvény végrehajtási utasítása nem definiálta, hogy kit és milyen alapon kell zsidónak számítani. De a budapesti egyetem fajvédő tanárai Hoór Károly orvoskari dékán vezetésével tiltakoztak a pécsi és szegedi egyetem eljárása ellen, mondván, hogy a kikeresztelkedett zsidó is zsidó marad, hiszen ezen az alapon „a

³¹² Pécsi Egyetemi Levéltár, *Raktori hivatali iratok*, 317/1921–22.

³¹³ HALLER ISTVÁN (1926) 134–135. old.

³¹⁴ HALLER ISTVÁN (1926) 123. old.

chinai szülőtől származó keresztény vallásra áttért chinai” is megszűnne „mongol” lenni.³¹⁵

A fajvédők támadása miatt a szegedi egyetem 1922-ben feliratot intézett a kultuszminiszterhez, amelyben azt a kérdést tette fel, hogy „valamely nemzetiséghez, vagy fajhoz tartozás a vallás, vagy a származás, illetőleg minő okmányok alapján döntendő el”.³¹⁶ A felterjesztést Klebelsberg kultuszminiszter a fővárosi tudományegyetemre küldte el véleményezésre, ahol az egyes karok külön is véleményezték a kérdést. A jogi kar szerint annak megállapítására, hogy ki számít zsidónak, csak a vallás volt az irányadó, hiszen magát a 6%-os kvótát is az izraelita vallásuk alapján állapította meg a törvényhozó, s ha a kikeresztelkedett zsidókat is beszámítják, magasabb kvótát kellett volna megszabni. Az orvoskar szerint viszont a zsidósághoz tartozás „csupán a származás és soha a vallás szerint nem ítéltető meg, hiszen a valláscserélés nem a származást, sem a fajt nem változtatja meg”, és „az 1920. t.c. nem felekezetek, nem vallás, hanem expressis verbis nemzetiség és faj szerint osztályoz”.³¹⁷

A vita végérvényesen nem dőlt el ugyan, de tény, hogy mind a fővárosi, mind pedig a pécsi és a szegedi egyetem felvételi gyakorlatában egyre ritkább lett a kikeresztelkedett zsidók keresztényként szerepeltetése. Négy év után, 1926-ban azonban a Bethlen-kormánynak a zsidókkal kapcsolatos békítő lépései sorában Klebelsberg rendeletben tért vissza a kérdésre. Az új rendelet szembeszállt a fajvédők értelmezésével, és elrendelte, hogy a kikeresztelkedetteket a felvételeknél nem a zsidók, hanem a keresztények közé kell sorolni.³¹⁸ A miniszter ekkor a sajtóban is nyilatkozott arról, hogy a zsidóság nem faj, hanem „felekezet”.³¹⁹

De Klebelsberg ezt a lépést politikai engedménynek tekintette, nem pedig egy jogsérelem orvoslásának, hiszen, mint ahogy két év múlva, 1928-ban a képviselőházban kijelentette: 1920 után valójában azok az egyetemek, illetve karok értelmezték helyesen a törvényt és cselekedtek „logikusan”, amelyek „a kikeresztelkedett zsidót is beszámították a zsidó faj kontingenciájába”. Mint mondta, ha az 1920-as törvénnyel kapcsolatosan a törvényhozó

³¹⁵ HOÓR KÁROLY (1925), 8. old.

³¹⁶ ELTE Levéltár, Rektori Hivatal, *Egyetemi tanácsi jegyzőkönyvek*, 1922/I. rendes ülés.

³¹⁷ Uo.

³¹⁸ MTI Hírárchívum, Heti kiadás, 38. szám, 1926. szeptember 21. 2. old.

³¹⁹ LADÁNYI ANDOR (1994) 1124. old.

7. táblázat. A zsidók aránya a felsőbb éves egyetemisták között a budapesti, pécsi és szegedi egyetemen az 1920/1921-es tanévben a kultuszminisztérium adatai szerint (százalékban).

Évfolyam	Karok	Budapesti tudományegyetem	Pécsi tudományegyetem	Szegedi tudományegyetem
II.	Jogi kar	8,0	n. a.	8,1
	Orvosi kar	6,2	77,0	51,5
	Bölcsészkar	5,4	n. a.	25,0
III.	Jogi kar	9,5	n. a.	9,8
	Orvosi kar	6,2	89,0	49,0
	Bölcsészeti kar	7,5	n. a.	33,3
IV.	Jogi kar	15,6	n. a.	5,5
	Orvosi kar	15,4	84,0	47,5
	Bölcsészeti kar	6,6	n. a.	22,2
V.	Orvosi kar	15,0	46,6	75,0

Forrás: HALLER (1926), 124. old.

szándékát is vizsgáljuk, nem kétséges, hogy a törvényhozók a faji és nem a vallási meghatározás mellett álltak.³²⁰

Végül is tehát a közkeletű – és olykor a szakirodalomban is helyet kapó – vélekedéssel ellentétben a felsőbb évfolyamos, „szerzett jogos” zsidó diákok felvételével a pécsi és a szegedi egyetemek a zsidókvóta érvényesülését nem „enyhítették”. Hiszen a felsőbb évesekre a törvény eleve nem vonatkozott, még ha a fővárosi egyetem jogellenesen ki is terjesztette rájuk a kvótát. Arra sem volt a törvényben előírás, hogy az egyes egyetemek a más egyetemekről felsőbb évfolyamosokat ne vehessenek át. Más kérdés, hogy a budapesti egyetemek – a törvényt megszegve – a felsőbb évfolyamos, ún. „szerzett jogos” zsidó diákokat sem engedték beiratkozni.

³²⁰ *Képviselőházi Napló*, 1927. IX. kötet, 196. old (1928. február 23.)

Kevés keresztény jelentkező Pécsen és Szegeden

A szegedi és a pécsi egyetemre az elvártnál lényegesen kevesebb keresztény fiatal jelentkezett. A felvett keresztény jelentkezők közül sokan év elején egyszerűen nem jelentek meg, vagy ahogyan a szegedi egyetem felvételi bizottsága fogalmazott, az évkezdésre „a magyarok elmaradtak”.³²¹ De még a ténylegesen beiratkozott keresztény hallgatók felől sem lehettek ezek az egyetemek biztosak: 1920 őszén például a szegedi orvostudományi karon 146 felvett hallgatóból 52 távozott két nap alatt, hogy a budapesti egyetemre iratkozzon át.³²² Nyilvánvaló, hogy ezzel a szegedi egyetemen megnőtt a zsidó hallgatók aránya, anélkül azonban, hogy egyetlen zsidó hallgatóval többet vettek volna fel, mint amennyit eredetileg beengedtek.

A szegedi egyetemen keresztény jelentkezőkből évekig krónikus hiány volt. Az orvosi karon az állami keretszám (az összes évfolyamra együtt) 750 volt, azonban a keretet 1921 és 1926 között egyetlen évben sem sikerült betölteni. (1921/1922-ben csak 484, 1922/1923-ban csak 488, 1923/1924-ben 400, 1924/1925-ben 353, 1926/1927-ben 361 hallgatója volt a karnak.)

A numerus clausus első évében, 1920/1921-ben sikerült ugyan az orvoskar első évfolyamára 150 diákot felvenni, de a tanévkezdésre csupán 108 diák jelent meg.³²³ Még „rosszabbul” alakult a helyzet a következő évben, amikor a természettudományi és matematikakarra együttesen az engedélyezett 150 helyre csupán 57 diák iratkozott be.³²⁴ Közülük 10 volt zsidó. Őket az eredeti keretlétszám alapján vették fel oly módon, hogy a zsidók a tervezett évfolyam 6,6%-át tették ki. Mivel azonban a felvett keresztény hallgatóknak több mint a fele (66%-a) nem iratkozott be, a zsidók aránya úgy nőtt meg 18%-ra, hogy közben egyetlen zsidó hallgatóval sem vett fel az egyetem többet mint amennyi a zsidókvótába – a szeptemberi felvételeknél – belefért volna.

³²¹ Szegedi Tudományegyetem Általános Orvostudományi kar, Dékáni Hivatal, 1923. január 12.

³²² Szegedi Tudományegyetem Általános Orvostudományi kar, Dékáni Hivatal, IV. rk. ülés, 1921. október 21.

³²³ HOÓR KÁROLY (1923) 4–5. old. Hoór azt is közli, hogy a zsidó hallgatók száma 17 volt, de nem tér ki arra, hogy ezek közül mennyi volt kikeresztelkedett. Mindenesetre a 17 hallgató a 108-nak 16%-a, de az engedélyezett keretnek csupán 11%-a, és feltehető, hogy ezek között a zsidó vallásúak aránya a kvóta szerint alakult.

³²⁴ HOÓR KÁROLY (1923) 4–5. old.

1922-ben a szegedi orvoskar már óvatosabb volt, és ügyelt rá, hogy a keresztények alacsony száma miatt a zsidók aránya ne haladja meg a kvóta előírásait. Első évre az állami keretszám 150 diák felvételét tette lehetővé, ezek közül a zsidókvóta szerint 9 lehetett volna zsidó. Viszont az elvárt 141 keresztény hallgató helyett csak 85 jelentkezett, akit a kar kivétel nélkül fel is vett. De a zsidók arányát most már nem a 150-es keretszámhoz szabták, mint az előző évben, hanem a ténylegesen felvételiző keresztények számához, úgyhogy a 170 zsidó jelentkezőből csak 5-öt vettek fel (l. 23. kép). Elhatározták, hogy amennyiben a későbbiekben újabb keresztény hallgatók jelentkeznek, akkor a felvehető zsidók számát a zsidókvóta arányainak megfelelően újraszámolják.³²⁵ A következő évben, az 1923/1924-es tanévre vonatkozóan az orvoskar a 150-es felvételi keretszámot – a keresztény jelentkezők alacsony száma miatt – ismét nem tudta kitölteni, csupán 68 keresztény hallgatót tudott első évre felvenni. A zsidó felvételizők közül ezért az egyetem összesen 4-et vett fel, azaz a zsidók arányát nem az engedélyezett felvételi keretszámokhoz, hanem a ténylegesen felvételt kérő keresztény hallgatók számához szabta.³²⁶

A keresztény jelentkezők alacsony számával magyarázható a szegedi természettudományi kar helyzete is: 1922/1923-ban a minisztérium által engedélyezett 400 fő helyett mindössze 91 hallgató iratkozott be ide.³²⁷

A húszas évek elején hasonló volt a helyzet a pécsi egyetemen is. Az egyetemnek nagyon kevés keresztény jelentkezője volt, a felsőbb évfolyamokat ezért a budapesti egyetemről kiszorított zsidó diákokkal töltötték meg. Az 1920/1921-es tanév első félévében a második évfolyamon a zsidó diákok aránya 77% (45 fő), a harmadik évfolyamon 89% (57 fő), a negyedik évfolyamon 84% (42 fő) és az ötödik évfolyamon 75% (37 fő) volt. A felsőbb évfolyamokra nézve a numerus clausus törvény semmiféle előírást nem tartalmazott, a pécsi egyetem tehát nem járt el szabályellenesen. Azonban az első évfolyamon a pécsi egyetem is betartotta a zsidókvóta előírásait, úgyhogy az első évre

³²⁵ Szegedi Tudományegyetem Általános Orvostudományi kar, Dékáni Hivatal, 1922. szeptember hó 4-én tartott rendes ülés.

³²⁶ Szegedi Tudományegyetem Általános Orvostudományi kar, Dékáni Hivatal, 1923. szeptember hó 7-én tartott rk. ülés. A keresztény jelentkezők száma tartósan alacsony maradt: még 1927-ben is csupán 73 keresztény jelentkezője volt első évben a karnak, szemben a 61 zsidó jelentkezővel. A keretszámokat ekkor sem töltötték ki, hanem a tanulmányi eredmény alapján felvehető 68 keresztény felvétele után csupán 5 zsidó hallgatót vettek fel. L. MOL K 36, 1928-23-69628, A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Orvostudományi Karának Dékáni Hivatala, összesítés a vidéki egyetemekről.

³²⁷ HOÓR KÁROLY (1923) 6. old.

az első félévre felvételre ajánl a biz-
ottság 85 keresztény növendékét és be-
írta 5 folyamodót, 2 méltóságos
osztály: Singer Irén, Kemény Imre,
Frankl Tibor, Fischer Miklós, Bach
Ernő. Arra az eshetőségre számítva,
hogy a később jelentkező keresztények-
kel betelik a felvehető mértéke, 150,
illetve 170, még ötöt ajánl tartaléknak
a bizottság. Ezek: Stern Eleonora, Máté
Gyula, Winkler Erzsébet, Wilhelm Sán-
dor, Weisz Aranka, akiket a jelentkező
keresztények számához képest rendre
venne fel a Dékán Úr.

**23. A zsidókvóta érvényesítése a sze-
gedi egyetem elsőéves felvételi eljárá-
sában, 1922/1923. (Az első félévre fel-
vételre ajánl a bizottság 85 keresztény
növendékre kiszámítva 5 folyamodót,
névszerint ezeket: Singer Irén, Kemény
Imre, Frankl Tibor, Fischer Miklós, Bach
Ernő. Arra az eshetőségre számítva,
hogy a később jelentkező keresztények-
kel betelik a felvehető mértéke, 150,
illetve 170, még ötöt ajánl tartaléknak
a bizottság. Ezek: Stern Eleonora, Máté
Gyula, Winkler Erzsébet, Wilhelm Sán-
dor, Weisz Aranka, akiket a jelentkező
keresztények számához képest rendre
venne fel a Dékán Úr.)**

felvett 12 zsidó diák csupán az évfolyam 6%-át tette ki.³²⁸ Magasabb arány-
ban vett fel zsidó hallgatókat a jogi kar az 1921/1922-es tanévre, ekkor 98
keresztény diákot és 14 zsidó diákot vettek fel, igaz, 4 zsidó diák az elcsatolt
területekről menekült, és ezért nem számított bele a zsidókvótába.³²⁹ Ha
az egyetem a keresztények részére előírt állami keretszámokat keresztény
jelentkezőkkel ki tudta volna tölteni, a felvett zsidó hallgatók aránya éppen
a zsidókvóta szerint alakult volna.

De a budapesti tudományegyetem folyamatosan támadta a szege-
di és a pécsi egyetemet a zsidó diákok magas arányszáma miatt. Külön
felzúdulást váltott ki, hogy a szegedi egyetem az elcsatolt területekről
menekültek közül is felvett zsidó menekült diákokat. A szegedi egye-
temen pl. 1921/1922-ben a gyógyszerész és matematika szakra felvett 57
diák közül 4 volt menekült zsidó. Ugyanebben a tanévben az orvoskar
első évfolyamára felvett 111 diák közül 21 volt menekült zsidó. Utóbbia-

³²⁸ A fluktuáció miatt a második félévre a számadatok megváltoztak. A szövegben vala-
mennyi helyen az első féléves adatokat közlöm. (A második félévre az állami keretszámok
is megváltoztak.) Ebben az évben a pécsi egyetemen még csak az orvosi és a bölcsész-
kar működött Magyarországon, az 5 bölcsészhallgatóból zsidó volt 1 fő. PTE EL, VIII. 1a,
1921-22. (1396/1921-22. R. szám) Amikor tehát a fajvédők arra hivatkoztak, hogy a pécsi
bölcsészkaron a zsidók aránya 20%, erről az egyetelen zsidó diákról volt szó.

³²⁹ Pécsi Egyetemi Levéltár, *Elnöki iratok*, VIII. 104a, 1921-1922.

Valamennyi zsidó jelentkező kérelmének
elutasítását javasolja, mivel a törvényes
%-ot már is meghaladja az I. félévre beirat-
kozott zsidók száma a magyarok elmaradá-
sa miatt.

**24. A szegedi orvoskar
1923. januári jelentése a
zsidókvóta alkalmazásá-
ról az elsőéves felvéte-
lénél.**

kat nem a 6%-os zsidókvóta terhére vették fel, hanem azon rendelkezés
alapján, hogy az elcsatolt területekről származó menekülteket előnyben
kell részesíteni.³³⁰

A budapesti egyetemmel ellentétben sem Haller István kultuszmi-
niszter, sem utódja, Klebelsberg Kunó nem ellenezte a szegedi és a pécsi
egyetem eljárását. A menekült egyetemek fennmaradását szimboliku-
san fontosnak tartották, hogy Magyarország ezzel is jelezze, fenntartja
igényét az elcsatolt felvidéki, illetve erdélyi területekre. Fenntartásuk
ugyanakkor a numerus clausus szempontjából az abszurditás határát
súrolta: miközben a törvény elvben csökkenteni volt hivatott a felsőok-
tatásban részt vevők – s ezen belül a zsidók – számát, a képzési kapacitás
két új egyetemmel, vagy-is évente körülbelül kétezer hellyel bővült, ám
e helyekre nem volt elég keresztény felvételiző.³³¹ A vidéki egyetemek pa-
radox helyzetéről Rupert Rezső 1922-ben a nemzetgyűlésen is beszélt:
„Hiába vittük le Szegedre és Pécsre az egyetemeket, az a mi nagy remé-
nyünk, hogy azok ott meg fognak népesedni és még a szomszéd meg-
szállott területekről is oda fogják vonzani az ifjúságot, mind nemcsak
nem vált valóra, hanem az egyetemek teljesen elnéptelenedtek, alig hogy
lézeng bennük egy-két diák.

(...) De akkor minket az a gondolat vezetett, hogy az ország integritá-
sa felé törekszünk (...), hogy egyszer csak jön egy perc, amikor az ország-
nak határai kitágulnak és akkor ezeket a térségeket, ahová be tudunk
özönlölni, el kell engednünk, nem tudnánk eléggé ellepni, ha nem ké-
szültünk volna erre a nagy pillanatra.”³³² A fajvédőket azonban mindez
nem érdekelte, a pécsi egyetemet mint „a numerus clausus szégyenét”
emlegették.

³³⁰ HOÓR KÁROLY (1925) 5-6. old.

³³¹ HALLER ISTVÁN (1926) 134-135. old.

³³² *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. XVI. kötet, 353. old. (1922. február 7.)

Diákhány a zsidókvóta éveiben

A konfliktus kapcsán Haller egy olyan problémára is rámutatott, amelyre a numerus clausus törvény nem adott, mert nem adhatott megoldást. Nevezetesen arra, hogy a zsidókvóta érvényesítéséhez kellő számú keresztény hallgatóra is szükség lett volna. Arról, hogy a zsidókvótát keresztény jelentkezők híján hogyan kell érvényesíteni, a törvény hallgatott. Nem is lehetett ez másként, hiszen az egész törvény arra a feltevésre épült, hogy az egyetemekre többen akarnak járni, mint ahányan beférnek. Amint ez a feltevés megdőlt, az egész törvény alkalmazhatatlanná vált. „Ha valamelyik fakultásra 300 főből álló kontingens volt engedélyezve (ti. a minisztérium által) – írta Haller –, ebben 6%-os arány szerint 18 lehetett volna a zsidók száma. Azonban nem 300 jelentkezett az illető fakultásra, hanem csak 100. Ha mégis 18 zsidó hallgatót vettek fel, akkor a százalék a valóságban 6% helyett 18%-ra emelkedett.”³³³

A numerus clausus törvény hivatalos ideológiájával szemben a húszas évek második felétől jó néhány egyetem nem a túljelentkezés problémájával küzdött, hanem az ellenkezőjével, azzal, hogy a keresztény diákok számára megszabott keretszámokat jelentkezők híján nem tudták betölteni. Igaz, egyes karok és szakok – főként a fővárosban – olykor keresztény felvételizőket is elutasítottak, ám ezek többnyire nők voltak, és elutasításuk nem a létszámkorlátra, hanem a nőhallgatókkal szembeni általános idegenkedésre vezethető vissza. A keresztény férfi felvételizők szempontjából viszont ekkor már nem az volt a probléma, hogy az állam a keretszámokat túl alacsonyan szabta meg, és ezért a felvételizők kiszorultak. Éppen ellenkezőleg, a gond inkább az volt, hogy a keresztény felvételizők sokszor nem voltak elegendően ahhoz, hogy az állam által megszabott – 1923-tól folyamatosan csökkentett – keretszámokat betöltsék.³³⁴ Már nem az volt a probléma, hogy túl sok diák jelentkezik az egyetemekre, hanem az, hogy a nem zsidó jelentkezők száma jelentősen apadni kezdett. A húszas évek elejét jellemző magasabb diáklétszámról az évtized közepére (1924-re) az egyetemi és

³³³ HALLER ISTVÁN (1926) 125. old.

³³⁴ Az 1920/1921-es évre megállapított 13 767 fős keretszámra még 13 696 hallgató jelentkezett, ellenben az 1921/1922-re megállapított 17 928 fős keretszámra már csak 16 829, az 1922/1923-ra megállapított 19 905 fős keretszámra pedig csak 17 764 hallgató jutott. A keretszámokat (amelyek a numerus clausus által érintett intézményekre vonatkoznak) közli LADÁNYI ANDOR (1979) 167–168. old. A beiratkozottak (egyetemek és jogakadémiák) számát közli HALLER ISTVÁN (1926) 130. old.

25. Rupert Rezső 1928 körül

főiskolai hallgatók száma az utolsó háború előtti év kb. 15 000 fős szintjére csökkent, és egészen 1940-ig nagyjából ezen a szinten maradt. Azonban a legtöbb egyetemen a zsidókvóta korlátozásai mellett még így is nehéz volt az évfolyamokat keresztény hallgatókkal megtölteni. Jobban megfontolva, ebben semmi meglepő nincs, hiszen a háború előtti diáklétszámok eléréséhez a zsidókvóta megszorításai miatt 20-25%-kal több keresztény diákot kellett felvenni, mint a háború előtt.

Azonban, mint a 8. táblázat mutatja, az érettségizettek között a keresztények létszáma nem nőtt ilyen mértékben, úgyhogy az egész rendszer utánpótlása aka-

dozni kezdett.³³⁵ Ezt a többletet kezdetben még az elmaradt háborús évfolyamokból úgy-ahogy ki lehetett állítani, de hosszabb távon már nehezebben ment a dolog (l. 8. táblázat). Jól mutatja ezt az 1911/1912-es és az 1925/1926-os év összehasonlítása. 1911/1912-ben, amikor még nem létezett zsidókvóta, a tudományegyetemeken és jogakadémiákon beiratkozott 12 274 fős diáklétszám eléréséhez 8906 keresztény hallgatóra volt szükség, a maradék 3368 helyet zsidók töltötték be.³³⁶ De 1925/1926-ban, amikor a diákok összlétszáma ismét az 1911/1912-es tanév létszámához volt hasonló, mintegy 12 326 fő, már 11 043 keresztény volt közöttük.³³⁷ Ez azt jelentette, hogy az 1925/1926-os diáklétszám kiállításához több mint 2000-rel több keresztény diákra volt szükség, mint a hasonló összlétszám kiállításához 14 évvel korábban.

³³⁵ A Műegyetemre és a közgazdasági karra a húszas években felvetteknek kb. 9-10%-a felsőkereskedelmi iskolában letett érettségivel jött. ASZTALOS JÓZSEF, *A magyar főiskolai hallgatók statisztikája az 1930/31. tanévben*, Bp. 1932. 31. old.

³³⁶ HALLER ISTVÁN (1926) 130. old.

³³⁷ Uo.

8. táblázat. A keresztény és zsidó érettségizők számának alakulása 1911 és 1926 között.

Tanév	Gimnáziumokban és reáliskolákban sikeresen érettségizett, összesen	Keresztény	Zsidó	Továbbtanult egyetemen, jogakadémián, amely 1920-tól a numerus clausus hatálya alá esett (főiskola nem)	Továbbtanulók az összes érettségizett százalékában (a numerus clausus által 1920-tól érintett intézményekben, %)
1911/1912	5 015	3 900	1 115	2 805	55,9
1912/1913	5 348	4 128	1 220	3 187	63,5
1913/1914	5 690	4 452	1 238	3 153	55,4
1914/1915	6 081	4 682	1 399	2 240	36,8
1915/1916	7 295	5 682	1 613	1 387	19,0
1916/1917	6 009	4 461	1 548	1 695	28,2
1917/1918	6 426	4 828	1 598	1 927	30,0
1918/1919	3 824	2 656	1 168	1 707	44,6
1919/1920	4 079	3 017	1 062	1 938	42,6
1920/1921	4 697	3 533	1 164	2 234	47,6
1921/1922	4 579	3 420	1 159	2 399	52,4
1922/1923	4 426	3 242	1 184	2 010	45,5
1923/1924	4 729	3 558	1 171	2 246	47,5
1924/1925	4 547	3 512	1 035	2 343	51,5
1925/1926	4 871	3 819	1 052	2 638	54,25

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyvek

A húszas évek közepétől a keresztény jelentkezők már az egyre csökkentett felvételi keretszámokat sem tudják kitölteni.³³⁸ Néhány évvel a törvény bevezetése után még a numerus clausus bevezetését korábban oly harcosan pártoló antiszemita statisztikus, Kovács Alajos is megállapította, hogy immáron az „élet... önmaga szabályozza a kérdést”, mert az egyetemeken spontán módon, „fokozatosan fogy a hallgatók száma”.³³⁹ Klebelsberg Kunó pedig már 1925-ben arról beszélt, hogy a zsidók kiszorítása ellenére a keresztény értelmiség gyermekei nem jelentkeztek nagyobb számban az egyetemre. „Az 1924. év már jelezte – írta a statisztikus Laky Dezső –, hogy országunk fiatalságának szinte abnormális torlódása az egyetemi tantermek felé ellenkező fordulatot vett.”³⁴⁰

A keresztény férfi jelentkezők száma a budapesti orvoskaron feltűnően csökkent. A kar első évére az állami keretszám 400 fő volt. 1923-ban erre még 502 jelentkező volt. A következő évben viszont 400 folyamodó helyett (akik közül 376-nak kereszténynek kellett volna lennie ahhoz, hogy a zsidókvóta betartható legyen), már csak 253 keresztény diák jelentkezett.³⁴¹ Az 1925/1926-os tanévre 280 keresztény folyamodó volt.³⁴² Az 1926/1927-es tanévben 273 keresztény folyamodó volt.³⁴³ Az 1927/1928-as tanévben 278 keresztény folyamodó volt.³⁴⁴ A budapesti orvoskar úgy próbált javítani a helyzeten, hogy a pécsi és szegedi egyetemről hívott át elsőéveseket, ezáltal viszont az ottani egyetemek évfolyamainak összetétele változott meg. Végül az oktatási miniszter 1928-ban a budapesti orvoskar első évfolyamának állami keretszámát 400-ról 240-re csökkentette. Hasonló lépések

³³⁸ Például 1926-ban a Műegyetemen 670 engedélyezett helyre mindössze 558 diák folytatódt felvételért, és ezek közül nem több, mint 472 volt felvehető. BME Levéltára. *Egyetemi tanácsi jegyzőkönyvek*, 3/a, 5. (1926. november 11.) A felvételi keretszámokat 1923 után évről évre csökkentették. Kovács Alajos cikket idézi HALLER ISTVÁN (1926) 233. old. Haller István kultuszminiszter, akit a kortársak a „numerus clausus atyjaként” emlegettek, 1926-ban arról írt, hogy a nem zsidó vallású magyarok „ma sincsenek olyan anyagi helyzetben, hogy ki tudnák tölteni azt az arányszámot, amely őket megilleti.” HALLER ISTVÁN (1926) 144. old.

³³⁹ HALLER ISTVÁN (1926) 233. old.

³⁴⁰ Idézi KIRÁLY SÁNDOR (2009) 16. old.

³⁴¹ SOTE Levéltár, *A budapesti kir. Magyar Pázmány Péter tudományegyetem orvoskari tanártestülete üléseinek jegyzőkönyvei*. Az 1924. szeptember 10. I. rendes ülés.

³⁴² SOTE Levéltár, *A budapesti kir. Magyar Pázmány Péter tudományegyetem orvoskari tanártestülete üléseinek jegyzőkönyvei*. 1925. szeptember 10. I. rendes ülés.

³⁴³ SOTE Levéltár, *A budapesti kir. Magyar Pázmány Péter tudományegyetem orvoskari tanártestülete üléseinek jegyzőkönyvei*. 1926. szeptember 7. I. rendes ülés.

³⁴⁴ SOTE Levéltár, *A budapesti kir. Magyar Pázmány Péter tudományegyetem orvoskari tanártestülete üléseinek jegyzőkönyvei*. 1927. október 9. III. rendes ülés.

re volt szükség más karokon és egyetemeken is. A Műegyetemen például 1925-ben 670 helyre már csak 558 jelentkező volt, akik közül tanulmányi eredménye miatt csupán 472 fő felvétele volt lehetséges.³⁴⁵

Előfordult az is, hogy maguk az egyetemek kérték, hogy a kultuszminiszter csökkentse a felvételi keretszámokat, mint pl. 1927-ben a szegedi orvoskar, amely azzal érvelt, hogy a megszabott 150-es keretszámot keresztény jelentkezőkkel képtelenség betölteni. Nincs kilátás arra – írta a szegedi egyetem dékánja a kultuszminiszternek –, hogy az I. évre „150 magyar hallgató jelentkezzen. Természetesen ez a szám azonnal betelne, ha a zsidókat is fel kellene mind vennünk, hiszen 92 zsidó kérvényét utasítottuk vissza ebben az évben is. A felvehető hallgatók számának 70-ben, vagy 80-ban való megállapítása esetén ez a veszély elkerülhető lenne.”³⁴⁶

A szegedi és pécsi egyetemek megfélemlítése

A fokozatosan kibontakozó diákhány ellenére a fajvédő mozgalmak számára a pécsi és szegedi egyetem felvételi gyakorlata elfogadhatatlan volt.

Attól tartottak, hogy a bethleni konszolidáció előrehaladásával a zsidókvóta szigora a pécsi és szegedi egyetemek mintájára – a felsőbb évfolyamokon, amelyekre a numerus clausus törvény nem vonatkozott – akár a fővárosban is fellazulhat. Megindították tehát támadásukat a két menekült egyetem ellen, amelyeket a numerus clausus törvény kijátszásával vádoltak meg. A kampányban ismét színre lépett a numerus clausus legbefolyásosabb élharcosa, Prohászka Ottokár. „Az ifjú nemzedékhez” címmel 1923 januárjában szöveget intézett „a magyar ifjúsághoz”, amelyben a bethleni vezetőréteget azzal vádolta meg, hogy „napirendre tért” az ország katasztrofája felett, és „felejteti, békülni akar”.³⁴⁷ A „liberális eszmék bűbájától megtévesztett őszülő nemzedékkel” nincs mit kezdeni, mondta, úgyhogy a fajvédők immár csak a fiatalabb generációtól várhatják az eszme képviselését.³⁴⁸ A fajvédő egyetemi szervezetek Horthy Miklós kormányzó személyes támogatását is kivívták. Horthy szimbolikus gesztust tett a fajvédők

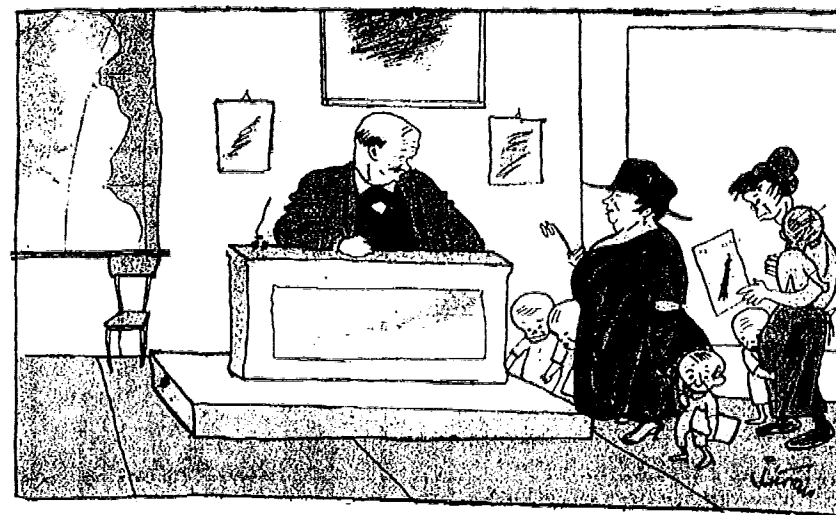
³⁴⁵ BME Levéltára. Egyetemi tanácsi jegyzőkönyvek 3/a, 5, 1926. november II.

³⁴⁶ LADÁNYI ANDOR (1994) 1135. old.

³⁴⁷ Prohászka Ottokár, „Az ifjú nemzedékhez”, *Cél*, 1923. november, in: SCHÜTZ ANTAL szerk. *Iránytű*, Prohászka Ottokár összegyűjtött munkái, XXII. kötet, 313–318. old.

³⁴⁸ Uo.

Numerus clausus az elemiben

— Nagyságos asszonyé mind a gyerek?
— Nem, kérem, csak ez az egyik, a többi azért hoztam el, hogy kijöjjön a percent.

26. A Borsszem Jankó karikatúrája 1920-ból

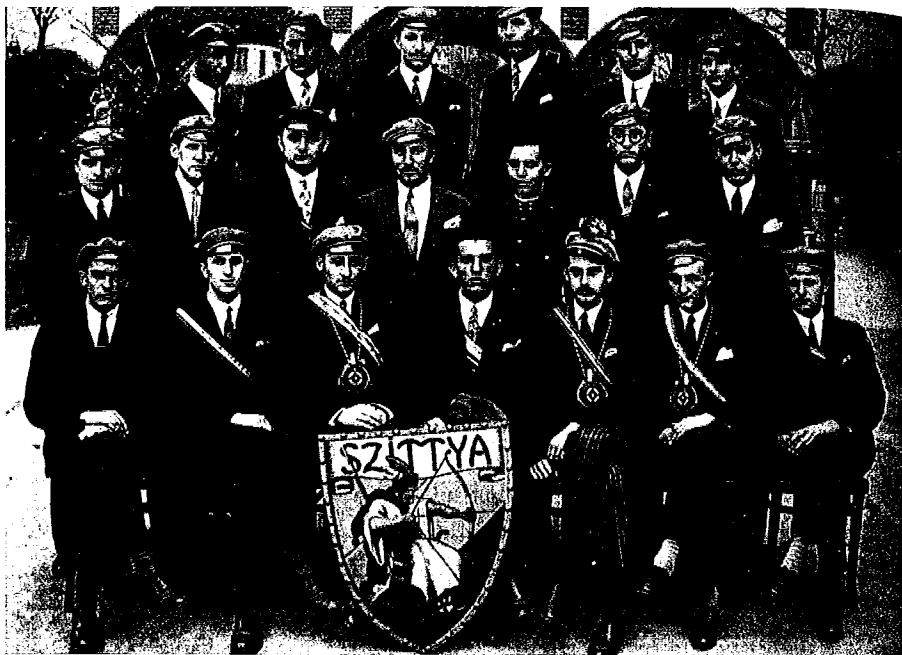
mellett, amikor 1923 januárjában meglátogatta az antiszemita izgatás miatt vád alá helyezett Centrum Lapkiadó Vállalatot.

A fajvédők a pécsi és a szegedi egyetem ellen botrányok sorozatát robbantották ki. 1922 októberétől a fajvédő diákok a pécsi egyetem kémia gyakorlatán hetente véresre verték a zsidó hallgatókat, és megverték nőket is, mígnem a rektorátus kénytelen volt felfüggeszteni az egyetemi gyakorlatokat, melynek következtében az évfolyam valamennyi hallgatója elvesztette a félévet.³⁴⁹ 1923 nyarán a pécsi fajvédő egyetemisták tüntetést szerveztek, mert a „numerus clausus törvényt nem tartotta be az egyetemi tanács”.³⁵⁰ A pécsi egyetem rektorát, Halasy Nagy József filozófiaprofesszort „ízg-vérig liberális és zsidóbarát” vezetési elveiért támadták.³⁵¹ Memorandummal fordultak az ország valamennyi egyeteméhez, követelvén, hogy a tantermek-

³⁴⁹ BETHLEN PÁL, (1925) 120. old.

³⁵⁰ N. SZEGVÁRI KATALIN (1988) 135. old.

³⁵¹ Uo.

27. A Hungária Egyesület Szittya szakosztálya az 1920-as években

ben az első padokban ne ülhessen zsidó diák, tanársegédnek és demonstrátornak zsidókat ne lehessen alkalmazni. Ennél is vészterhebb volt az a követelés, hogy minden egyetem vizsgálja felül a beiratkozott zsidó diákok diákstátuszát, s amennyiben a hallgatóságban több zsidó van, mint amennyi a zsidókvóta szerint lehetséges, vonják meg a zsidó diákoktól a tanulási jogát.³⁵² A fajvédő diákok a pécsi egyetemet bojkottal fenyegették meg.

A fajvédők 1923 őszére célhoz értek. A pécsi egyetem ígéretet tett arra, hogy minden egyes keresztény orvostanhallgató ingyenes ellátásban részesül az egyetemen, és arra, hogy a felvételeknél fokozott mértékben ügyel a zsidókvóta érvényesítésére (l. 9. táblázat). A szegedi egyetemen 1923-ban a zavargások nyomán került sor az új rektor, a fajvédő nézeteiről ismert belgyógyászprofesszor, Veszprémy Dezső kinevezésére. Veszprémy székfoglalójában nem sok kétséget hagyott szándékai iránt. Kijelentette, hogy a magyar nemzet regenerációja csak „a magyar nemzet húsából való hús és vérből való vér” érvényesü-

³⁵² Uo.

9. táblázat. A zsidó diákok száma és aránya a szegedi és pécsi egyetemen (összes évfolyam, második félév) 1920–1925.

Tanév	Szegedi egyetem		Pécsi egyetem	
	száma	aránya (%)	száma	aránya (%)
1920/1921	407	31,5	370	57,3
1921/1922	240	24,7	835	56,0
1922/1923	211	19,1	805	52,6
1923/1924	152	14,7	593	48,7
1924/1925	133	12,9	362	32,7
1925/1926	128	12,3	243	25,4

Forrás: HALLER ISTVÁN (1926) 137–143. old.

lésétől várható.³⁵³ A zsidók aránya mindkét egyetemen meredek csökkenésnek indult: 1926-ra a két egyetemen együttvéve már csupán 371 zsidó diák maradt, kb. 400-zal kevesebb, mint amennyi 1920-ban járt ezekre az egyetemekre.

Nők

A numerus clausus törvény bevezetése után nemcsak a zsidók, hanem a nők is nehezen jutottak be az egyetemre. A törvény a nőkre nézve explicit megszorítást ugyan nem tartalmazott, de az egyetemi karok egy része önhatalmúlag korlátozta a nők felvételét.

A budapesti orvoskar, amely az egyetemen belül a numerus clausus gondolatát 1919-ben elsőként felvetette, kezdetben a zárt szám tervét nem is a zsidók nagy számával indokolta meg, hanem azzal, hogy a háborús évek alatt a behívott diákok helyére – egyébként a háborús kormányok egyetértésével – nők iratkoztak be, arányuk az 1913-as 5%-ról 1917-re 29%-ra emelkedett.³⁵⁴ Az orvoskar olyan intézkedést javasolt bevezetni, amely az állam segítségével a férfiak javára visszaállítja a kívánatosnak ítélt arányt.³⁵⁵ A női orvosokkal

³⁵³ Uo.

³⁵⁴ LADÁNYI ANDOR (1996/3) 378. old.

³⁵⁵ A nőket többnyire „rendkívüli” hallgatóként vették fel, és csak akkor iratkozhattak be „rendes” hallgatóként, ha az elsőéves vizsgáikat kielégítő eredménnyel tették le. N. SZEGVÁRI KATALIN (1988) 107. old. A nők a húszas évek közepéig nem látogathatták a Műegyetemet. N. SZEGVÁRI KATALIN (1988) 160–161. old.

szembeni ellenérzésnek zsidóellenes éle is volt, hiszen a női orvostanhallgatók több mint a fele, 62%-a zsidó volt.³⁵⁶ Amikor tehát az orvoskar a nők kiszorítására tett lépéseket, voltaképpen egy többségében zsidókból álló – női – hallgatói réteget akart kiszorítani. Ezzel magyarázható, hogy a női hallgatók kizárását az orvoskar már 1919-ben azért tartotta szükségesnek, „nehogy a keresztény fiúk szoríttassanak ki”, s ezen indoklásban a hangsúly egyszerre volt a „keresztény” és a „fiúk” kifejezésen.³⁵⁷

A női hallgatók jogi és műegyetemi tanulmányokat nem folytathattak. 1918 decemberében a Károlyi-kormány ezeket a szakokat is megnyitotta, de 1920 után ez az intézkedés érvényét veszítette. A budapesti orvoskar 1925/1926-ig egyetlen nőhallgatót sem vett fel. A kérdést 1927-ben újrászabályozták: ekkortól kezdve nőket a Műegyetem közgazdasági karára is fel lehetett venni, azonban a hittudományi és jogi karokra, valamint az állatorvosi főiskolára továbbra sem.

Szelekció, kontraszelekció és szelektív lemorzsolódás a numerus clausus rendszerében

A zsidókvóta miatt a felvételiző fiatalok tanulmányi eredménye nem lehetett a felvételi döntés kizárólagos alapja. A felvételi bizottságok a zsidó diákok eredményességi sorrendjét megállapították ugyan, de – az elsőéves felvételeknél – ezt a sorrendet csupán a 6%-os kvóta betöltéséig vették figyelembe. A kvóta miatt a jó eredményű diákok is kiszorultak, ha zsidók voltak, ugyanakkor gyengébb eredményű diákok is bejutottak, ha keresztények voltak. Előfordult, hogy a felvételi bizottságok jelentései a zsidó diákok tanulmányi eredményeit nem is mutatták ki. Ilyen volt pl. a budapesti orvoskar felvételi bizottságának 1921-es jelentése, amely a következő kategóriákba sorolta a felvetteket:

„jelesen érett keresztény:	99
jól érett keresztény:	116
érett keresztény (közepes, vagy elégséges):	138
született zsidó:	23 ³⁵⁸

³⁵⁶ KOVÁCS M. MÁRIA (1994) 179–183. old. A bölcsészhallgatóknak 1918-ban 48%-a volt zsidó.

³⁵⁷ N. SZEGVÁRI KATALIN (1988) III. old.

³⁵⁸ N. SZEGVÁRI KATALIN (1988) 130. old.

A numerus clausus kontraszelekciós rendszere első évfolyamon valamennyi intézményben érvényesült, azonban a felsőbb évfolyamokon komoly eltérés volt az egyetemek között. A törvény alkalmazásának első öt évében a fővárosi tudományegyetemen a gyengébb tanulmányi eredményt felmutató hallgatók kétharmados többségben voltak a jobbakkal szemben. Ugyanakkor a szegedi és a pécsi egyetemen, ahova felsőbb évfolyamokra beengedték a fővárosból kiszorult zsidó diákokat, a jobb tanulmányi eredményt felmutató diákok voltak többségben, és hasonló volt a helyzet a debreceni egyetemen is (I. 10. táblázat).³⁵⁹

A faji paragrafus 1928-as módosítása után is hasonló maradt a helyzet. A jobb teljesítményű zsidó diákokat továbbra is nagy arányban utasították el, míg a gyengébb teljesítményű nem zsidókat nagyobb arányban vették fel. A budapesti orvoskaron a másodítást követően, 1928 szeptemberében a jeles érettségivel rendelkezők egyharmadát elutasították, ugyanakkor csaknem kétszer annyi elégségesen érettségizett, illetve bukás után pótérettségizett felvételizőt vettek fel, mint ahány jelesen érettet (I. 11. táblázat).³⁶⁰

A következő évben hasonló volt a helyzet. A bethleni vezetés ekkor már a külföld felé nem akarta vállalni a zsidók nyílt diszkriminációjának ódiúját. Ugyanakkor sok intézményben az egyetemi vezetők és a kultuszminisztérium irányítói immár zárt falak mögött, a nyilvánosság kizárásával, szinte konspiratív hangulatban folytatták tovább a régi gyakorlatot. Az orvoskar dékánja, Kenyeres Balázs 1929 őszén bizalmas feljegyzésben fordult Magyary Zoltán kultuszminiszteri tanácsoshoz, hogy elmagyarázza, miért lehetetlen a tanulmányi teljesítmény szerint meghozni a felvételi döntéseket, és valamennyi jeles felvételizőt felvenni. A feljegyzés jól érzékelteti a numerus clausus kérdésében az 1928-as módosítást követően előállt helyzetet.

10. táblázat. A kitűnőre, jelesre és jól érettségizettek aránya az egyetemek diákjai között, 1925.

Budapesti tudományegyetem	29%
Pécsi egyetem	60%
Szegedi egyetem	62%
Debreceni tudományegyetem	55%

Forrás: N. SZEGVÁRI KATALIN (1988) 141. old.

³⁵⁹ KORNIS GYULA (1927) 10. old.

³⁶⁰ LADÁNYI ANDOR, (1994) 1134–1135. old.

11. táblázat. A budapesti orvoskarra felvételizők és felvettek tanulmányi (érettségi) eredmény szerint 1928-ban.

Tanulmányi eredmény	Felvételizők között	Felvettek között
Jeles	96	66
Jó	114	66
Elégséges	189	115

Forrás: LADÁNYI ANDOR (1994) 1134–1135. old.

„A kimutatásba – írta a dékán – csak a száraz adatokat vettem fel, mert nem tudom, hogy távollétedben esetleg kinek a kezébe kerülhet.”³⁶¹ Majd pedig elmagyarázta, miért kellett a jeles felvételizők közül 30 fiatalt elutasítani, miközben 115 elégséges felvételizőt felvett a kar. „A folyamodók között volt 66% keresztény és 34% zsidó (...), hogyha a jeles érettségivel rendelkezők mind felvétetnek, bekerülne 43% zsidó és 57% keresztény, körülbelül ugyanez az arány állna elő a jelesek és a jók felvétele esetén...”³⁶² (l. 12. táblázat.)

A törvény módosítása után a felvételi eljárás szelektivitása sok karon változatlan maradt. A keresztény felvételizők közül senkit nem utasítottak el a szegedi egyetem gyógyszerész- és matematikakarán, a pécsi egyetem orvoskarán és a debreceni egyetem jogtudományi karán. Ugyanakkor az elutasított zsidó felvételizők aránya valamennyi egyetem orvoskarán meghaladta a 80%-ot. A Műegyetemen, a budapesti és a szegedi egyetem gyógyszerészkarán, a debreceni és a pécsi egyetem bölcsészkarán is csaknem minden keresztény felvételizőt felvettek. A zsidó felvételizőket az orvoskarokon kívül nagyon magas – 70% fölötti – arányban utasították el a pécsi és a szegedi egyetem jogi karán és a Műegyetemen (l. 13. táblázat, 208. oldal).

Szelektív lemorzsolódás

A felvételi rendszerben lévő kontraszelekció következményei megmutatkoztak a lemorzsolódásokban is. Súlyos helyzet alakult ki a budapesti orvoskaron, ahol a zsidókvótát nagy szigorral érvényesítették. A buda-

³⁶¹ N. SZEGVÁRI KATALIN (1988) 163. old.

³⁶² Uo.

12. táblázat. A budapesti orvoskarra 1929-ben felvételre pályázók megoszlása tanulmányi eredmény szerint.

Tanulmányi eredmény	Nem zsidó	Zsidó
Jeles	54	41
Jó	66	49
Elégséges	106	40
Elégtelen	34	4

Forrás: N. SZEGVÁRI KATALIN (1988) 163. old.

pesti orvoskar felvételi döntéseiben meghatározó szerepet játszó – antiszemitizmusáról ismert – Kenyeres Balázs orvosprofesszor megdöbbentő adatokat tett közzé a lemorzsolódásokról. E szerint 1930/1931-re az 1920 és 1923 között felvett hallgatók 40%-a nem végezte el az egyetemet.³⁶³ Mivel ezen egyetem orvoskarán 1920-tól alig engedtek be zsidó felvételizőt, a tanulmányaikat végleg abbahagyó hallgatók többsége keresztény volt.

Valamennyi jogi karon magas volt a lemorzsolódás. 1929/1930-ban a negyedéves joghallgatók száma az elsőéves hallgatók számának csupán 36%-a volt, szemben a bölcsészkarokkal, ahol a negyedévesek aránya az elsőévesek 72%-a volt.³⁶⁴ A korszak statisztikusainak becslése szerint a négyéves tanulmányi idővel működő tudományegyetemi karokon az összes hallgatók száma az első és az utolsó évfolyam között átlagosan 44,8%-kal csökkent.³⁶⁵ Noha lemorzsolódás létezett a zsidó diákok között is, a nagy többségében keresztény egyetemi diákságban a lemorzsolódás is nagyobb kört érintett.

A jelenségről Klebelsberg kultuszminiszter a parlamentben is beszélt. A lemorzsolódás szelektivitásának legfőbb okát nem a felvételi rendszerrel, hanem a keresztény családok rosszabb anyagi helyzetével magyarázta meg: „Gömbös t. barátom azt mondotta, hogy csak 6% a numerus clausus,

³⁶³ Báró Korányi Sándor hozzászólása, *Felsőházi Napló*, 1931. II. kötet, 349. old. (1933. június 24.) Az Orvosszövetség adatai szerint az 1930/1931 tanév végéig a fővárosban az 1920-ban beiratkozott hallgatók 51,4%-a, az 1921-ben beiratkozott hallgatók 48,1%-a, az 1922-ben beiratkozott hallgatók 42,6%-a, az 1923-ban beiratkozott hallgatók 39,8%-a szerzett csak diplomát. PTE, *Orvosi kar és intézeteinek iratanyaga*, VIII. 105.b.

³⁶⁴ ASZTALOS JÓZSEF (1932) 37. old.

³⁶⁵ ASZTALOS JÓZSEF (1934) 31. old.

de tíz százalékon felül van zsidóság az egyetemen. Miért van ez? Hiszen az első évben a numerus clausus (ti. a 6%) szerint vesznek fel. Ez azért van, mert a törvény numerus claususán túl van egy másik numerus clausus és ez a szegénység numerus claususa, és ez érvényesül ezeknél a keresztény gyerekeknél, akik sokszor nem tudják tanulmányaikat folytatni, anyagi hiánya miatt. Hivatkozom elsősorban a műegyetemre. E miatt elmaradnak a keresztények és megnő a zsidóság számaránya.”³⁶⁶

De bármi volt is a lemorzsolódások szelektivitásának legfőbb oka, a miniszter azon megállapítása, amely szerint a keresztények „maradnak el”, és így „megnő a zsidóság számaránya”, nagymértékben megmagyarázza azt a tényt, hogy miért volt a zsidók számarányának csökkenése valamivel lassúbb, mint amekkora az első éven érvényesített 6%-os kvóta alapján elvárható lett volna. Választ ad arra a kérdésre is, hogy vajon 1925/1926-ban, a numerus clausus ötödik évében, amikor már eltűntek a rendszerből a „szerzett jogos” zsidó diákok, miért volt a zsidó hallgatók aránya az összes egyetemista és főiskolás között még mindig 8,5% körül. Tekintve, hogy a szelektív lemorzsolódásnak a diákság összetételére gyakorolt hatása kumulatív volt, azaz az elsőéves lemorzsolódások valamennyi felsőbb évben éreztették a diákok összetételére gyakorolt hatásukat, a fenti arányok megfelelnek a miniszter azon állításának, hogy az elsőéves felvételeknél a 6%-os zsidókvótát valamennyi egyetemen nagyjában-egészében betartották.

Az 1930-as népszámlálás tanúsága szerint a zsidó felvételizők kizorítása az ország egyetemeiről a korábbi tendenciák drasztikus változásához vezetett. A zsidók körében megindult a diplomás értelmiség számának csökkenése. A numerus clausus törvény következtében a zsidó érettségizett fiatalok többsége már nem jutott be az egyetemre: míg az első világháború előtt, 1910-ben a zsidó érettségizett fiatalok 85%-a tanult tovább egyetemen, 1923-ra ez az arány 45%-ra csökkent.³⁶⁷ „A numerus clausus és az azzal kapcsolatos intézkedések (a zsidó tisztviselők eltávolítása) – írta Kovács Alajos – a népszámlálási adatok tanúsága szerint bizonyos tekintetben elérték céljukat, illetőleg megindítottak egy olyan folyamatot, amely, ha következetesen megmaradna, ehhez a célhoz fogna vezetni. A

tulajdonképpen értelmiségben a zsidóság aránya tényleg erősen leszállott, sőt abszolút száma is megfogyatkozott.”³⁶⁸

A zsidókvóta hatása az egyes diplomás foglalkozásokban

A zsidó diplomások számának csökkenése azonban nem egyenletesen oszlott meg a különféle diplomás foglalkozások között. Az állami és önkormányzati kinevezésekkel betöltött diplomás tisztviselői és tanári állásokban a zsidók száma jelentősen – több ezer fővel – csökkent. A közigazgatásban 1920-ban még 1425 zsidó dolgozott (4,4%), 1930-ban már csak 595 (1,7%). A közoktatásügyben 1920-ban 3560 (9%), 1930-ban 2498 (6,2%).³⁶⁹

Ugyanakkor a diplomások egy szűkebb rétegében, főként az orvosok, ügyvédek és más kisebb szabadfoglalkozások körében a zsidók abszolút száma csekély mértékben, évi néhány tucattal még ebben az évtizedben is növekedett, noha arányuk ezekben a csoportokban is csökkent. Ez részint az 1920 előtti évfolyamok diplomásainak, részint a külföldön diplomázott zsidó diákoknak volt betudható, részint pedig, főleg az ügyvédek esetében, a zsidókvóta keretén belül felvett diákoknak, hiszen a jogászhallgatóknak csak elenyésző része vált ügyvéddé. A zsidó orvosok száma 1920-tól egy évtized alatt országosan 699 fővel nőtt (2153-ról 2852-re), arányuk az összes orvos között viszont – mivel maga az orvosi kar nagymértékben nőtt, 46,3%-ról 34,4%-ra csökkent. A zsidó ügyvédek száma 387-tel (2306-ról 2693-ra) nőtt, arányuk az ügyvédi karon belül 50,5%-ról 49,2%-ra csökkent.³⁷⁰

Külföldön tanuló magyar zsidó diákok

Azon zsidó fiatalok egy része, akik a faji paragrafus miatt 1920 és 1928 között nem járhattak egyetemre, sohasem végezték el az egyetemet.

³⁶⁶ *Képviselőházi Napló*, 1927. IX. kötet, 201. old. (1928. február 23.)

³⁶⁷ KARÁDY VIKTOR (1997) 251. old.

³⁶⁸ KOVÁCS ALAJOS (1938) 20. old.

³⁶⁹ KOVÁCS ALAJOS (1938) 66. old.

³⁷⁰ Uo.

Több ezer zsidó diák viszont külföldön járt egyetemre, és sokan ezek közül később sem tértek vissza Magyarországra.³⁷¹ A magyar egyetemekről kiszorult zsidó fiatalok közül sokan külföldön, Bécsben, Prágában, Brnóban, Halléban, Drezdában, Lipcsében, Rómában vagy Berlinben jártak egyetemre. A töredékesen fennmaradt adatok szerint 1921-ben 1100 magyar zsidó diák tanult Prágában és 700 Bécsben.³⁷² Olaszország vonzerejét növelte, hogy 1923-tól a külföldi zsidó diákok tandíj és vizsgadíj nélkül járhattak az olasz egyetemekre.³⁷³ A megszorító kvóták és méltatlan körülmények elől külföldre kényszerült zsidó diákok, vagy – Karády Viktor szavaival – a „*numerus clausus száműzöttjei*” közül sokan a diploma megszerzése után sem tértek haza. Ők alkották azt az emigráns zsidó értelmiségi nemzedéket, amely azután külföldön érvényesülve kiemelkedő sikereket ért el a művészetek és a tudományok terén: Teller Ede, Wigner Jenő, Kármán Tódor, Hevesy György, Szilárd Leó, Neumann János, Mannheim Károly, a Polányi fivérek, Cukor György, Ormándy Jenő, Doráti Antal, Robert Capa, Arnold Hauser, Korda Sán-

³⁷¹ Kovács Alajosnak a népszámlálási adatokra alapozott számításai szerint az 1920-szal kezdődő évtizedben mintegy hétezer zsidó fiatal végzett egyetemet, ezeknek körülbelül a fele, mintegy 3500 diák külföldön tanult. Kovács Alajos adatai azonban valószínűleg lefelé torzítanak, mert nem tartalmazzák azoknak a zsidó diplomásoknak egy részét, akik az egyetem elvégzése után nem tértek haza. KARÁDY (1997, 240. old.) ennél néhány százal kevesebbre, BETHLEN PÁL (1925) valamivel többre becsüli a külföldön tanuló zsidó hallgatók számát. Nathaniel Katzburg adatai szerint 1921-ben Prágában 1100, 1922-ben Bécsben 800 zsidó diák folytatta tanulmányait. KATZBURG (2002) 58. old. A magyar zsidó szervezetek által fenntartott Központi Zsidó Diákbizottság adatai szerint 1928-ig támogatottjaik közül 1450 diák szerzett külföldön diplomát. Ez az adat (felszorozva öt évfolyammal) valószínűsíti, hogy a külföldön egyetemre járók összlétszáma ötezer felett volt. 1928-ig a Központi Zsidó Diákbizottság 1450 olyan külföldön tanuló magyar zsidó diákot tartott számon, akik diplomát szereztek. MOL K28, 53. tétel, Szabolcsi Lajos jelentése a Központi Zsidó Diákbizottság működéséről. Jelentés a magyarországi izraeliták országos irodájának 1929. évi működéséről.

³⁷² MILLER, L. MICHAEL (2006).

³⁷³ MOL K28 (Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály) 53. tétel, Szabolcsi Lajos beszámolója, 1929. március 13. A zsidó diákok felvételét elrendelő rendelet száma 2102/5421 volt. Mussolini elsősorban az 1922-ben a németországi egyetemeken a zsidó diákokat ért atrocitások miatt adta ki a rendeletet, amelynek alapján számos európai országból vettek fel zsidó diákokat Olaszországban. SZABOLCSI (1993) 412. old.

dor, Breuer Marcell, Moholy-Nagy László, Arthur Koestler valamennyien a *numerus clausus* elől menekültek külföldre.³⁷⁴

A zsidókvóta a mindennapokban

A zsidókvótát az egyes egyetemek a zsidókkal szemben nem egyformán alkalmazták. A fővárosban az orvoskaron és a műszaki egyetemen a törvényes kvótánál jóval szigorúbb megszorítást érvényesítettek. A fővárosban zsidó diákot alig vettek fel: a húszas években az összes évfolyamon együttvéve átlagosan 700-800 zsidó hallgató tanult, szemben a korábbi 2500-3000-res létszámmal.

Voltak főiskolák, ahova zsidó diákot egyáltalán nem vettek fel: a Soproni Bányamérnöki és Erdőmérnöki Főiskolán, a Keszthelyi és Magyaróvári Gazdasági Akadémián éveken át egyetlen zsidó hallgató sem tanult. A zsidó hallgatók aránya az országos arány alatt maradt az Állatorvosi Főiskolán és a Debreceni Gazdasági Akadémián.³⁷⁵ De még azon intézményekben is, ahol szigorúan a törvény betűje szerint jártak el, és a megszabott kvóta erejéig beengedték a zsidó diákokat, örökös vita forrása volt, hogy vajon a zsidók elleni megszorító kvótát egyetemenként, karonként, illetve szakonként kell-e alkalmazni – erről ugyanis az 1920-as törvény nem rendelkezett.

A *numerus clausus* törvény homályban hagyta a kérdést, hogy az egyetemi felvételek szempontjából kit kell zsidónak tekinteni, ezzel mintegy

³⁷⁴ Kovács Alajos becslése szerint ezek száma egy évtized alatt kb. 3500 volt. Pontos adat nem áll rendelkezésre arról, hogy a népszámlálási adatok a zsidó egyetemi diplomások számában mekkora változást mutatnak ki. Megközelítő adatot kaphatunk akkor, ha a „tulajdonképpeni értelmiség” összlétszámát vizsgáljuk, mert ebben a kategóriában túlnyomórészt az egyetemi diplomához kötött foglalkozások kaptak helyet. 1920-ban a „tulajdonképpeni értelmiség” összlétszáma 121 058 volt, s ebből 16 091 zsidó, 1930-ban az összlétszám 137 734 volt, s ebből 15 536 zsidó. KOVÁCS ALAJOS (1938) 66. old. Az 1920-as és 1930-as népszámlálási adatok szerint a zsidók száma a „tulajdonképpeni értelmiségben” mintegy 555 fővel csökkent: kevesebbel tehát, mint amennyi zsidó diákot a faji paragrafus kiszorított az egyetemről: a népszámlálási adatok ugyanis csak a diplomások összlétszámát mutatják meg, azt már nem, hogy a diplomások közül hányan szereztek külföldön diplomát. A zsidók aránya a tulajdonképpeni értelmiségben ezen évtized alatt 13,3%-ról 11,3%-ra csökkent, miközben a nem zsidó értelmiségiek száma összesen 17 321-gyel nőtt. (A tulajdonképpeni értelmiség összlétszámának növekményéhez hozzáadva 555 főt, amennyivel a zsidók száma csökkent.) Amennyiben tehát a faji paragrafus által kiszorított mintegy 5000 zsidó diák is járhatott volna egyetemre, akkor 1930-ra a zsidók aránya a tulajdonképpeni értelmiségben mintegy 15%-ot tett volna ki.

³⁷⁵ LADÁNYI ANDOR (1994) 1122. old.

harci témát kínált a húszas évek antiszemita mozgalmainak. Egyes egyetemeken, mint pl. a pécsi és a szegedi, a kvótát kezdetben csak a zsidó vallásúakkal szemben alkalmazták. Velük ellentétben a budapesti tudományegyetem tanácsa kezdettől úgy határozott, hogy a kikeresztelkedett zsidó is „a zsidó nemzetiséghez, illetve fajhoz tartozónak minősítették”.³⁷⁶ Másutt a kikeresztelkedett zsidók felvételi dossziéjára a „született zsidó” megjelölést vezették rá. A felvételi bizottságok olykor a kikeresztelkedés körülményeit külön megvizsgálták, hogy kiderüljön, vajon a zsidó diákok nem „stratégiai” okból, az egyetemi felvételt megkönnyítendő tértek-e át valamely keresztény felekezetre. Klebelsberg Kunó 1926-ban ezt a vizsgálatot kötelezővé is tette, elrendelte, hogy a karok maguk bírálják el minden egyes esetben, hogy az áttérés nem „in fraudem legis”, a törvény kijátszása céljából történt-e. A felvételi bizottságokban részt vevő fajvédő diákok éppen egy ilyen vizsgálat alkalmával verték meg és taszították le a márványlépcsőn Szilárd Leót, a később világhírrév vált fizikust.³⁷⁷

A zsidók kiszorítása az egyetem posztgraduális szintjein is folytatódott: a budapesti orvoskar posztgraduális képzésébe zsidó diák még díjtalan gyakornoki helyre sem jutott be.³⁷⁸

Az egyetemi antiszemitizmus nemcsak a diákok, hanem a professzorok körében is jelentős volt: a numerus clausus létrejötténél bábáskodó egyetemi tanárok jó része a későbbiekben is támogatta az antiszemita diákokat. Antiszemitizmusával a professzorok közül kiemelkedett Kmoskó Mihály teológiaprofesszor, továbbá Balás Károly, Doleschall Alfréd és Bernolák Nándor jogászprofesszorok, továbbá Méhely Lajos zoológus professzor, Debrecenben Darkó Jenő klasszika-filológia professzor, valamint az orvoskaron Bársony János, Kenyeres Balázs, Hoór Károly, Ritoók Zsigmond, Bakay Lajos és Csilléry András. Méhely Lajos, aki a numerus clausus módosításakor a budapesti bölcsészkar dékánja volt, kari értekezleten jelentette be, hogy támogatja a módosítás ellen zavargásokat szervező diákokat, a zsidókvótát pedig brutális antiszemita retorikával védelte.³⁷⁹

Ez idő tájt jegyezték fel a földrajz professzoraként működő Teleki Pálról, hogy amikor antiszemita diákok verekedéssel igyekeztek megakadályozni, hogy zsidó társaik a vizsgaterembe jussanak, így nyilatkozott az újságíróknak:

³⁷⁶ Idézi: LADÁNYI ANDOR (2005) 57. old.

³⁷⁷ MARTON, KATI (2008) 43. old.

³⁷⁸ SZÉKÁCS-SCHÖNBERGER ISTVÁN (2007) 119–142. old.

³⁷⁹ ELTE Levéltár, d9212/1927-28, *Bölcsészeti Kar üléseinek jegyzőkönyve*, 1928. június 1.

„Nem zavar a láрма, mert úgyis a tengerről felelnék, és így a zajongás megfelel a tenger lármajának.”³⁸⁰

A botrányoknak több ízben csak a kormány beavatkozása vetett véget. A budapesti és a szegedi egyetem orvoskara – német és osztrák példára – 1924-ben kilátásba helyezte, hogy teljesen beszünteti a zsidó diákok képzését, amennyiben a zsidó hitközségek nem oldják fel a zsidó vallás tabuját a halottak felboncolását illetően. A boncolást tiltó ősi tabut Hoór professzor a „zsidóság önhitt gőgjének” minősítette, amely a „magyar fajt mélyen sérti és megalázza”.³⁸¹ Hoór ezután gyakorlatilag legitimálta a zsidókkal szemben a militáns módszerek alkalmazását: „Én a magam részéről eddig mindent elkövettem arra nézve, hogy az ifjúságot minden meggondolatlan cselekedettől visszatartsam, azonban tovább már én sem vállalom a felelősséget.”³⁸² A budapesti orvoskaron 1927-ben Bársony János professzor kifejezetten a kormány ellenében arra biztatta a fajvédő hallgatókat, ne engedjék, hogy a kormány enyhítsen a faji paragrafuson. Ugyanezt tette Teleki Pál földrajzprofesszorként, amikor a fajvédő diákokat – saját szavaival – „rávette”, hogy hasonló tartalmú kérvényt adjanak be.³⁸³

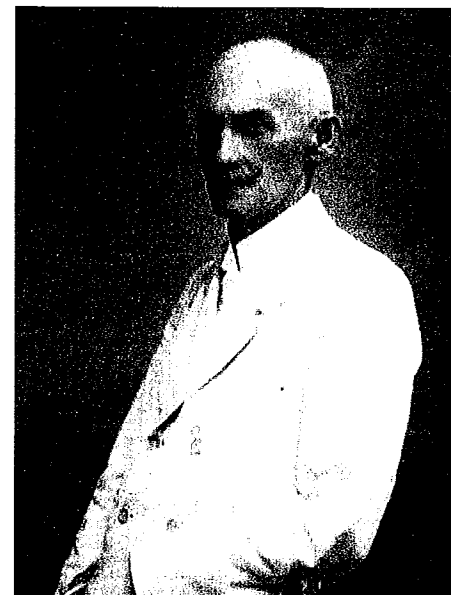
A zsidó diákok szimbolikus megalázása a fővárosi orvoskar számos tanárától sem volt idegen: 1928 őszén, amikor a kultuszminiszter rendeletben utasította az egyetemet, hogy a jelesen érett zsidó diákokat vegye fel,

³⁸⁰ *Az Egyenlőség* 1927. október 29-i számának „Kiverték őket” című vezércikkét idézi: UNGVÁRY KRISZTIÁN (2001).

³⁸¹ Hoórt idézi: Lendvai István képviselő hozzászólása, *Nemzetgyűlési Napló*, 1922. XXIV. kötet, 317. old. (1924. június 4.)

³⁸² Uo.

³⁸³ ABLONCZY BALÁZS (szerk.) (2000) 188. old.

28. Méhely Lajos 1920 körül

Bakay Lajos pl. azt javasolta, hogy a tanári kar „a beiktatási cselekményt”, azaz „az eskütételt és a kézfogást” tagadja meg.³⁸⁴

Zsidóellenes erőszak az egyetemeken

A zsidók kiszorítása nem csupán a felvételeknél zajlott, hanem az egyetemi élet mindennapjaiban is. A budapesti egyetemeken rendszeresek voltak az antiszemita incidensek, hol a szimbolikus megaláztatás, hol a tényleges, fizikai erőszak formáját öltötték. Az antiszemita diákszervezetek – főképpen a Hungária és a Turul – a zsidó diákokat inzultálták, kiközösítették, igazoltatták, a hátsó padba kényszerítették, sárga csillag viselésére szólították fel, és olykor meg is verték.³⁸⁵ 1923 tavaszán valamennyi egyetemen verekedések voltak, s a fővárosban a fajvédő diákok jegyzékben követelték a gettó és a sárga folt visszahozatalát, továbbá minden zsidó diák kitiltását az egyetemről.³⁸⁶ Olyan szégyenletes eset is előfordult, hogy a származásukat papírokkal igazolni nem tudó diákokat – a korabeli leírás szerint – a „szemérem durva megsértésével” vizsgálták meg.³⁸⁷

Az erőszakos antiszemitizmusnak nem csupán a zsidók voltak céltáblái. A fajvédő diákok azokat a professzorokat sem kímélték, akik nem osztoztak nézeteikben. Szent-Györgyi Albert egy ízben a tömeges bukások kapcsán azzal dorgálta meg a szegedi egyetem orvostanhallgatóit, hogy az egyetlen „intelligens felelet” egy zsidó diáktól származott. A fajvédők tüntetéssel válaszoltak, az egyetem békéjének megvédésére még rendőröket is kellett hívni.³⁸⁸

Az agresszív akciók elterjedésével a numerus clausus hosszú távú és politikailag is jelentős befolyást gyakorolt az ország fiatal értelmiségére. A fajvédő diákokat hozzászoktatta a kollégákkal szembeni nyílt erőszakhoz, a zsidó diákok számára pedig mindennapos tapasztalattá érlelte a kiközösítés, a stigmatizáció és megaláztatás élményét.³⁸⁹ Az atrocitások ahhoz is hozzászoktatták a fiatal értelmiséget, hogy a törvényesen – a megszorító kvóta keretén belül – felvett zsidó diákok hallgatói státuszát is megkérd-

³⁸⁴ SOTE Levéltár, *A budapesti kir. Magyar Pázmány Péter tudományegyetem orvostudományi tanártestületének üléseinek jegyzőkönyvei*, 179. Rendkívüli Ülés jegyzőkönyve, 1928. október 19.

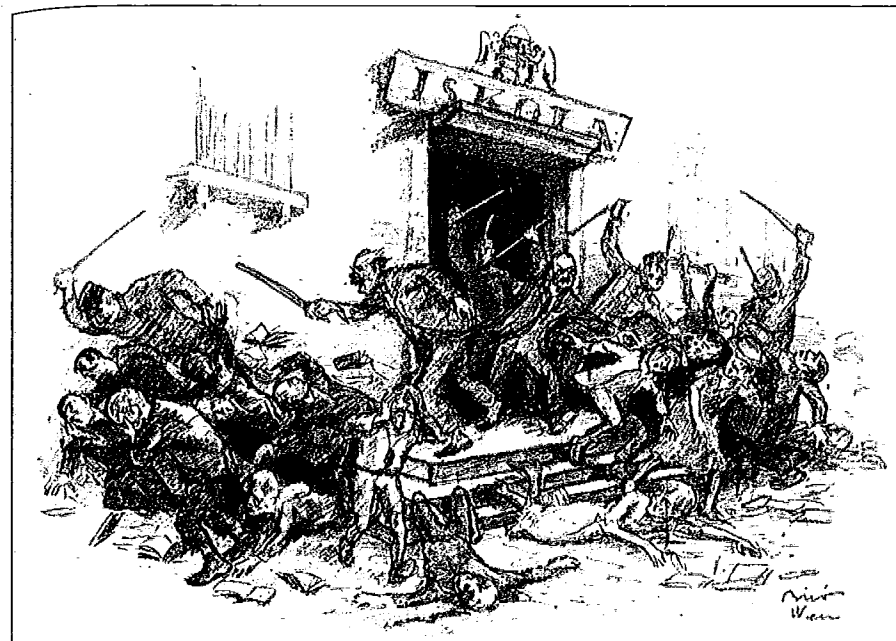
³⁸⁵ BETHLEN PÁL (1925) 118–124. old.

³⁸⁶ BETHLEN PÁL (1925) 121. old.

³⁸⁷ BETHLEN PÁL (1925) 123. old.

³⁸⁸ *Délmagyarország*, 1930. november 14. 3. old.

³⁸⁹ PILLE JÁNOS (1998).

29. Bíró Mihály rajza a numerus clausus ellen, 1920

dőjelezzék, és ezáltal fejtessenek ki nyomást abból a célból, hogy leendő kollégáikat és konkurensüket eliminálják. A Karády Viktor által „fasiszta rablómentálitásként” jellemzett egyetemi antiszemitizmus hosszú távú hatásaira helyesen mutatott rá a Turul diákegyesület 1943-as kiadványa, amikor – a húszas évekre visszaemlékezve – így írt: „habár mindenki tudta, hogy zsidóveréssel a zsidókérdés meg nem oldható, az is bizonyos, hogy a zsidóverések nélkül sohasem jutottunk volna el a zsidótörvényekig”.³⁹⁰

A numerus clausus számszerű mérlege a nem zsidó értelmiségben

Elvben a numerus clausus nem csak a zsidó diákok számának leszorítására szolgált. A törvény védelmében Klebelsberg Kunó és mások is gyakran

³⁹⁰ KEREPESZKI RÓBERT (2009/a) és KARÁDY VIKTOR (1997) 243. old.

emlegették, hogy az intézkedés célja az „értelmiségi proletariátus” kialakulásának meggátolása, s hogy ehhez féken kell tartani a keresztény diákok számának növekedését is. Ez az elgondolás azonban többféle okból sem volt reális.

Először is, a húszas évek legelején a keresztény diákok számának lecsorítása politikai képtelenség volt. Elképzelhetetlen volt, hogy a kormány olyan egyetemi keretszámokat alakítson ki, amelyek következtében a hadviselt nem zsidó diákok tömegei kiszorulnak az egyetemi tanulmányokból. Mint Rupert Rezső a parlamentben mondta: „A keresztény egyetemi ifjúság semmi körülmények között sem fogja eltűnni, hogy keresztény ifjú kimaradjon. Tulajdonképpen nem lesz tehát numerus clausus. A keresztény nagy tömegeknek továbbra is nyitva áll az útja az egyetem felé, ennél fogva a szellemi proletariátus megakadályozása érdekében nem tettünk semmit. Ha pedig tettünk, ha pedig megcsináljuk azt, hogy a keresztény egyetemi ifjúság szegénysorsu része kimaradjon, akkor pedig óriási bünt követtünk el.”³⁹¹

Rupert Rezső előrelátása helyesnek bizonyult. A numerus clausus bevezetését követő harmadik évben, 1922/1923-ban az egyetemisták 16 829 fős létszáma (főiskolásokkal együtt 20 240) történelmi magaslatokra szárnyalt, korábban csak egyetlen évben, 1917-ben volt ilyen magas a diákok száma. Amint pedig – 1923/1924-re – a feltorlódott háborús évfolyamok elhagyták az egyetemeket, a diákság összlétszáma nagyjából a háború előtti szintre állt vissza: az egyetemisták kb. 13 000 fős létszáma a háború előtti évek egyetemi létszámainak felelt meg (a főiskolásokkal együtt ez a szám 15-16 000 között mozgott). Tekintve, hogy a háború előtt évente három-négyezer, sőt esetenként több zsidó hallgató is tanult az egyetemeken, azonban létszámuk 1920 után ezeröttszáz alá csökkent, az 1920 utáni diáklétszámok a nem zsidó diákok vonatkozásában kb. 15%-kal voltak magasabbak a háború előtti létszámoknál.³⁹²

Összefoglalva: a húszas évek elején, amikor a feltorlódott háborús évfolyamok miatt a diáklétszám soha nem látott magasságokba nőtt, a numerus clausus törvény nem szabta gátját a növekedésnek: az oktatási miniszter az egyetemi keretszámokat nagyon magasán állapította meg. A húszas évek második felétől viszont jó néhány egyetem már nem a túljelentkezés problémájával küzdött, hanem az ellenkezőjével, azzal, hogy

a keresztény diákok számára megszabott keretszámokat jelentkezők híján nem tudták betölteni.

Végső soron tehát a keresztény hallgatók vonatkozásában a numerus clausus nem jelentett jelentős megszorítást. A felvehető diákok számát 1920-tól az állam szabta meg ugyan, de rendszerint olyan magasán, hogy a keresztény diákok csak kismértékben szorultak ki a továbbtanulás lehetőségéből. Egyetlen olyan év volt, éspedig 1928, amikor a jelentkezők száma jelentősen meghaladta az állami keretszámokat, de ennek különleges oka volt. Klebelsberg Kunó ugyanis önnön elbeszélése szerint szándékosan, politikai cselből „szemléltető oktatást” tartott. Ez abból állt, hogy a szokásosnál alacsonyabban szabta meg a felvehető diákok állami keretszámát, bebizonyítandó, hogy amennyiben a keretszámokat olyan alacsonyan állapítaná meg, hogy azok keresztény felvételizőket is kiszorítsanak az egyetemekről, politikai botrány törne ki. A cselre azért volt szükség, mert a numerus clausus törvény módosításának fajvédő ellenzéke azzal érvelt, hogy egy enyhébb törvény hatására az „értelmiségi proletariátus” növekedésnek indul. Erre válaszképpen határozta el Klebelsberg, hogy „ad absurdum kell vinni a helyzetet, hogy bebizonyítsam annak (ti. az alacsony keretszámnak) tarthatatlanságát. Annyit nyekeregtek nekem az értelmi proletariátus túltengéséről, hogy végre is meg kellett mutatnom ezeknek a követeléseknek a lehetetlenségét.”³⁹³ A felzúdulás a keresztény középosztály családjai részéről nem is maradt el, és – mint Klebelsberg mondta – „a hangzatos állítások által mutatott út járhatatlannak bizonyult”. A felvételi keretszámokat meg kellett emelni.³⁹⁴ Így állhatott elő az a helyzet, hogy az egyetemekre jelentkező keresztény diákok közül több helyen (pécsi orvoskar, szegedi matematikai és természettudományi kar, szegedi gyógyszerész szak, debreceni jogi kar) 100%-ot felvettek, azaz minden egyes keresztény jelentkező bejutott az egyetemre, mintha a numerus clausus nem is létezett volna.³⁹⁵

³⁹³ LADÁNYI ANDOR (1994) 1135. old. A keretszámokat Klebelsberg a budapesti egyetem jogi karán az előző évi 550-ről 320-ra, az orvosi karon 300-ról 180-ra, a bölcsészszak 450-ről 210-re csökkentette. A botrány után Klebelsberg ismét megemelte az arányszámokat, a jogi karon 552-re, az orvosi karon 240-re, a bölcsészszak 410-re.

³⁹⁴ LADÁNYI ANDOR (1994) 1135. old.

³⁹⁵ LADÁNYI ANDOR (1994) 1136. old.

³⁹¹ *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. V. kötet, 423. old. (1920. szeptember 20.)

³⁹² HALLER ISTVÁN (1926) 132–146. old., és KOVÁCS ALAJOS (1938) 73. old.

A numerus clausus rendszere tehát a keresztény férjhallgatók vonatkozásában nem hozott jelentős megszorítást, a keresztény nők oktatási lehetőségei pedig a harmincas évek elejétől tágultak ki.

Magyarországon az egyetemi és főiskolai hallgatóság összlétszáma a harmincas években nagyjából az első világháború előtti szinten volt. Ezzel Magyarország azon európai országok – Svájc, Ausztria, Németország és Belgium – csoportjába tartozott, amelyekben a felsőoktatási létszámok 1920 után stagnáltak, vagy csak kismértékben nőttek.³⁹⁶ Döntő fordulatot csak a terület-visszacsatolások hoztak, ezután 1942/1943-ra a diákok száma 20 000 fölé emelkedett.³⁹⁷

³⁹⁶ KOTSCHNIG, WALTER MARIA (1937) 13. old.

³⁹⁷ GYÁNI GÁBOR–KÖVÉR GYÖRGY (2006) 279. old.

A numerus clausus törvény módosítása és a nyílt zsidókvóta visszaállítása

„Sokaknak titkolt helytelenítése”

A numerus clausus törvény hívei gyakran hivatkoztak arra, hogy az intézkedést a parlament többségi akarattal hozta létre. Így is volt, hiszen a szavazáson jelen lévők többsége valóban igennel szavazott. Azonban a 219 képviselőből nagyon kevés, mindössze 64 jelent meg a szavazáson, akik közül 59 – az összes képviselőnek tehát mindössze 26%-a – szavazott a törvényre. A kispalota képviselők a szavazás előtt kivonultak a tereméből, mert pártjuk a törvényt ugyan ellenezte, de képviselőik a kormánykoalíció tagjaiként nem szavazhattak ellene.³⁹⁸ Mint azt a kispalota Vasadi Balogh György megfogalmazta, a törvény „sokaknak titkolt helytelenítése mellett” jött létre még akkor is, ha a törvény „nyílt ellenzését” csak kevesen vállalták.³⁹⁹ Bethlen István a szavazás napján be sem ment a parlamentbe, Klebelsberg Kunó a törvényjavaslat ismertetésekor jelen volt ugyan, de a szavazás előtt elhagyta a termet, mert – amint később mondta – a törvény szövegével nem értett egyet.⁴⁰⁰ Távol maradt a szavazástól a kormány minisztereinek többsége is.

Noha Bethlen és Klebelsberg a törvényt eredetileg nem szavazták meg, a húszas évek elején eltörlését sem támogatták. Pedig a nemzetgyűlésben egymást követték a törvény eltörlésére benyújtott javaslatok: 1922 és 1924 között nyolc ilyen javaslat bukott meg a szavazáson. Bethlen István elle-

³⁹⁸ BETHLEN PÁL (1925) 60. old. Később, 1923 tavaszán a törvény visszavonására benyújtott indítvány szavazásakor azonban a kispalota képviselők egy része is a numerus clausus mellett foglalt állást.

³⁹⁹ BETHLEN PÁL (1925) 70–71. old.

⁴⁰⁰ Klebelsberg a nemzethűség megkövetelésével egyetértett, „A nemzetgyűlés pénzügyi és közoktatásügyi bizottságainak együttes jelentését” a törvényről, amelyben még a nemzetiségi kvóta nem szerepelt, maga is aláírta.

nezte az eltörlésre tett javaslatokat, Klebelsberg pedig a szavazások idején – csakúgy, mint a numerus clausus törvény megszavazásának perceiben – a folyosón időzött.

A törvény nyílt ellenzőinek tábora mindazonáltal a húszas évek közepére valamelyes növekedésnek indult, a kormány oldaláról pedig Pesthy Pál igazságügy-miniszter 1925 novemberében a törvényt olyan átmeneti intézkedésnek nevezte, amelyet vissza kellene vonni.⁴⁰¹ Ugyanebben az évben Bethlen Pál gyűjteményes kötetet jelentetett meg, amelyben prominens közéleti szereplőket kért fel a törvény elleni állásfoglalásra. A kötethez ekkor már 24 kormánypárti képviselő adta a nevét.⁴⁰² Szerepelt három korábbi belügy-miniszter, Grecsák László, Ugron Gábor és Nagy Vince, Almásy László, az Egységes Párt ügyvezető elnöke, Hüttl Hümér, az Orvosszövetség elnöke, Lukács György, a Revíziós Liga egyik vezetője és báró Sztérfényi József, aki az erdélyi magyar földbirtokosok birtokainak visszaperlése ügyében vállalt Bethlen István kérésére szerepet. A törvénynek az egyházakban is voltak befolyásos ellenzői, köztük Baltazár Dezső debreceni református püspök, Csernoch János bíboros-hercegprímás, Giesswein Sándor kanonok, országgyűlési képviselő. A kezdetektől ellenezte a törvényt jó néhány prominens konzervatív politikus és közéleti személy, köztük három volt kultusz-miniszter, báró Wlassics Gyula (kultuszminiszter 1895–1903), Apponyi Albert gróf (kultuszminiszter 1917. június–1918. május, 1920-ban a magyar béke delegáció vezetője, és 1923–1933 között Magyarország népszövetségi fődelegátusa), Berzeviczy Albert (kultuszminiszter 1903–1905, az MTA elnöke 1905–1936), továbbá Hegedűs Lóránt pénzügyminiszter és Kállay Tibor nyugalmazott pénzügyminiszter. A törvény nevesebb ellenzői közé tartozott gróf Hoyos Miksa, az Országos Mezőgazdasági Kamara elnöke, Fenyő Miksa, a Gyáriparosok Országos Szövetségének igazgatója, Rákosi Jenő, báró Sztérfényi József, Dénes István, az Országos Földműves Párt elnöke, Haypál Benő ismert református lelkész, Szávay Gyula, a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara főtitkára, Strauss István katolikus politikus, Pap József, az ügyvédi kamara elnöke, Simonsits Elemér, a Vöröskereszt elnökhelyettese, Bezerédj István, gróf Hadik János, Vázsonyi Vilmos, a demokrata párt elnöke, számos kisgazda, liberális, keresztényszocialista és szociáldemokrata politikus, köztük Hegymegi-Kiss Pál, Drózya Győző, Gaál Gaszton, Berki Gyula, Vasadi Balogh György és Rupert Rezső, Giesswein

⁴⁰¹ SZABOLCSI LAJOS (1993) 372. old.

⁴⁰² BETHLEN PÁL (1925).

30. Kéthly Anna 1925 körül

Sándor, Rassay Károly, Bessenyei Zénó, Dréhr Imre, Erdőhegyi Lajos, Éhn Kálmán, Forgács Miklós, Görgey István, Hajós Kálmán, Kovács Nagy Sándor, Könyves Tóth Lajos, Nánássy Andor, Perlaky György, Rubinek István, Szabó Zoltán, Szabó Sándor, Szijj Bálint, Tankovics János, Pakots József, Sándor Pál, Bródy Ernő, Peyer Károly, Farkas István, Györki Imre, Pikler Emil, Kéthly Anna és Pető Sándor. Szabolcsi Lajos, az *Egyenlőség* című lap szerkesztője egyesületet hozott létre a külföldre kényszerült zsidó egyetemisták megsegítésére.

Az egyetemi értelmiség a törvény kérdésében megosztott volt, bár a törvény ellenfeleinek hangját messze túlharsogta a hívek hangja.

Mindazonáltal a tekintélyes professzorok között szép számmal akadt, aki nyilvánosan ellenezte a zsidókvótát. A menekült kolozsvári egyetem prorektora, Schneller István éppen a numerus clausus elleni tiltakozásul mondott le prorektori tisztségéről 1921-ben. Az egyetemi professzorok között a törvény nevesebb, nyilvános ellenfelei közé tartozott Szent-Györgyi Albert, Angyal Pál, Finácz Ernő, Concha Győző és Issekutz Béla. De a zsidókvóta 1928-ban történt módosításának kikényszerítéséhez a kvóta belöldi ellenzékének együttes ereje sem lett volna elégséges a Népszövetség külső támogatása nélkül.

A magyar zsidók ügyére azonban kezdetben maga a Népszövetség is lassan reagált. A Népszövetségről, mint a „filoszemita külföld” szervezetéről hangoztatott hazai antiszemita közhely a provinciális fantázia szülötte volt csupán. Valójában a Népszövetségnek a zsidókérdésről egyáltalán nem volt egységes álláspontja. A zsidóságot érintő ügyekben, mint például a Palesztinának juttatott brit mandátum kérdésében az egymással is versengő nagyhatalmak – Anglia és Franciaország – csak nehéz kompromisszumok árán jutottak közös nevezőre. Nem volt egyértelmű állásfoglalásuk abban sem, hogy szükséges-e a Népszövetség szankcióit alkalmazni azon

országokkal szemben, amelyek új határaikon belül megtagadták az állampolgárságot a „vándornépnek” kikiáltott zsidók százezreitől. A szövetség tagjai abban is megosztottak voltak, hogy a háborús állapotból lassan konszolidálódó európai országok belügyeibe egyáltalán milyen mértékben tanácsos kívülről beavatkozni. A korai húszas években a Népszövetség ezért rendkívül óvatosan foglalt állást a magyarországi zsidók sérelmei kapcsán. Az európai zsidó diplomáciát szinte egy személyben összefogó Lucien Wolf realizmusára és kitartására volt szükség ahhoz, hogy – évek hosszú munkájával – elérje, a Népszövetség önnön meghirdetett elveinek megfelelően fellépjen a zsidókat sújtó diszkrimináció ellen.

Külföldi tiltakozások

Pedig a numerus clausus törvény ellen igen hamar, már 1921 novemberében három európai zsidó szervezet, a Jewish Board of Deputies, az Anglo-Jewish Association és a L'Alliance Israélite tiltakozást nyújtott be a Népszövetséghez. A szövetség tanácsa egy év múlva, 1922 szeptemberében tűzte napirendre a törvény ügyét. De ez inkább csak óvatos figyelmeztetés volt. A tanács a magyar kormánnyal szemben egyelőre semmiféle kritikát nem fogalmazott meg.

Genf, 1922

A népszövetségi tanácshoz benyújtott petícióra a magyar kormány nevében Bánffy Miklós külügyminiszter 1922. szeptember 30-án válaszolt. Bánffy válasza magát a törvényt és a törvény alkalmazása során előállt helyzetet is cinikusan állította be. A miniszter szerint a zsidókvóta nem a zsidók lehetőségeinek korlátozására, hanem éppen ellenkezőleg, védelmi céllal született azért, hogy valamennyi kisebbségnek – beleértve a zsidókat is – az össznépszerűségi arány mértékében biztosítson helyet a felsőoktatásban. Tagadta azt, amit Magyarországon mindenki tudott, hogy a zsidók esetében a törvény súlyos korlátozást jelentett. Adatokkal cáfolta, hogy a zsidókat hátrányosan különböztetnék meg. Azonban az adatok célzatosan lettek összeállítva, mert a zsidó diákok arányát nem az első évfolyamosok vonatkozásában mutatták ki, noha a numerus clausus törvény csak az elsőéves felvételekre vonatkozott. Arról, hogy az első évfolyamon azok az

egyetemek – a szegedi és a pécsi –, amelyek felsőbb évfolyamokra nagyobb arányban engedtek be zsidó diákokat, az első évfolyamon maguk is nagyjában-egészében érvényesítették a zsidókvótát, a miniszter hallgatott. A fővárosi egyetemi adatokat a válasz egyáltalán nem tartalmazta, és hallgatott arról a mintegy 3000 felsőbb éves zsidó hallgatóról is, akikre a törvény egyáltalán nem vonatkozott, de akiknek mégis megvonták a beiratkozási jogát, s akik közül több mint 2000 véglegesen kiszorult az egyetemi tanulmányokból – legalábbis Magyarországon.

A Népszövetség Bánffy válaszára udvarias semlegességgel reagált. A külügyminisztertől a felvételi eljárásra vonatkozóan további adatokat kért ugyan, de a választ tudomásul vette.⁴⁰³ A bekért statisztikák vizsgálatára háromtagú bizottságot jelölt ki, amely a belga külügyminiszterből, egy spanyol miniszterből és egy kínai diplomatából állt. A bizottság a magyar kormány által 1923 januárjában benyújtott újabb statisztikák alapján a törvényről elítélő véleményt adott.

A numerus clausus ügyében folyó vizsgálódás azonban Magyarország számára ekkor még semmiféle hátránnyal nem járt: a Népszövetség 1922 őszén Magyarországot úgy vette fel tagjai közé, hogy a zsidókvótát Magyarország nem törölte el.⁴⁰⁴ Illúziónak bizonyult az októbrista emigráció és a hazai liberálisok azon reménye is, hogy 1924-ben a Népszövetség a Magyarországnak juttatott nemzetközi kölcsön fejében feltételül szabja – egyebek között – a numerus clausus eltörlését.⁴⁰⁵

Lucien Wolf és a Népszövetség

De az is igaz, hogy a nyugati nagyhatalmakat a kelet-európai pogromok és egyéb, Kelet-Európában a zsidók ellen foganatosított intézkedések komolyan nyugtalanították. Tudták, hogy a zsidók üldözése nemcsak tömeges elvándorláshoz vezethet, hanem ahhoz is, hogy a politikai antiszemitizmus keletről nyugati irányba terjedjen. Ezt az aggodalmat használta ki a befolyásos angol zsidó politikus, Lucien Wolf, aki a magyar zsidókvóta ellen 1920 és 1928 között töretlen nyugalommal és kitartással folytatta – lényegében egyszemélyes – kampányát. Lucien Wolf a *Times*

⁴⁰³ SPIRA, THOMAS (1972) 120. old.

⁴⁰⁴ A brit Joint Foreign Committee of the Jewish Board of Deputies, az Anglo-Jewish Association és a L'Alliance Israélite Universelle.

⁴⁰⁵ ROMSICS IGNÁC (1991) 154. old.

külsőügyi újságírója, szerkesztő és történész volt, aki fontos szerepet vitt az antiszemitizmus elleni nemzetközi akciókban, így például annak bebizonyításában, hogy a *Cion bölcséinek jegyzőkönyve* címen Európa-szerte terjedő antiszemita kiadvány közönséges hamisítvány. Külsőügyi felelőse volt a brit zsidók legfőbb szervezetének, a Board of Deputies of British Jewsnek, és kitűnő kapcsolatokkal rendelkezett az angol kormánykörökben. A diszkreciójáról, makacs kitartásáról és humorérzékéről híres, hatvanas éveiben járó politikus a Népszövetségben igen fontos pozíciót harcolt ki magának. A párizsi béketárgyalásokon az angol delegáció tagjaként vett részt, majd a Népszövetség Menekültügyi Főbiztossága tanácskozó bizottságának alapítója és tagja volt. A norvég Fridtjof Nansennel együtt kitartóan harcolt a Monarchia utódállamainak – elsősorban Ausztriának és Lengyelországnak – azon gyakorlata ellen, hogy a zsidóktól megtagadják az állampolgárságot. A magyar zsidókvóta ellen folytatott kampányában Wolf egyszerre élt a nemzetközi jog és a politikai nyomásgyakorlás eszközeivel.

Wolf éveken át küzdött azért, hogy a magyar zsidókvótát a hatályos nemzetközi joggal ellentétesnek nyilvánítsák. A Népszövetséghez intézett 1921-es beadványában kifejtette, hogy a magyar numerus clausus ellentétes a trianoni szerződés 56., 57. és 58. cikkelyével. Utóbbi előírta, hogy „minden magyar állampolgár faji, nyelvi vagy vallási különbség nélkül a törvény előtt egyenlő és ugyanazokat a polgári és politikai jogokat élvezi”.⁴⁰⁶ A magyar kormány viszont tagadta, hogy a zsidók esetében jogsérelem történt volna, elutasította az egyenlő állampolgári jogokra való hivatkozást, és azzal érvelt, hogy a numerus clausus törvény nemzetiségi kvótája a megnevezett nemzetiségi csoportok tekintetében egyenlő elbánást biztosít. Wolf két év munkájával elérte, hogy a Népszövetség főtitkára jogi szakvéleményt kérjen a kérdésben Hugh H. L. Bellot cambridge-i jogászprofesszortól.⁴⁰⁷ Amint Bellot elítélő szakvéleménye megszületett, biztosan lehetett tudni, hogy a törvényt egy esetleges eljárás

⁴⁰⁶ A beadványról lásd: SPIRA, THOMAS (1972). Az 58-as cikk teljes szövege: „Minden magyar állampolgár faji, nyelvi vagy vallási különbség nélkül a törvény előtt egyenlő és ugyanazokat a polgári és politikai jogokat élvezi. Vallási, hitbeli vagy felekezeti különbség a polgári és politikai jogok élvezete, így nevezetesen: nyilvános állások, hivatalok és méltóságok elnyerése vagy a különféle foglalkozások és iparok gyakorlása tekintetében egyetlen magyar állampolgárra sem lehet hátrányos. (...) Azok a magyar állampolgárok, akik faji, vallási vagy nyelvi kisebbségekhez tartoznak, jogilag és ténylegesen ugyanazt a bánásmódot és ugyanazokat a biztosítékokat élvezik, mint a többi magyar állampolgárok...” 1921. évi XXXIII. törvénycikk, *Magyar Törvénytár*.

⁴⁰⁷ SZABOLCSI LAJOS (1993) 355. old.

esetén a hágai Nemzetközi Bíróság jogellenesnek nyilvánítaná, s azt is, hogy a trianoni szerződés 60. cikkelye értelmében a bíróság elítélő ítélete ellen fellebbezésnek nem lenne helye.

A szakvélemény birtokában Wolf újabb petíciót készített elő. Ekkor, 1924 decemberében azonban Bethlen kérésére gróf Apponyi Albert, a magyar kormány népszövetségi megbízottja találkozott Lucien Wolffal, hogy tárgyaljanak a numerus clausus törvény sorsáról.⁴⁰⁸ A találkozóról nem maradt fenn beszámoló. De a két fél nyilván nem jutott megegyezésre, mert 1925. január 1-jén Wolf másodszor is a Népszövetséghez fordult, ekkor már azt kérvényezve, hogy a szervezet vigye az ügyet a hágai Nemzetközi Bíróság elé. A petícióban Wolf a törvény jogellenességének kimutatása mellett azzal is érvelt, hogy amennyiben a Népszövetség, illetve a hágai bíróság nem foglal állást a magyar zsidókvóta ellen, más országok is követhetik a magyar példát, és a magyarhoz hasonló kvótát vezethetnek be. A Népszövetség Wolf beadványa kapcsán úgy döntött, hogy az ügyet nem a hágai törvényszék, hanem a Népszövetség Tanácsa elé terjeszti be.

Wolf petíciója a magyar kormánynak rossz időpontban jött. Igaz, a petíció benyújtásakor a kormány túl volt már a népszövetségi kölcsöntárgyalásokon.⁴⁰⁹ A megállapodásról egyébként londoni bankárok Lucien Wolf véleményét is kikérték, aki kifejezetten támogatta a magyar kormány kölcsönigényeit. „Lucien Wolf, az öreg diplomata – írja Szabolcsi Lajos – nem olyan ügyvéd volt, aki ellenfelét tönkre akarja tenni, hanem olyan, aki egyezkedni szeretne.”⁴¹⁰ Bethlen konszolidációs terveinek támogatása Wolf szerint a magyar zsidóknak éppúgy érdekében állt, mint az ország egészének.⁴¹¹

De a kölcsöntárgyalásokon túl a magyar kormánynak más fontos diplomáciai tervei is voltak. Az utódállamokba került magyar kisebbségek sérelmei kapcsán a Népszövetséghez a megelőző évek során tiltakozások tucatját nyújtotta be. A petíciók eredményeképpen 1925-ben a román állam a bánági telepések, majd négy év múlva a csíki székely határőrök kártérítési igényeit is elismerte. A magyar kisebbségek ügyében beadott petíciók száma 1925 és 1930 között alaposan lecsökkent, viszont a kormány mindent elkövetett, hogy a nemzetközi közösség figyelmét ráterelje arra a keserű

⁴⁰⁸ SZABOLCSI LAJOS (1993) 356. old. és *Nemzetgyűlési Napló*, 1922. XXXVIII. kötet, 232. old. Fábíán Béla hozzászólása (1925. december 17.)

⁴⁰⁹ SZABOLCSI LAJOS (1993) 356. old.

⁴¹⁰ Uo.

⁴¹¹ Uo.

konfliktusra, amely Magyarország és Románia között forrongott: az optánsperек ügyére.⁴¹²

Az optánsperек és a trianoni szerződés

Az optánsperек azon földbirtokosok érdekében indultak, akiknek a Monarchia utódállamaiban volt földbirtokuk.⁴¹³ A békeszerződés értelmében a birtokosok tulajdonjoga akkor is fennmaradt, ha a tulajdonos úgy döntött („optált”), hogy magyar állampolgár marad, tehát nem veszi fel azon utódállam állampolgárságát, amelyben a birtoka volt.⁴¹⁴

De az utódállamok – Románia, Jugoszlávia és Csehszlovákia – e kérdésben nem tartották magukat a békeszerződéshez. Románia a magyar állampolgárságukat megtartó erdélyi birtokosok földjeit 1921-től egy földreform keretében méltányos kárpótlás nélkül szétosztotta. Kisebb mértékben, de Csehszlovákia és Jugoszlávia is igénybe vette az optáns birtokosok földjét földreform céljára.⁴¹⁵ A magyarországi politikai vezetők közül

⁴¹² ZEIDLER (nd.) 1920-ban 5, 1921-ben 12, 1922-ben 13, 1923-ban 1, 1924-ben 4, 1925-ben 9, 1926-ban 0, 1927-ben 2, 1928-ban 1, 1929-ben 2, 1930-ban 11 petíció lett beadva magyar kisebbségi ügyekben.

⁴¹³ A román földreformot az új országrészekben az 1921. július 30-án kelt román agrártörvény tette lehetővé. „Ebben szinte kézzel kitapintható volt a földreform magyarellenes éle. Belekerült ugyanis a törvénybe az abszintizmusra vonatkozó kitétel. Ez kimondta, hogy azoktól a személyektől, akik 1918. december 1-je óta a fenti törvény kihirdetéséig (1921. július 30.) nem hivatalos okból voltak távol Romániától, az ország területén birtokolt ingatlanokat, tulajdonait, a román állam mindenféle kárpótlás vagy kártérítés nélkül elkobozhatta. A nem hivatalos ok azokra, az elsősorban magyar nemzetiségű polgárokat érintette, akik nem akartak a román fennhatóság alatt maradni és elhagyták lakhelyüket.” ARADI GÁBOR (2002). Az optánsperек Romániában közel 600 000 holdnyi földet érintettek, ezek forgalmi értéke 165–220 millió pengő körül volt. A magyar kormány 1923-ban, majd 1927-ben a Nemzetek Szövetsége Tanácsa elé terjesztette a kérdést, amely azonban közvetlen magyar–román tárgyalásokat javasolt. Végül 1930 januárjában egy olyan megoldás született, amely az optánskérdést összekapcsolta Magyarország háborús jóvátételi kérdésével. A döntés értelmében az optánsok kárpótlását egy külön alaptól kellett biztosítani, amelynek előteremtése érdekében Magyarországnak a háborús jóvátétel fizetésének lejárta, azaz 1943 után még 23 éven át évi 13,5 millió aranykoronának megfelelő összeget kellett volna befizetnie. Ha 1932-ben – a gazdasági világválság miatt – nem törlik el a nemzetközi fizetési kötelezettségeket, úgy az optánsügy illetlen megoldása súlyos anyagi terhet rótt volna az országra.

⁴¹⁴ A hivatkozási alapot a békeszerződés 63., 232. és 250. pontjai szolgáltatták. Az optánspereket a Népszövetség nem kisebbségi ügyként kezelte.

⁴¹⁵ Az első petíciót 1923. március 15-én nyújtotta be a magyar kormány a Népszövetséghez. L. DEÁK, FRANCIS (1928) és MYERS, DENYS PETER (1935).

többek közt Teleki Pálnak, Bánffy Miklós külügyminiszternek és magának Bethlen Istvánnak is voltak Erdélyben birtokai. A kisajátított birtokokra követelt kártérítési igények pénzértéke 150–200 millió aranykorona volt, ez nagyságrendben a népszövetségi kölcsön összegének felelt meg.⁴¹⁶ Összesen mintegy nyolcszáz peres igény volt. Maga Bethlen miniszterelnök 2,5–3 millió aranykorona értékű kárpótlásra tartott igényt: ez az összeg tízezer hold föld után lett megállapítva.⁴¹⁷ A húszas években Bethlen a kártérítés reményében nem kevés magánkölcson vett fel: 1931-re adóssága kb. 200–250 000 pengő volt.⁴¹⁸

A kártérítési perekben a kormányból mások is – közvetve, közvetlenül – érdekeltek voltak. Walkó Lajos külügyminiszter apósa, Weiss Fülöp a Magyar Kereskedelmi Bank elnöke volt. A bank Bethlennek a korabeli tudósítás szerint jelentős hitelt adott a majdani kártérítés reményében, úgyhogy a Weiss–Walkó család a kártérítésben közvetlenül is érdekeltté vált.⁴¹⁹

Bethlen egyéni érdekeltsége a magyar kormány diplomáciai küzdelmét az optáns birtokosok kártérítéséért kedvezőtlen színben tüntette fel. Olyannyira, hogy 1927 nyarán Magyarország népszövetségi kiküldöttje azt javasolta Bethlennek, hogy vonja vissza személyes kártérítési követelését.⁴²⁰ „Gyönyörű morális platform volna ez – írta a küldött – melyben, érzem, nagyméltóságod legyőzhetetlen volna. Vagy megnyerjük az ügyet, és akkor amúgy is az ország hálája fogja kísérni nagyméltóságodat, vagy elveszítjük, és akkor csak olyanról mondott le nagyméltóságod, amit amúgy sem nyert volna meg.”⁴²¹ A tanácsot Bethlen nem fogadta meg. Azt viszont fontolóra vette, hogy hivataláról lemondjon arra az átmeneti időre, ameddig az optánsügy rendeződik.⁴²² Báró Sztérenyi József, akit a kormány azal bízott meg, hogy a magyar fél tárgyalási stratégiáját kidolgozza, 1928. október 15-én a minisztertanács ülésén elismerte ugyan, hogy a magyar pozíció támadható amiatt, hogy „véletlenül a miniszterelnök is érdekelve van

⁴¹⁶ ROMSICS IGNÁC (1991) 186. old. A kölcsön 250 millió aranykorona volt.

⁴¹⁷ A kárpótlási igény Bethlen feleségének birtokaira is szólt.

⁴¹⁸ ROMSICS IGNÁC (1991) 218. old. 1 aranykorona 1,16 pengőért.

⁴¹⁹ MTI Hírkiadás, 6. 1932. jan. 14. 13. szám, 1. old.

⁴²⁰ ROMSICS IGNÁC (1991) 186. old. Romsics Bethlennel kapcsolatban megjegyzi, hogy Bethlen a földbirtokok után járó kártalanításnak a nagyhatalmak által kidolgozott kompromisszumos megoldását mereven hárította el, s hogy ebben egyéni érdekeltsége is szerepet játszott. (188. old.)

⁴²¹ A levél 1927. július 12-i keltezésű. ROMSICS IGNÁC (1991) 186. old.

⁴²² ROMSICS IGNÁC (1991) 188. old.

az ügyben”, de ellenezte, hogy ebből Bethlen messzemenő következtetést vonjon le.⁴²³

Az optánsügyben Bethlen többek között – az elkobzott erdélyi birtokai révén szintén személyesen érdekelt – Teleki Pálra támaszkodhatott, aki az optánsegyesület elnöke volt, s akivel Bethlen közösen szervezte meg az optánsügy 1927-es népszövetségi tárgyalásának diplomáciai előkészítését.⁴²⁴

A Bethlen-kormány az erdélyi birtokokkal kapcsolatban már 1922 júliusában panaszt emelt a Népszövetségnél, de kezdetben kevés együttérzésre számíthatott. A főtítkár, a brit Eric Drummond egy – a brit delegáció számára megküldött – bizalmas levélben elismerte, hogy a román földreform során „a magyarokat igazságtalanul diszkriminálják”, de hozzátette, hogy noha Romániát rá kell szorítani a nemzetközi jog betartására, „mi nem kívánunk a magyar nagybirtokosok ügynökeinek színében feltűnni.”⁴²⁵ A Népszövetség tehát köztes utat választott. Az 1923. március 15-én benyújtott magyar petíció nyomán úgy döntött, hogy a magyar panaszokat egy román–magyar vegyes döntőbírósnak kell kivizsgálnia. Azonban a román fél az eljárást időhúzással szabotálta, és a magyarok által javasolt nemzetközi jogászok személyét rendre visszautasította. Úgy tűnt, hogy a magyar kormánynak nem sok eszköze maradt, még az is felmerült, hogy tiltakozásképpen Magyarország lépjen ki a Népszövetségből, bár Bethlen István cáfolta, hogy Magyarország erre készülne.⁴²⁶ Végül a nagyhatalmak nyomására Románia az 1924/1925-ös év fordulóján beleegyezett a döntőbíróság megalakításába. Ezzel felcsillant a remény, hogy a földbirtokperekben végre érdemi tárgyalások indulnak.⁴²⁷

Az ezt követő két évben Genfben a magyar–román konfliktus körül felforrt a levegő. Románia a Népszövetségből való kilépést helyezte kilátásba arra az esetre, ha nagy összegű kártérítés megfizetésére köteleznék. A

⁴²³ MOL K27, *Minisztartanácsi jegyzőkönyvek*, (1928. október 15.) 22–25. old.

⁴²⁴ *MTI Hírkiadás*, 1927. jún. 26. 4. kiadás és Bethlen és Teleki levelezése az optánsügyben (Teleki levele 1927. január 23. és Bethlen levele Telekinek, 1927. január 31.), MOL K468-1927-1931-B/17. Az optánsegyesület az OMGE (Országos Magyar Gazdasági Egyesület), az agrártermelők érdekében fellépő fontos szervezet keretei között működött.

⁴²⁵ WATSON, CAMERON J. (1994) 174. old.

⁴²⁶ WATSON, CAMERON J. (1994) 176. old.

⁴²⁷ 1925. szeptember 5-én a Népszövetség Tanácsa napirendre tűzte az optánsügyekben beadott panaszokat. A román fél felajánlott egy kártérítési összeget, amely ugyan messze nem fedezte a birtokok értékét, de annak elismerésül szolgált, hogy Románia kártérítést tartozik. *MTI Hírkiadás*, 1925. szeptember 5. 16. old.

magyar diplomácia viszont tartotta magát ahhoz, hogy Romániával el kell ismertetni, hogy a nemzetközi jog magasabb rendű, mint az egyes államok joga. A nemzetközi jog értelmében pedig a magyar földbirtokosokat kárpótolni kell akkor is, ha amúgy, a hazai román földreformtörvény értelmében a magyar birtokok elkobzása „jogszerű” volt.⁴²⁸ A nemzetközi jog felsőbbrendű voltáról hirdetett magyar álláspont viszont azzal a következménnyel járt, hogy a kormány a numerus clausus kapcsán sem helyezkedhetett arra a platformra, hogy a nemzetközi fórum döntéseit nem ismeri el.

A magyar diplomácia tehertétele

Ekkor, az optánsügyben beállt reményteljes fordulattal egy időben, 1925 januárjában érkezett a hír, hogy Lucien Wolf újabb petíciót intézett a Népszövetséghez a numerus clausus törvény ügyében. Előre látható volt, hogy amennyiben a Népszövetség Tanácsa a numerus clausust ismét napirendre tűzi, az ügy kimenetele a Bethlen-kormányra nézve kedvezőtlen lesz, hiszen készen állt már Hugh Bellot elítélő szakvéleménye éppúgy, mint a magyar statisztikákat értékelő hármass bizottság negatív álláspontja. Fennállt a veszély, hogy mindez a magyar kormány által a Népszövetséghez benyújtott egyéb panaszok – köztük az optánspercek – megítélésre hátrányosan hathat. Erre figyelmeztetett az optáns földbirtokosokat Genfben képviselő Lukács György: „A külföld sem jó szemmel nézi ezt a megszorító törvényt, sőtét reakciót lát benne (...) A numerus clausus törvény, amelyről a külföld nagyon jól van értesülve, eljárásunkban nemcsak feszélyező, de sokszor egyenesen paralizálja azt a hatást, melyet különben fellépésünkkel elérhetnénk.”⁴²⁹

⁴²⁸ Végül 1930 januárjában Hágában és 1930 áprilisában az optáltaknak Bethlen kívánsága szerint kártérítést ítélt meg, azon az áron, hogy a magyar kormányt pótlólagosan évi 13,5 millió aranykorona fizetésére kötelezték az 1943-tól 1966-ig terjedő időszakra. A befizetett összegből 1943 után speciális alapot kívántak létrehozni, amelynek államanyát túlnyomórészt a kisajátított földbirtokosok kártérítésére szánták. Kovács ANIKÓ (1994) A pótlólagosan kirovott jóvátételi kötelezettség diplomáciai kudarc volt. Romsics Ignác szerint Bethlen ellenzéke, köztük Rassay és a szociáldemokraták „teljes joggal mutattak rá, hogy Bethlen a trianoni Magyarország társadalmával fizetteti meg a történelmi Magyarország felosztása során birtokaikat veszített földbirtokosokat. Ennek szomorú elvi jelentőségén mit sem változtat, hogy a nemzetközi pénzügyi rendszer 1931-es összcsohlása következtében a nagyhatalmak 1932-ben mindenféle jóvátételi fizetési kötelezettséget eltöröltek, s hogy így végül is a magyar optánsok kártérítése is elmaradt.” ROMSICS IGNÁC (1991), 188. old.

⁴²⁹ BETHLEN PÁL (1925) 65. old.

A Népszövetség 1925. november elején Lucien Wolf petíciója nyomán a decemberi tanácsülés napirendjére tűzte a numerus clausus törvényt.⁴³⁰ Bethlen viszont mindenképpen el akarta kerülni, hogy a törvényt a Népszövetség Tanácsa a nemzetközi jogelvekkel ellentétesnek nyilvánítsa. Drasztikus lépésre szánta el magát: a magyar zsidókra osztotta a szerepet, hogy akadályozzák meg a kérdés napirendre tűzését Genfben. A budapesti hitközséget arra szólította fel, hogy a magyar zsidók – azaz a sértettek – saját maguk tiltakozzanak a népszövetségi tárgyalás ellen. A magyar zsidók tiltakozásától azt várta, hogy élét veszi a külföldi tiltakozásoknak, és megakadályozhatja, hogy a Népszövetségben a numerus clausus törvényről elítélő határozat szülessen. A tiltakozás szövegét maga Bethlen fogalmazta, és 1925. november 17-én megküldte a hitközségnek. A következő pontokra várta a hitközség aláírását: „A magyar zsidóság kijelenti, hogy a Népszövetséghez nem fordul és nem is fordult a numerus clausus ügyében. A magyar zsidóság ezt a kérdést belügyének tekinti és minden külföldi beavatkozást visszautasít. A magyar zsidóság kijelenti, hogy senkit fel nem hatalmazott ügyeinek képviselőjére Genfben, és megtagadja jogosságát az ott beadott petíciónak.”⁴³¹

„Nemzetünk gyásza nem lehet a mi jogunk forrása”

Bethlen szövegtervezetéről a hitközségben éles vita volt. A többség hajlott rá, hogy együttműködjön a miniszterelnökkel. De Vázsonyi Vilmos, a zsidó politikusok doyenje ellenezte a kezdeményezést, elsősorban azért, mert nem kívánta Lucien Wolf öt éves küzdelmét hitelteleníteni. Noha Vázsonyi végül beadta a derekát, feltételül szabta, hogy Bethlen fogalmazványát ő maga átírja. Ekkor született meg a híres deklaráció, amelyet azóta is a magyar zsidóság hazafias hitvallásaként tart számon a történeti irodalom anélkül, hogy a deklaráció létrejöttének körülményeit kellően figyelembe venné.

A kikényszerített tiltakozás Vázsonyi fogalmazásában alaposan megváltozott. Nemcsak veretes szavak, hanem új gondolatok kerültek bele. Így hangzott:

„Felekezetünk egyenjogúsága része a magyar alkotmánynak. Polgári és politikai jogainkat a szabadon megnyilatkozó magyar törvényhozás hozta

⁴³⁰ MTI Hírkiadás, 1925. november 3. 5. old.

⁴³¹ SZABOLCSI LAJOS (1993) 364. old.

31. Vázsonyi Vilmos, 1910-es évek

A Vázsonyi által átfogalmazott nyilatkozat voltaképpen elvi alapvetésül kívánt szolgálni a hitközség és a kormány együttműködésének. A magyar zsidók beleegyeznek, hogy nem fordulnak védelemért a Népszövetség kisebbségvédelmi rendszeréhez.

Önmagában ez az elvi álláspont nagyon is megfelelt Vázsonyi konzervatív liberális felfogásának, mert Vázsonyi a nemzetközi kisebbségvédelemmel kapcsolatban eleve igen skeptikus volt. Úgy gondolta, hogy a magyar zsidók nem tennék helyesen, ha jogaikért a kisebbségvédelmi szerződésekre hivatkozva harcolnának, mert ezzel éppen azt ismernék el, amit tagadni kívántak, vagyis azt, hogy a zsidók egy – a magyar nemzettől elkülönült – kisebbséget alkotnak. Ez pedig – Vázsonyi felfogásában – visszalépés lett volna az emancipációt megelőző régi állapot felé, amikor a zsidóság jogállását kivételes törvények szabályozták. A diszkrimináció eltörlését tehát nem kisebbségi jogon, hanem az állampolgári egyenlőség alkotmányos jogán kell kivívni. Nem új jogot kell igényelni, hanem az emancipáció által kimondott jogegyenlőséget kell helyreállítani. Vázsonyi szerint a numerus clausus híveit a magyar társadalomnak belülről kellett volna semlegesíte-

meg, és az iktatta a bevett vallások sorába. A numerus clausus intézménye ellen küzdve éppen ezért csak a magyar alkotmányra támaszkodunk és nem hivatkoztunk és nem is fogunk hivatkozni a békeszerződésnek a felekezeti egyenjogúságot követelő pontjára. Mi magyarok vagyunk, a magyarság részének valljuk magunkat, és a békeszerződés, mely nemzetünk gyásza, nem lehet a mi jogunk forrása. (...) a numerus clausus ügyét idehaza akarjuk elintézni a magunk kormányával és a magunk törvényhozásával. Tehát semmiféle külföldi tényezőhöz nem fordultunk és nem is fordulunk segítségért, ezt, még ha jó szándékból fakad is, magunktól elhárítjuk.”⁴³²

⁴³² SZABOLCSI LAJOS (1993) 366. old.

ni, mégpedig úgy, hogy világosan megjelenjék, milyen politikai erő áll a diszkrimináció eltörlése mögött. Úgy gondolta, hogy a Bethlen-kormány-nak nyilvánosan szakítania kell a fajvédelemmel.⁴³³

A Vázsonyi-féle nyilatkozat egyben állásfoglalás volt a trianoni békeszerződéssel szemben is. Minthogy a zsidók egy közös magyar nemzet részei, nem is létezhet a „magyar nemzettől” eltérő érdekük. A zsidók ezért nem tarthatnak igényt olyan külső védelemre, amelynek forrása a trianoni szerződés. Nem tarthatnak igényt olyan külső védelemre, amelyet az a Népszövetség nyújtana, amely az országra az igazságtalan békeszerződést rákényszerítette. Ha az egész nemzet szenved, akkor a nemzet egyetlen csoportja sem tekintheti legitim jogalapnak a trianoni szerződést. Nem fordulhat ennek alapján külső jogorvoslatért, mert a zsidók egyenlő joga nem eredhet a trianoni „muszáj törvényből”, hiszen „ami nem önkéntesen keletkezik, annak semmi értéke nem lehet”.⁴³⁴

Vázsonyi deklarációjának ez az eleme nemcsak a kisantantnak és a nyugati államoknak, hanem – burkolt formában – a Bethlen-kormánynak is volt címezve. Vázsonyi jól tudta, hogy a hitközségi tiltakozás időpontjában a kormány éppen a Népszövetségnél keres jogorvoslatot a magyar sérelmek ügyében, nevezetesen az optánsföld-birtokos-perek és az utódállamokban élő magyar kisebbségek kapcsán. Az a követelés, hogy a zsidók utasítsák el a Népszövetség „beavatkozását”, ellentétben állt a magyar kormánynak az optánsügyben és a kisebbségi magyarok sérelmei ügyében képviselt elvi álláspontjával, hiszen a magyar diplomácia célja éppen az volt, hogy elérje a Népszövetség hathatós beavatkozását. A kormány az optáns földbirtokok kérdésében a Népszövetségtől azt várta, hogy kényszerítse ki Romániától a kártérítést az Erdélyben szétesztott magyar birtokokért. A hitvatkozási alap pedig nem más, mint a trianoni békeszerződés volt. Végeredményben tehát Bethlen azt várta a magyar zsidóktól, hogy ismerjék el a magyar kormány monopóliumát a Népszövetséggel való politikai kapcsolatokban, és a trianoni szerződésre mint a nemzetközi jog forrására való hivatkozásban.

Bethlen külpolitikai stratégiáját – a numerus clausustól függetlenül is – súlyos támadások érték belföldön. A jobboldali radikálisok körében visszatetszést váltott ki, hogy Bethlen legitim jogforrásnak ismeri el a

trianoni szerződést, s hogy ezzel közvetve elismeri az új határok jog-szerűségét is. Azzal vádolták, hogy az ország külpolitikáját, amelynek a határrevízió érdekében kellene működnie, valamiféle partikuláris csoport-, vagy egyéni érdeknek rendeli alá, és ezzel szem elől téveszti a legfontosabb célt, a határok módosítását. Amikor tehát a kormány az optánsperekben a trianoni szerződésre hivatkozik – érveltek a bírálók –, mintegy aprópénzre váltja a nagyobb célt, feladja a határok módosításáért szükséges küzdelmet. „Olyan optánsper, olyan külpolitikai lehetőséget – mondta Wolff Károly a képviselőházban –, amely miatt ennek a magyar társadalomnak le kell mondania arról a jogáról, hogy a trianoni békeszerződés ellen mindig és minden körülmények között felemelje tiltakozó szavát, én a magam részéről nem ismerek és nem is fogok elfogadni”.⁴³⁵ Wolffnál is metszőbben fogalmazott később a kolozsvári *Korunk* publicistája, aki szerint a magyar kormány minden lépését az optánsügy alakulása vezérli, mert a magyar külügyminisztérium „átalakult az optáns földesurak ügyvédi irodájává”.⁴³⁶

Genf, 1925: a magyar kormány ígéretet tesz

Végül a népszövetségi tárgyalás megakadályozására született hitközségi deklaráció a numerus clausus napirendre tűzését Genfben nem akadályozta meg, de még csak nem is késleltette. A Népszövetség nem fogadta el a magyar kormányálláspontot, amely szerint a magyarországi zsidó hitközség tiltakozása tárgyalanná teszi a panaszt. A tanács 1925. december 10-én foglalkozott az üggyel. Bethlen az ülésen nem akart jelen lenni. Noha egy nappal korábban még Genfben volt, a 10-i tanácsülésen már csak Klebelsberg kultuszminiszter képviselte az országot.

Klebelsberg hosszú beszédet tartott, amely ugyan hemzsegett az apologetikus csúsztatásoktól, mégis alapjában engedelkeny hangot ütött meg. Közölte, hogy mivel a magyar zsidók tiltakoztak az ügy napirendre tűzése ellen, valójában a petíció nem is lenne elfogadható. Mindazonáltal a törvényről kijelentette, hogy ez a „magyar kormány nézete szerint (...) nem állandó jogi intézkedés, hanem átmeneti rendszabály, amely a trianoni békeszerződésből folyó helyzetünkből következik, s amely megváltoztat-

⁴³³ VÁZSONYI VILMOS (1927) 450–451. old.

⁴³⁴ VÁZSONYI VILMOS (1927) 446. old.

⁴³⁵ *Képviselőházi Napló*, 1927. VII. kötet, 240. old. (1927. december 6.)

⁴³⁶ HORNER MIKLÓS (1931)

ható, Mihelyt társadalmi és gazdasági életünk régi stabilitását visszakapja”.⁴³⁷ A beszédben Klebelsberg tetszés szerint váltogatta a fogalmakat, a „*numerus clausus*” kifejezést hol az állami keretszám jelölésére használta, hol a nemzetiségi kvóta jelölésére, hol pedig a zsidókvóta jelölésére. Azt, hogy ezek közül mely elem vonatkozásában tett ígéretet a változtatásra, s hogy ezen ígéretet milyen határidővel fogja a kormány érvényesíteni, homályban hagyta. Mindazonáltal a népszövetségi tanács – hivatkozással arra, hogy a kormány kész a törvényt módosítani – tudomásul vette a választ, és a magyar kormányt a törvény mielőbbi megváltoztatására szólította fel.⁴³⁸

Lucien Wolf a népszövetségi határozatot ígéretesnek tartotta. Klebelsberg határozati javaslatát, amely szerint a törvényt majd akkor kell megváltoztatni, amikor a társadalmi és gazdasági élet „visszanyerte régi stabilitását”, a Népszövetség Tanácsa úgy módosította, hogy a törvény megváltoztatására „a közeljövőben” kell sort keríteni. Wolf kedvéért tartotta azt is, hogy a népszövetségi tanács tisztázta, hogy nem a teljes *numerus clausus* törvény megváltoztatását várják Magyarországtól, hanem csak a harmadik paragrafusban foglalt diszkriminatív kvóta eltörlését. Ezzel – a törvény megszületése után mintegy öt évvel – a népszövetségi tanács véget vetett a magyar kormány taktikai játszmájának, amely abból állt, hogy a zsidókvóta elleni tiltakozások kapcsán nem a zsidókvóta indokoltságával védekezett, hanem általában a diákság létszámát korlátozó állami keretszámok (*numerus clausus*) létrehozásának indokoltságával.⁴³⁹

Klebelsbergtől soha nem volt idegen, hogy mondandóját közönségéhez szabja. Mégis meglepő volt, hogy a Genfben oly engedékeny miniszter hazatérve a parlamentben határozottan antiszemita hangot üssön meg, hiszen tőle efféle addig nyilvánosan nemigen lehetett hallani. A genfi tárgyalást ismertető beszédében azonban Lucien Wolfot annak „az idegen zsidónak” titulálta, a hazai zsidókkal szemben pedig a forradalmakért viselt kollektív felelősség elvét hánytorgatta fel, mondván, hogy a *numerus clausus* híveinek nincs mitől tartaniuk, hiszen „okultunk a múltakon, és megnyugtathatjuk mindenkit ebben az országban, hogy nem fogunk még egyszer tököket és gerstlit enni”.⁴⁴⁰

⁴³⁷ MTI Hírkiadás, 1925. december 10. 1. old.

⁴³⁸ LADÁNYI ANDOR (1994) 1123. old.

⁴³⁹ „Lucien Wolf regards the League Decision in Hungarian Numerus Clausus Question Favorable to Jews”, *Jewish Telegraphic Agency, Daily News Letter*, 1926. február 2.

⁴⁴⁰ *Nemzetgyűlési Napló*, 1922. XXXVIII. kötet, 193–194. old. (1925. december 16.).

Klebelsberg antiszemita hangvétele az alig egy hónappal korábban kiadott Vázsonyi-féle hitközségi nyilatkozat szerzőit nagyon meglepte. Maga Vázsonyi a parlamentben adott hangot felháborodásának: „amikor ezt a határozatot meghoztuk (...) tisztában voltunk azzal a kockázattal is, hogy amidőn Genfben a *numerus clausus* tárgyalják akkor ez a határozat erőssége lesz a kormánynak, hivatkozni fog rá és ebben nem csalódtunk (...) Azt azonban mindenesetre nem várhattam, hogy a t. kultuszminiszter úr, aki ezzel a határozattal élt Genfben, aki ezt felhasználta, – mihelyst ismét a hazai területre lépett, akkor a gúnyolódás és a gyűlölködés hangján szólal meg (...) s nem loyális azokkal szemben, akiknek határozatát Genfben felhasználta.”⁴⁴¹

Vázsonyi érzékeltette azt is, hogy ellentmondást lát Bethlen miniszterelnök ígéretes hangvétele és Klebelsberg kultuszminiszter antiszemita megnyilvánulásai között. De elutasította, hogy a magyar zsidóknak ebben a „társasjátékban” partnerként kellene viselkedniük. „Én a miniszterelnök úr és a kultuszminiszter között nem tehetek különbséget mindaddig, amíg a kultuszminiszter az ő kabinetjének tagja és díszce. (...) A politikát nyilvánosan kell csinálni és nem lehet az egyik a liberálisizmus belső titkos tanácsosa és a másik a fajvédelem belső titkos tanácsosa. (...) Végre meg kell tudnunk, hogy a kormány milyen irányban halad.”⁴⁴² Erre azonban – mint kiderült – még nem érett meg a helyzet.

A következő év során a kormány apróbb kérdésekben enyhítette a zsidókvóta alkalmazását. Klebelsberg telefonon utasította az egyetemeket, hogy a kikeresztelkedett zsidókat ne számítsák be a zsidókvótába.⁴⁴³ Majd pedig – szintén telefonon – elrendelte, hogy a hatszázalékos zsidókvótát ne a ténylegesen felvett diákok száma alapján számítsák ki, hanem az előzetes felvételi keretszámok alapján.⁴⁴⁴ Ezzel megemelte a felvehető zsidók számát, hiszen számos egyetemi kar a felvételi keretszámokat képtelen volt keresztény diákokkal kitölteni, s így a ténylegesen felvett hallgatók száma alacsonyabb volt a meghirdetett állami keretszámnál.

A nagypolitikai nyilatkozatok terén is változás volt: Bethlen 1926 novemberében már arról beszélt, hogy a zsidók egyenjogúságát „csorbítani semmi módon nem szabad”.⁴⁴⁵ A *numerus clausus* törvényt módosítani kell, mert – amint mondta – a zsidóságnak a *numerus clausus* miatt meglévő sé-

⁴⁴¹ VÁZSONYI VILMOS (1927) 446–447. old.

⁴⁴² VÁZSONYI VILMOS (1927) 450–451. old.

⁴⁴³ LADÁNYI ANDOR (2005) 57. old.

⁴⁴⁴ LADÁNYI ANDOR (1994) 1124. old.

⁴⁴⁵ LADÁNYI ANDOR (1994) 1124–1125. old.

relmi érzeteit senki nem fogja tudni „semmilyen dialektikával, semmilyen formulával eloszlatni”.⁴⁴⁶ Azonban az idő múlásával világossá vált, hogy a törvény megváltoztatására, a zsidókvóta eltörlésére a kormány ebben az évben, 1926-ban sem szánja rá magát.

Ismét Lucien Wolf következett. 1926 októberében közölte Hegedűs Lóránttal, aki a húszas évek elején pénzügyminiszter volt, hogy elkészült a numerus clausus diszkriminatív gyakorlatáról általa szerkesztett fehér könyv. Amennyiben a magyar kormány nem változtat a törvényen – írta Wolf Hegedűsnek –, a fehér könyv decemberben a Népszövetség elé lesz terjesztve.⁴⁴⁷ Hegedűs mindezt közvetítette Bethlennek. „Magam leghelyesebbnek és legeurópaibbnak tartanám a megoldásnak azt a módját – írta Hegedűs –, hogy a magyar kormány maga elhatározásából eltörli addig ezt a szerencsétlen és keresztényellenes törvényt.” Hozzátette, hogy mint „liberális keresztény ember” hajlandó volna a „hazai zsidóság vezetőivel” kapcsolatba lépni, és megkérni őket, együtt járjanak közben Lucien Wolfnál, hogy várjon az újabb népszövetségi akcióval. Ehhez persze – írta – arra is szükség volna, hogy Klebelsberg elégtételt adjon a „vérgig sértett” Wolfnak, amiért a parlamentben annak a „francia izraelitának” nevezte őt.⁴⁴⁸

Bethlen nem zárkózott el Hegedűs javaslatától, de Klebelsberg nem akart a Hegedűs által felvetett úton járni, mert – amint Bethlennek november 3-án írta – „felesleges fényűzés lenne Lucien Wolff (sic!) és a hazai zsidóság szívességét igénybe venni”. A törvény nemzetközi megítélésén a magyar kormány úgysem fog tudni változtatni, hiszen a törvény harmadik paragrafusa tényleg „beleütközik a kisebbségi clausulákba, és így ebben a formájában állandóan fenntartható nem lesz.” Amennyiben Wolf a hágai Nemzetközi Bíróságig viszi az ügyet, a magyar kormány nem reménykedhet a sikerben. „A törvényt tehát majd revideálnunk kell” – vonta le a következtetést Klebelsberg, a kérdés csak az, hogy mikor. Az időpontot az 1926. decemberi választások utánra jelölte ki, nehogy a módosítás kampánytémává váljon. Biztos volt benne, hogy az időzítés ellen Lucien Wolfnak nem lesz kifogása, és beleegyezik abba, hogy

⁴⁴⁶ LADÁNYI ANDOR (1994) 1125. old.

⁴⁴⁷ Hegedűs Lóránt 1920 decembere és 1921 szeptembere között az első Teleki-kormány, majd a Bethlen-kormány pénzügyminisztere volt.

⁴⁴⁸ Hegedűs Lóránt levele Bethlen István grófhhoz. 1926. október 22. SZINAI MIKLÓS–SZÜCS LÁSZLÓ (1972) (szerk.) 255–256. old. Valójában Klebelsberg nem „francia”, hanem „idegen” zsidónak titulálta Wolfot.

a fehér könyv beterjesztését a Népszövetséghez 1926 decemberéről későbbre halassza.⁴⁴⁹ A levélben Klebelsberg arról is írt, hogy a módosítás következtében nem állhat elő egy olyan helyzet, hogy „zsidó egyetemi hallgatók ezreit megint nyakára bocsássuk a nemzetnek”. Jelezte, hogy a zsidók felvételének megfékezésére több új módszert is fog javasolni. Példaképpen csak annyit hozott fel, hogy a testnevelési és magaviseleti osztályzatokat a korábbiaknál nagyobb súllyal kell majd a felvételinél érvényesíteni.⁴⁵⁰

A módosítás

De Bethlen most már nem akart várni. A levélváltást követően, 1926 novemberében nyilvánosan bejelentette, hogy a törvényt módosítani fogják.⁴⁵¹ A kormánypárti báró Szerényi József pedig december elején kezdeményezte, hogy a numerus clausus „méregfogának” kihúzása céljából hívják össze a kormányzó párt konferenciáját, ahol indítványt fog tenni a kérdés végleges megoldására.⁴⁵² De még mindig nem történt semmi. Amikor Bethlen bejelentése után öt hónappal, 1927. május 13-án Fábian Béla képviselő a parlamentben újabb javaslatot terjesztett be a numerus clausus módosítására, a képviselőház a javaslatot éppúgy elvetette, mint korábban oly sokszor.

Az 1927-es tanév őszi felvételi ciklusában a zsidókvóta alkalmazásának hetedik évébe lépett. És ötödik évébe lépett az optánsügy, amelynek megoldását Románia – a Népszövetség felszólítása ellenére – egyelőre sikeresen szabotálta. A Bethlen-kormány 1927 elején úgy döntött, hogy a Népszövetségnél bepanaszolja Romániát, s a Népszövetség Tanácsa

⁴⁴⁹ Klebelsberg Kunó gróf levele Bethlen István grófhhoz, 1926. november 3. SZINAI MIKLÓS–SZÜCS LÁSZLÓ (1972) (szerk.) 256–257. old.

⁴⁵⁰ Uo.

⁴⁵¹ Bethlen István választási beszéde a Vigadóban, 1926. november 16. A beszédben Bethlen arra is hivatkozott, hogy a módosítást Klebelsberg a Népszövetség Tanácsának ülésén már egy évvel korábban megígérte. Bethlen beszédét ismerteti LADÁNYI ANDOR (1994) 1125. old. és MTI Hírkiadás, 1926. december 7. 2. old. Lásd még: N. SZEGVÁRI KATALIN (1988) 173. old. Bethlen álláspontját a Lloyd Pester 1927. november 1-jei és november 20-i cikkei ismertetik bővebben. Az Egységes Párt 1927. október 19-i értekezletéről, amelyen Bethlen a módosítás szándékát bejelentette, l. MTI Hírkiadás, 1927. október 20. 9–10. old.

⁴⁵² MTI Hírkiadás, 1926. december 7. 2. old.

1927. szeptember 2-án be is jelentette, hogy napirendjére vette a magyar-román-vita tárgyalását.⁴⁵³

Lucien Wolf most sem tétlenkedett. Az optánsügy napirendre tűzése után két nappal, szeptember 4-én az Alliance Israelite Universelle beadvánnyal fordult a Népszövetség főtitkárához, amelyben jelezte, hogy a magyar kormány – korábbi, 1925-ben tett ígéretével ellentétben – még mindig nem módosította a numerus clausus törvényt. Lucien Wolf szeptember 14-én személyes levélben is a Népszövetség főtitkárához fordult, és október 7-én formálisan is panaszt tett a Népszövetségnél.⁴⁵⁴ A szabályok értelmében a petícióra válaszképpen a kérdés ismételt tárgyalását a népszövetségi tanács következő, 1927. decemberi tanácsi ülésén napirendre kellett tűzni.

Lucien Wolf időzítése pontos volt. A decemberi ülés napirendjén ugyanis más magyar vonatkozású téma is szerepelt, hiszen ugyanerre a decemberi tanácsülésre halasztotta a szövetség az optánsügy tárgyalását.⁴⁵⁵

⁴⁵³ Az optánsügyet a Népszövetség Tanácsa 1927. szeptember 17-én és 18-án tárgyalta. (*MTI Hírközlés*, 1927. szeptember 19. 2. old.) A magyar küldöttség a Népszövetségtől azt várta, hogy nevezzon ki egy döntőbíró a Románia által visszahívott bíró helyére, mert e nélkül a döntőbizottság működésképtelen volt. A Népszövetség állásfoglalása szerint a Románia által történt visszahívás nem volt indokolatlan, mert a vegyes bizottság túllépte a hatáskörét. Erre Apponyi Albert azt javasolta, hogy a hatásköri jogvitát a Hágai Nemzetközi Bíróság elé terjesszék. A Népszövetség Tanácsa a két felet ismét közvetlen egyezkedésre szólította fel. Szeptember 18-án a tárgyalást újból két hónappal – decemberre – elnapolták. Noha novemberben a magyar-román-konfliktusról több – a magyar álláspontot támogató – beszéd is elhangzott az angol parlamentben, és Európa-szerte másutt is elterjedt a gondolat, hogy a magyar-román-konfliktusban Románia magatartása túl merev, Bethlenék egyik nagyhatalom egyértelmű támogatására sem számíthattak. A decemberi ülésen végül a tanács ismét elhalasztotta a kérdést, de már kibontakozott az európai hatalmak által elfogadhatónak ítélt megoldás, hogy a magyar állam bizonyos jóvátételi kötelezettségek elengedése érdekében önmaga kártalanítsa az optánsokat. Ekkor még Bethlen ezt elfogadhatatlannak tartotta, hiszen a kártalanítás így végső soron magyar állami pénzből történne. „Semmi körülmények között sem lehetek hajlandó Magyarországot megterhelni egy olyan összeggel – idézi Romsics Bethlent –, amelynek egy része az én zsebembe folya.” Romsics Ignác (1991) 187. old.

⁴⁵⁴ LADÁNYI ANDOR (1994) 1126. old.

⁴⁵⁵ A magyar kormány – jogi álláspontja helyességének tudatában – arra törekedett, hogy a Népszövetség decemberi ülésén az ügyet a hágai Nemzetközi Bíróság elé utalják. *MTI Hírközlés*, 1927. szeptember 23. 40. old. A román álláspont szerint az optánspercek magánjogi perek voltak, amelyekben a Népszövetség által jóváhagyott vegyes döntőbizottság nem volt illetékes. A magyar álláspont szerint a Népszövetségnek a románokat rá kellett volna szorítani a vegyes döntőbíróságokkal való együttműködésre, s ennek hiányában az ügyet a hágai Nemzetközi Bíróság elé utalni. *MTI Hírközlés*, 1927. szeptember 21. 52. old.

1927. szeptemberére különleges külpolitikai pillanat állt elő. A Népszövetség mindkét magyar vonatkozású ügyet felvette a következő, decemberi tanácsülés napirendjére. Napirenden szerepelt tehát egyfelől Magyarországgal szemben a numerus clausus zsidó sértettjeinek ügye, és másfelől Romániával szemben a magyar sértettek ügye. Az egyikben a magyar kormány volt a panaszos, a másikban pedig a magyar kormányt panaszolták be. A Bethlen-kormány kényszerhelyzetbe került. Ha azt akarta, hogy a kártérítési ügyben kedvező fordulat álljon be, nem engedhette meg magának, hogy a numerus clausus ügyében ugyanezen a tanácsülésen a Népszövetség elmarasztalja. Márpedig erre komoly esély volt: Walkó külügyminiszter a minisztertanács november 4-i ülésén kijelentette, hogy a magyar kormány a numerus claususszal kapcsolatos eddigi álláspontját a Népszövetséggel szemben nem tudná megvédeni.⁴⁵⁶

Bethlen elszánta magát: 1927. október 19-én az Egységes Párt értekezletén bejelentette, hogy a kormány a numerus clausus törvényből törölni fogja a zsidókra vonatkozó megszorítást, hogy kiküszöbölje „azokat az intézkedéseket amelyek a magyar állampolgárok egy részénél már évek óta igen nagy visszatetszést és ellenszenvet váltottak ki”.⁴⁵⁷ Az egyetemek pedig utasítást kaptak, hogy az addiginál fél százalékkal több zsidó hallgatót vegyenek fel.⁴⁵⁸ Néhány hét múltán Bethlen a Keresztény Gazdasági Párt értekezletén beszámolt a törvény várható módosításáról és ennek okáról: „a kormány azt kívánja elkerülni, hogy a magyar delegátusok a Népszövetségi Tanács decemberi ülésén a numerus clausus kérdése miatt esetleg kényelmetlen helyzetbe kerüljenek”.⁴⁵⁹ A módosítás tervezett szövegét Klebelsberg november 18-án beterjesztette a képviselőházban.⁴⁶⁰

A szélsőjobboldal a döntést felháborodással fogadta. Gömbös Gyula feketén-fehéren kijelentette, hogy „a külföldre való hivatkozás” elfogadhatatlan. „A külföld először intézze el a magyar optánsok ügyét és biztosítsa a magyar kisebbségek jogait, akkor lehet majd szó annak a kérdésnek a tárgyalásáról, hogy egyáltalán beleszólhat-e a népszövetség a magyar belügyekbe.”⁴⁶¹

⁴⁵⁶ LADÁNYI ANDOR (1994) 1128. old. Klebelsberg az 1927. november 4-i minisztertanácsi ülésen mutatta be a módosítás tervét.

⁴⁵⁷ *MTI Hírközlés*, 1927. október 20. 9. old.

⁴⁵⁸ *Magyarország*, 1927. október 20. 2. old.

⁴⁵⁹ *MTI Hírközlés*, 1927. november 17., 12. old.

⁴⁶⁰ *Képviselőházi Napló*, 1927. VI. kötet, 411. old. (1927. november 18.)

⁴⁶¹ *Magyarország*, 1927. október 21. 2. old.

A gondolat Klebelsberg-től sem volt idegen. A kultuszminiszter ezért megismételte Bethlen két évvel korábbi akcióját: Lederer Sándort, a hitközség elnökét felszólította, hogy a magyar zsidóság ismét nyilvánosan tiltakozzon a numerus clausus ügyében történő népszövetségi „beavatkozás” ellen. A viharos megbeszélést követően azonban a hatvanas éveiben járó Lederer összeesett és meghalt.⁴⁶²

Bethlen ezután a törvény módosításának szövegét december 2-án saját kezűleg vitte Genf-be a népszövetségi tanácsülésre.⁴⁶³ Egyidejűleg Bethlen elérte, hogy az Alliance és Lucien Wolf elálljanak beadványuk megtárgyalásától.⁴⁶⁴ A hadművelet első része sikerült: a numerus clausus vitáját törölték a Népszövetség tanácsülésének napirendjéről.

A hadművelet második része, a román–magyar kárpótlás ügye még három évig húzódott, mígnem a Népszövetség végül megítélte a jóvátételt, amelyhez azonban a károsultak végül, a nagy válság miatt, sohasem jutottak hozzá. Mindenesetre tény, hogy 1928 után a magyar kormány kínosan ügyelt rá, hogy a zsidó felvételizők helyzetében legalább annyi javulás legyen, hogy diplomáciai érdeklődés esetén valamiféle meggyőző erővel bírjon. A felvételik ügyét a kormány kiemelt diplomáciai kérdésként kezelte: elrendelte, hogy a Külügyminisztérium (!) a felvételi döntések meghozatalának napján táviratban kapjon értesítést minden magyar egyetemről a döntésekről, természetesen vallási adatokkal.

„A zsidóság vissza fogja sírni a numerus clausus eddigi formáját”

A módosítás tervének bejelentését követő hetekben Bethlen és Klebelsberg sorozatos tárgyalásokat folytatott a módosítás befolyásos ellenzőivel, köztük Gömbös Gyulával és Teleki Pállal. A tárgyalások jegyzőkönyvei nem ismereteseek, de feltételezhető, hogy ezen megbeszéléseken Bethlenék ismertették a módosítás tervét. E szerint a zsidókvótát olyan – foglalkozási – kvótával fogják helyettesíteni, amely továbbra is lehetővé teszi a zsidók

⁴⁶² Jewish Telegraphic Agency, 1927. november 30. Klebelsberg és Lederer megbeszélése 1927. november 28-án történt.

⁴⁶³ LADÁNYI ANDOR (1994) 1130. old.

⁴⁶⁴ Uo. Egy Bethlen megbízásából tárgyaló ügyvéd lépett kapcsolatba az Alliance-szal Párizsban és Lucien Wolffal is.

46. évfolyam 48. szám

40 fillér

Budapest, 1927 november 26

EGYENLŐSÉG

A MAGYAR ZSIDÓSÁG POLITIKAI HETILAPJA * MEGJELENIK HETENKÉNT EGYSZER

SZERKESZTŐ 1886–1914 SZERKESZTŐFŐ 88. KIADÓKIVATÁSI SZABOLCSI MIKSA SZABOLCSI MIKSA SZERKESZTŐ SZABOLCSI LAJOS

A magyar zsidó diákok martiriuma

Meddig vár a kormány?

Írta: Sándor Pál országgyűlési képviselő

A Népszövetség genfi decembri ülésén tehát Magyarország jelenteni fogja a numerus clausus harmadik szakaszának módosítását. Tehát papiron megszűnik a sérga folt. De igaz van abban Gömbös Gyulának, hogy nem lesz közönség benne. És az az, ami nekünk legfőképpen fáj. Legutolsó cikkemben a lapban olván a zsidóságot attól, hogy a kérdést most forszírozuk. Azt írtam, hogy mint érettyümböcsnek kell önkéntes hullnia a megoldásnak. Sajnos, a gyűlöletes fanatizmus, mert azok a fanatikusok feltevések, melyeket az új törvény tartalmaz, azt is lehetővé teszi, hogy akár egy magyar zsidó hallgató sem fog bekerülni az egyetemre.

Ezt Gömbös Gyula helyesen látta meg. De, úgy látszik, a mi antiszemitaink már Gömbösnek sem hisznek, mert a szegény magyar egyetemi hallgatók annyit meg elsősorban az angol-francia zsidók beavatkozását. Megint kergetik, ütök, verik, kizsákmányolják, a mi fiatal mártíroinkat, akik tanulni akarnak tessék öpösgük árán.

A már-már valahogyan helyreállt belső nyugalmat turbulens elemek feloldták a magas erkölcs nevében.

Kedves fiatal barátaim! Mi, magyar zsidók, kifutás és befutás, úgy amint ezt hazánknak lelkiismeretünkkel, mindig teljesítettük kötelességünkkel. És ha a magyar kormányban megvolna a lelkiismeret, már rég a nyilvánosság előtt tárt volna a mi bizalmas akcióinkat Magyarország érdekében. Ezekért nekünk nem jár közönség, mert hazánknak kötelességünk volt. De ha ezeket az akcióinkat a kormány nyilvánosságra hozta volna, nemcsak a politikai antiszemitizmust világosította volna fel, hanem az egyetemi polgárokat is és kiderült volna a legnagyobb nyilvánosság előtt, hogy mi a legnagyobb áldozatok és szenvedések közepette is, még saját érdekünk ellen is, milyen hazafiak voltunk.

De ha már a kormány egy ilyen nemleges gesztusra nem hajlandó és nem volt kapható, akkor saját érdekében és az ország érdekében és hazánkunk külföldön való jó híre érdekében kellett volna erőteljesen fellépnie a terrorizáltnak ama csoportja ellen, mely most az egyetemi verekeztetést szorgalmazza a szembeállítás az állam törvényével. Nem magyar tempó gyákván, egész falkával megátámadni egyes védtelen embereket. Nem magyar viktus ez, hanem a fehér terror maradványa. Olyan elfajult, amilyen én magyar embert képviselnekk tartok.

Van nálunk már régóta állatvédelmi egyesület. Azt, hogy a kocsisok brutálisak legyenek, nem tűrjük. De csak azok, akik állatokat kínoznak. De ezt az indokolatlan emberkezést szó nélkül hagyják a huszadik században!

Ha ezeknek a verekedő uraknak foglalkozni volna rá, mennyire kompromittálják hazánkat és érdekeinket a külföldön, ha más nem, talán a helyárbeesület visszatartása ökök. És ha tudnák azt, hogy az amerikai lapok szerkesztőségében álló csel és román újságírók milyen boldogan várják az ilyenfajta hazai botlásokról szóló híreket és még tülözve is hozzák forgalomba, akkor mégis sérga hozta volna, nemcsak a politikai antiszemitizmust világosította volna fel, hanem az egyetemi polgárokat is és kiderült volna a legnagyobb nyilvánosság előtt, hogy mi a legnagyobb áldozatok és szenvedések közepette is, még saját érdekünk ellen is, milyen hazafiak voltunk.

De ha ezeket a vakokat nem is lehet észrefértetni, akkor is itt van az ideje, hogy a kormány végül más eszközökkel nyúljon, mint a rózsavízhez, ahogy a mi kultuszminiszterünk az egyetemi ifjúsággal szemben csinálja. Mert a kultuszminiszter ur elnéző az ifjak, de különösen megméltózza a telet ifjúságról van szó, hanem annak elfajult és eldurvult kisebbségéről. Miért nem mutatja meg nekik végre öklét a magyar állam? Kiköt a kormány? Hát van ezeknek a jó ifjaknak olyan hátvédjük, mellyel a kormány nem akar kikezdeni? Hol van a törvényelőírt egyenlőség és egyenjogúság? Hol van az állam által garantált személyi biztonság?

Ezek lehetetlen állapotok. Minden felekezeti különbség nélkül, minden gondolkodó ember számára azok. Lehetetlen helyzet, hogy az államhatáron át, szőlőn túl nézve az embervédésről olyanok ellen, akik nem tehetnek arról, hogy van trionni szerződés és van ugynevezett magas politika.

Azok, akik tudomást szereznek a dolgokról, fásultan nézik saját gondjukat elfoglalva ezeket a jelenségeket. A hatars, a rothadó nyomor oltatolta fölük a tisztá látást. Vakok ökök, kiket vakon vezetnek, mert én tudnánk, mint vakoknak nem minősíthetem a kormány tagjait.

Igenis, vakok ökök! Nem látják, hogy erői adnak egy turbulens csoportnak, mely először a zsidókat veri, de azután mások következnek?

Talán ökök!

elleni korlátozások érvényesítését. Erre utal, hogy a megbeszélések után Gömbös a sajtónak azt nyilatkozta, hogy „a zsidóság vissza fogja sírni a numerus clausus eddigi formáját”.⁴⁶⁵

A „sárga folt” kiiktatása

Bethlen nemcsak bizalmas körökben, hanem nyilvánosan is igyekezett lehűteni a módosításhoz fűződő reményeket. A miniszterelnök „nem játszik hamis játékot” – idézte a sajtó Bethlen beszédét az Egységes Párt értekezletén. „Arra a kérdésre pedig, hogy mi lesz a törvénymódosítás praktikus eredménye azt válaszolja, hogy (...) azok a remények, amelyeket bizonyos liberális körök a javaslat módosításához fűznek a praxisban bizonyos csalódással fognak járni, elégedjék meg a magyar zsidóság egyelőre azzal, hogy a rá nézve sérelmes rendelkezéseket, azokat, amelyeket sárga foltnak érzett kitörli a kormány, s ezért vállalja is nyíltan a felelősséget a többi pedig bízzák a jövőre.”⁴⁶⁶

Bethlen általában kerülte, hogy magát a megszüntetendő zsidókvótát elvi kritikával illesse. Nyilvános beszédeiben nem szólt arról, hogy a zsidókvóta eltörlésének szándéka mögött a sérelmet szenvedett jogegyenlőség helyreállításáról lenne szó, amelyet ő maga is fontosnak tartana. A magyarországi zsidók szempontjából a módosítás szükségességét elismerte ugyan, de nem elvi, hanem pusztán pragmatikus alapon, mondván, hogy „meg kell nyugtatni a zsidóságot, hogy megalázott helyzetben ne érezze magát”.⁴⁶⁷ A módosítást végső soron olyan kényszerintézkedésnek állította be, amelyet az országra kívülről kényszerítettek rá, és amely nem az ország vezetőinek belső meggyőződéséből fakad. Nehéz eldönteni, hogy Bethlen a numerus clausus kapcsán egyáltalán nem látta, gondolta és hitte, hogy a zsidókvótával valóban sérült a jogegyenlőség, vagy taktikai okból hallgatott a kérdésről. Mindenesetre tény, hogy egy évtized múltán, 1937 tavaszán, amikor a parlamentben megbírálta az első zsidótörvény tervét, fejtegetéseinek kiindulópontja volt a gondolat, hogy „a törvény előtti egyenlőség abszolút szükség”, s hogy a „zsidókérdéssel” kapcsolatos kompetitív feszültségekre csupán „józan, okos, kö-

rültekintő, a jogegyenlőséget nem sértő” válaszokat lehet adni.⁴⁶⁸ Arról, hogy vajon a numerus clausust ilyen „józan, okos” dolognak tartotta-e, nem nyilatkozott.

A numerus clausus törvény módosítását Horthy Miklós kormányzó Bethlenhez hasonlóan külpolitikai kényszernek tudta be. Közvetlen egyeztetésről Horthy és Bethlen között nem maradt fent dokumentum, de fennmaradt Horthy Miklós sajtóban ismertetett beszéde 1927. december 5-én. Közben Genfben a Bethlen által bemutatott módosítás tervét tanulmányozták, Teleki Pál vezetésével diáksereg vonult a Várba, megünnepelendő a kormányzó névnapját. „Annál a bizalomnál fogva, melyet irányomban az ifjúság annyi alkalommal (...) fejezett ki – mondta Horthy a diákoknak –, elvárhatom, hogy bizalommal lássa sorsa irányítását is azoknak a férfiaknak kezébe letéve, akiket az ország ügyeinek intézésre választottam ki. Az ifjú évek a tanulás évei. Erre irányuljon egész energiátok. Ne zavarjanak meg munkában olyan intézkedések, melyeknek hazánk fontos érdekeivel való összefüggéseit nem ismerhetitek...”⁴⁶⁹ Horthy célzása nyilvánvaló volt. Az „intézkedés”, azaz a zsidókvóta módosítása nem azért történik, mert a kvóta maga helytelen, hanem azért, mert egyéb külpolitikai okok megkívánják.

Akárcsak Bethlen, Klebelsberg is igyekezett a módosítás jövőbeli következményeit jelentéktelennek beállítani. Nyilvánosan ígéretet tett arra, ami később valóban beigazolódtott, vagyis hogy „a törvény a faji arányszámok alig néhány tizedes eltolódását fogja jelenteni”.⁴⁷⁰ Ebben a vonatkozásban a zsidókvóta eltörlését pártoló Klebelsberg prognózisa nem sokban különbözött a zsidókvóta eltörlését hevesen ellenző Teleki Pálétól, aki – a bécsi *Arbeiter Zeitung* budapesti tudósítója szerint – a fajvédő egyetemisták gyűlésén kijelentette, hogy „a numerus clausus törvényt ugyan formailag megváltoztatják, azonban a benne foglalt korlátozások továbbra is megmaradnak”.⁴⁷¹

Bethlen, Klebelsberg és Teleki Pál álláspontja között mégis súlyos taktikai ellentét volt. Bethlen és Klebelsberg kül- és belpolitikai téren

⁴⁶⁵ MTI Hírkiadás, 1927. november 18. 13. old.

⁴⁶⁶ Az értekezlet november 17-én volt. MTI Hírkiadás, 1927. november 18. 13. old.

⁴⁶⁷ MTI Hírkiadás, 1927. november 17. 13. old.

⁴⁶⁸ *Képviselőházi Napló*, 1935. XIII. 64. old. (1937. május 11.)

⁴⁶⁹ MTI Hírkiadás, 1927. december 5. 30. kiadás, 1. old.

⁴⁷⁰ Klebelsberg nyilatkozata a parlament folyosóján hangzott el. *Ujság*, 1927. november 24. 5. oldal. Idézi Kéthly Anna képviselőházi hozzászólásában. *Képviselőházi Napló*, 1927. IX. kötet, 15. old. (1928. február 10.)

⁴⁷¹ MTI Hírkiadás, 1927. okt. 31. 12. old.

egyaránt a kompromisszumok útját kereste, míg Teleki hajthatatlan volt, ellenállását Bethlenék a bizalmas megbeszélések során sem tudták tompítani. Azok az érvek sem győzték meg, amelyek a Népszövetséggel való jó viszony fontosságáról szóltak, holott Teleki sokat foglalkozott az elcsatolt területek magyar kisebbségeinek ügyeivel, és Bethlen közeli szövetségese volt az optánsügy diplomáciájának alakításában. A parlamentben Telekinak felrótták, hogy az egyetemi diákokat a kormány ellen hangolja, hogy aláírását adta a diákok plakátjára, amelyet a módosítás ellen függesztettek ki, és hogy nem csillapította a bajtársi egyesületek által novemberben kirobbant egyetemi zavargásokat, amelyben a zsidó diákokat megverték, igazoltatták és megakadályozták, hogy bemenjenek az egyetemre.⁴⁷²

A módosítás ellen Telekin kívül számos más professzor is nyíltan fellépett. Méhely Lajos, a bölcsészkar dékánja a Turul Szövetség október 24-i nagygyűlésén a diákokat arra biztatta, hogy „egy tapodtat se engedjenek” a numerus clausus ügyében, mondván, hogy „amíg az egyetemnek hivatalos egyetemi tanácsa van és amíg az egyetemi tanácsot mostani tagjai vezetik, addig nem lesztek magatokra hagyva ebben a harcban és mi is teljesíteni fogjuk föltétlenül magyar és keresztény kötelességünket”.⁴⁷³ A professzorok közül mások viszont Bethlen oldalán álltak. Miközben a bölcsészkar dékánja ellenállást szervezett a módosítás ellen, ugyanazon egyetem rektora, Fináczy Ernő erőiesen lépett fel az antiszemita diákok ellen, a rendbontások résztvevőinek „tanulmányi megvonást” helyezett kilátásba. Debrecenben pedig Baltazár Dezső református püspök a rendbontóknak kilátásba helyezte a református kollégiumban lévő szállásuk felmondását.⁴⁷⁴ Azokat a professzorokat, akik részt vettek a bajtársi egyesületek vezetőségében, s ezen minőségükben bátorították a rendbontások szervezőit, Klebelsberg Kunó is bírálta, igaz, név nélkül, amikor arra kérte „az ifjúságnak az egyetem keretein kívülálló vezetőit”, hogy tartsák magukat távol az egyetemisták „feltűzelésétől”.⁴⁷⁵

De Telekire mindez nem hatott. A módosítás 1928 tavaszán lezajlott parlamenti vitáján élesen elutasította a javaslatot. Felsőházi beszédében

⁴⁷² A plakátügyről l. ABLONCZY BALÁZS (2005) 280. old. és *Ujság*, 1927. november 25. 6. old.

⁴⁷³ *Magyarság*, 1927. október 25. 1. old.

⁴⁷⁴ *Magyarság*, 1927. október 27. 7. old.

⁴⁷⁵ *Képviseleti Napló*, 1927. VII. köt. 29. old. (1927. november 23.)

megalkuvást nem ismerő fajelméleti érvelést adott elő, amelyben nyílt ellentétbe került az alkotmányosság fenntartásáról szóló konzervatív állásponttal is. Tagadta, hogy a törvényességet mindenáron tisztelni kellene, hiszen a törvény – mint mondta – egy „mankó”, egy „korlát”, de „sohasem életerő valóban”. Ha a törvény és a „valóság” egymással ellentétbe kerülnek, akkor a törvény többet „nem hozható fel, mint bizonyíték egy általános valóság mellett, vagy ellen”. Márpedig az emberek egyenlőségét kimondó törvény Teleki szerint nem lehet „mindenható”. Az egyének jogegyenlőségére hivatkozó álláspontot „lehetetlenségnek” jellemezte, hiszen a „fajoknak különböző tulajdonságaik vannak” és „minden külső átalakulás dacára a faj eredeti szelleme elpusztíthatatlanul megmarad”. A társadalomnak nincs szüksége felesleges „udvariasági formákra”, amelyek csak elleplezik a ténylegesen zajló „faji harcot”. Éppen ezért a numerus clausus törvény módosítását olyan hibának tartotta, amely „a kultúremberiség konvencionális hazugságai alapján” áll, és – mint mondta – ezen az alapon pedig „kompromisszumot kötni nem lehet”.⁴⁷⁶

Teleki csak egy évtized múltán, az 1939-es ún. második zsidótörvényben tudta érvényesíteni e nézeteket. Egyelőre Bethlen álláspontja győzedelmeskedett, a kormány tehát a pragmatikus kiegyezés útját-módját kereste mind a Népszövetséggel, mind a hazai zsidókkal. A numerus clausus módosítása kapcsán kitört zavargásokat a Bethlen-kormány néhány hét alatt lecsendesítette, igaz, ezek ezentúl minden őszi felvételi ciklus alatt megismétlődtek. A kultuszminisztérium a rektoroknak jelezte, hogy amennyiben a zavargások tovább tartanak, bezárja az egyetemeket. A budapesti bölcsészkar dékánját, Méhely Lajost, aki nyíltan támogatta a bajtársi egyesületek akcióit, Klebelsberg megrovásban részesítette.⁴⁷⁷ A botrányok lassan elcsendesedtek, de a zavargások miatt magát a törvénymódosítást a kormány 1928 tavaszára halasztotta. De nem is volt már sürgős, hiszen az eredendő külpolitikai célt Bethlen így is elérte: 1927. december 2-án a törvénymódosítás szövegét magával vitte Genfbe, és ezzel elérte, hogy a törvény tárgyalását a Népszövetség törölje decemberi ülésének napirendjéről. Genfben Bethlen ígéretet tett rá, hogy a tavasz folyamán a módosítást el is fogadják. Állta a szavát:

⁴⁷⁶ *Felsőházi Napló*, 1927. II. kötet, 105. old. 105–110. old. (1928. március 13.)

⁴⁷⁷ ELTE Levéltár, d9212/1927-28, *budapesti Kir. M. Pázmány Péter tudományegyetem bölcsészeti karának ülése*, 1928. június 1.

1928. február 9-én a kormánypárt értekezletén világossá tette, hogy a párt tagjaitól elvárja, hogy megszavazzák a módosítást, máskülönben visszaadja megbízatását.

A dolog eldőlt.

A foglalkozási kvóta: „szemfényvesztés, merész játék”

A módosítás képviselőházi vitájára 1928 februárjában, a felsőházi vitára márciusban került sor. A vitán huszonöt képviselő szólalt fel, közülük csupán öt támogatta a javaslatot. Hatan, köztük Gömbös Gyula jól ismert fajvédő érvekkel támadták a tervet. Ennél érdekesebb volt a tizennégy liberális és szociáldemokrata felszólalás, amelyből kirajzolódott, hogy a foglalkozási kvóta bevezetése további diszkriminációra ad lehetőséget.

A módosítás törölte a törvényből a harmadik bekezdésben foglalt nemzetiségi/faji kvótát. Ezt egy másik kvótával helyettesítette, amely aszerint korlátozta a felvehető diákok számát, hogy milyen foglalkozású volt a felvételiző diák apja.⁴⁷⁸ A foglalkozási kvóta belső arányszámait pedig úgy

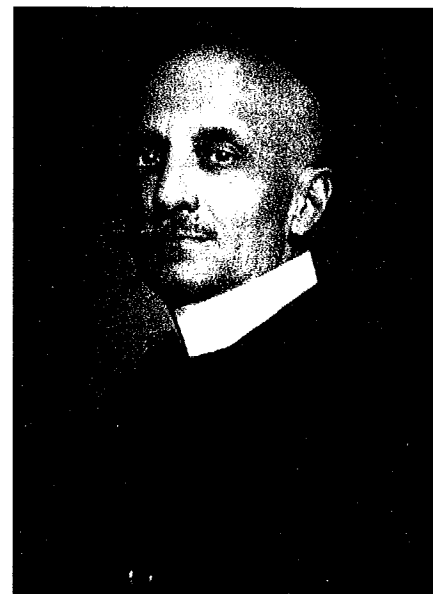
⁴⁷⁸ A foglalkozási kvótát bevezető törvény szövege: „Az engedély megadásánál a nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság követelményei mellett egyfelől a felvételt kérő megelőző tanulmányi eredményeire, illetve szellemi képességeire, másfelől arra is figyelemmel kell lenni, hogy elsősorban a hadiárva és a harctéri szolgálatot teljesítették gyermekei, továbbá a közalkalmazottaknak és a különféle foglalkozási ágakhoz (mezőgazdasághoz, iparhoz, kereskedelemhez, szabad foglalkozásokhoz stb.) tartozóknak gyermekei az ezen foglalkozásokhoz tartozók számának, és jelentőségének megfelelő arányban jussanak a főiskolákra és a fölvettek száma az egyes törvényhatóságok között is igazságosan osztassék fel.” *Képviselőházi Irományok*, 1927. VI. kötet, 434. old. A törvény indoklásában Klebelsberg külön kitért a közalkalmazottak és agrárfoglalkozásúak preferálására: „ügyni kell arra is, hogy elsősorban a hadiárva és a harctéri szolgálatot teljesítették gyermekei, továbbá a közalkalmazottak gyermekei, kiknek családjában a szellemi foglalkozás rendszerint hagyományos, kellő számmal juthassanak főiskoláinkra. Igazságosan részletetni kell a felvétel lehetőségeiben az egyes foglalkozási ágakat, és pedig nemcsak számarányuk, hanem jelentőségük szerint is így önként értendő, hogy különösen honorálni kell a nálunk oly nagy szerepet játszó mezőgazdaságot, mint az ország fő termelési ágát.” Indoklás „a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról szóló 1920. évi XXV. törvénycikk módosításáról” szóló törvényjavaslatához. *Képviselőházi Irományok*, 1927. VI. kötet, 435–437. old.

alakították ki, hogy a zsidók aránya az új rendszerben se emelkedhesék meg számottevően. Az új kvótarendszerben azon foglalkozást űző szülők gyermekei részesültek előnyben, amelyekben a zsidók aránya eleve alacsony volt, így a köztisztviselők és a mezőgazdasági foglalkozásúak. Mint ahogyan a szociáldemokrata Várnai Dániel megfogalmazta, a foglalkozási kvóta bevezetése „merész játék” volt, hiszen nyíltan kimondta, hogy „az egyik foglalkozási ágnak több joga van a tanulásra, mint a másoknak”.⁴⁷⁹

Arról, hogy a módosítás után fennmarad a zsidók korlátozása, a kormány – érthető okokból – 1928-ban nyilvánosan nem beszélt. Hiszen éppen azért történt az egész, hogy Magyarországot a Népszövetség oldaláról ne lehessen továbbra is elmarasztalni a zsidók diszkriminációjáért. Tíz évvel később azonban, amikor a magyar diplomácia a nyugati nagyhatalmak érzékenysége már kevésbé figyelt oda, a KSH elnöke, Kovács Alajos részletesen leírta az 1928-ban létrehozott foglalkozási kvóta belső logikáját és mechanizmusát, azt, hogy a kvóta belső arányszámait a foglalkozási statisztikák felekezeti megoszlása alapján pontosan úgy alakították ki, hogy zsidók a diákok közé ne kerülhessenek be országos arányszámukon felül.

A foglalkozási kvóta logikája Lucien Wolf figyelmét sem kerülte el. „Mi nem állítjuk – írta Wolf a módosításról –, hogy teljesen meg vagyunk elégedve ezen javaslattal, azonban a törvényből eltávolított minden vonatkozást a nemzeti és felekezeti megkülönböztetésre vonatkozólag (...) és ez az, amit kértünk. Az új kategóriák, amelyek a törvénybe fel vannak véve, feleslegesnek látszanak (...), és megvan a lehetősége, hogy antiszemita célra használhatók, azonban jelenleg nem törekszünk arra, hogy ezt kritizáljuk.” Mégis abból kell kiindulni, hogy a magyar kormány lépése

⁴⁷⁹ *Képviselőházi Napló*, 1927. IX. kötet, 4. old. (1928. február 10.)

33. Szily Kálmán 1930 körül

„jóhiszeműleg tétetett”.⁴⁸⁰ A Népszövetség tehát az új – foglalkozási – kvóta mögé bújtatott szándékkal nem foglalkozott többet: megelégedett az-
zal, hogy a zsidókvóta kikerült a törvényből.

A kormány a foglalkozási kvótának – Kovács Alajos által összefoglalt – logikáját 1928-ban nyílt formában tehát nem deklarálta. De a liberális és baloldali bírálók tisztán látták a helyzetet. És tisztán látták a helyzetet ellenfeleik is, mint például a Műegyetem antiszemita rektora, Szily Kálmán.

Szily a foglalkozási kvóta bevezetésének szükségessége mellett azzal érvelt, hogy c nélkül „feltétlen bizonyossággal újra 30% lenne a zsidóság, mint ahogyan volt a háború előtt, mert nincs ok arra, hogy ne legyen annyi, hiszen a középiskolákban az arányszám a zsidók és keresztények között ma is tökéletesen ugyanaz.”⁴⁸¹ Szilynek igaza volt. A magyar társadalom szociológiai realitásaiból és a zsidók beiskolázási szokásaiból valóban az következett, hogy a korlátok eltörlése esetén az egyetemek hallgatóságának negyede-harmada ismét a zsidók közül kerüljön ki. A foglalkozási kvóta első három évében bekövetkezett kismérvű enyhülést ehhez a Szily által megfogalmazott realitáshoz kell majd mérnünk.

A liberális kritika

A foglalkozási kvóta bevezetésére épülő módosítás liberális kritikáját a parlamentben legvilágosabban a demokrata párti Baracs Marcell fogalmazta meg. Átgondolt hozzászólása komoly szónoki teljesítmény volt, amelyet liberális és szociáldemokrata oldalról „bravó” felkiáltások kísértek. Az utókor olvasója számára egyenesen megrendítő, hogy Baracs előrelátása csaknem minden ponton helytállónak bizonyult.

A módosítás – mondta Baracs – „csak látszat, csak szemkápráztatás, csak szemfényvesztés. A név változni, az ököljog tovább érvényesülni fog, a nyakörvet felcserélik, az eb marad. A különbség mindössze az indokolásban lesz. Nem fognak egy szál izraelita fiúval sem többet felvenni az egyetemre, csakhogy eddig indokolták ezt a felekezetek, illetőleg helyesebben a régi törvény nomenklatúrája szerint a fajok és nemzetiségek arányszámaival, ezentúl pedig az új törvény arány szám tényezői fogják ugyanezt a hatást elérni. A sérelem tehát marad, mindössze a formula változik. A jogilag

⁴⁸⁰ LADÁNYI ANDOR (1979) 1131. old.

⁴⁸¹ *Felsőházi Napló*, 1927. II. kötet, 118. old. (1928. március 13.)

aggályos formulát akarja a kormány megszüntetni, hogy cserében viszont fenntartsa az érdemben sérelmes jogtalan és törvénytelen intézkedést.”⁴⁸² Ha Baracs prognózisa abban a tekintetben, hogy „egyetlen szál zsidó fiúval sem vesznek fel többet” nem is vált be, hiszen valamelyest megemelkedett a módosítás után a zsidó hallgatók száma, abban igaza volt, hogy a zsidó diákok ezután sem számíthattak arra, hogy tanulmányi eredményük alapján bírálják el őket, s abban is, hogy zsidó diákok ezrei szorultak ki továbbra is a felvételtől.

Baracs előre látta azt is, hogy bármi történjen is a jövőben, a zsidók diszkriminációja elleni fellépés a korábbinál is nehezebbé válik, mert a módosítás után a diszkrimináció közvetettebb, burkoltabb formában fog érvényesülni. Amint mondta, „ami eddig jogtalan volt, az most már a törvényesnek nagyobb látszatával fog felruháztatni”.⁴⁸³

Helyesen látta azt is, hogy fel fog bomlani a törékeny koalíció, amely nyolc éven át összefogta a hazai zsidó politikusokat és szervezeteket, hogy közösen lépjenek fel a zsidókvóta ellen. „Akadni fog egy egész sereg zsidó, – talán zsidó hivatalos testület is – aki a kormánynak hinni fog, mint ahogy mindig akad olyan gentleman, aki elhiszi azt, hogy a hálósobája szekrényében rejtőző előkelő idegen a villamosra vár. Hinni fog mindenki, aki ég a vágytól, hogy higgyen, hinni fog önöknek mindenki, aki már elernyed a hitért folytatott küzdésben és akinek minden ürügy jó arra, hogy ezt a küzdelmet abbahagyja...”⁴⁸⁴ A magyar zsidók a Népszövetség támogatását is elvesztik majd, hiszen „a sárga foltot” eltörölték a törvényből, tehát látszólag felszámolták a diszkriminációt.

Baracs bírálatát a szociáldemokrata Kéthly Anna egy fontos ponton egészítette ki. Elfogadhatatlannak tartotta, hogy benn maradt a törvényben a „nemzethűségre”, mint a felvétel előfeltételére való hivatkozás. Ezzel az egyetemek megőrizték azt az 1920-ban megteremtett lehetőséget, hogy önkényesen megtagadják a felvételt attól, aki politikai okból nem tetszik nekik. Kéthly kiszámolta, hogy az 1928 őszén felvételiző ifjak 1919-ben nyolc-kilenc évesek voltak, politikai magatartásuk vizsgálata tehát abszurdum, de éppúgy elfogadhatatlan az is, hogy a fiatalokat esetleg szüleik hibáiért büntessék. Az évek haladtával – mondta Kéthly – lassan

⁴⁸² *Képviseletőházi Napló*, 1927. IX. kötet, 6–9. old. (1927. február 10.)

⁴⁸³ Uo. Baracs ugyan nem tért ki rá, de álláspontját támasztja alá az is, hogy a foglalkozási kvóta részletes számaihoz nem állt rendelkezésre az 1920-as népszámláláshoz frissebb adat, s a törvény sem kínált semmiféle megoldást a probléma korrigálására.

⁴⁸⁴ Uo.

az 1919-ben csecsemőkorúak „nemzethűségéről” is lehet majd a törvény alapján ítélni.⁴⁸⁵

A módosítás parlamenti vitájának érdemi tétje nem volt. Minthogy Bethlen az Egységes Pártot kötelezte a szavazásra, a képviselőház a módosítást végül 1928. február 24-én a kormánypárt oldaláról egyhangú szavazással 139:34 arányban elfogadta. Az Egységes Párt egyetlen zsidó tagja, Dési Géza a szavazás megkezdésekor kiment a teremből, mert nem engedhette meg magának, hogy megszavazzon egy törvényt, amely életben tartja a numerus clausust. Noha a felsőház zsidó felekezeti képviselői – Löw Immanuel és Glückstahl Samu – a módosítás ellen szavaztak, elfogadta a javaslatot a felsőház többsége is.⁴⁸⁶

A zsidó közvélemény a módosítást csalódottan fogadta. Érzéseiket azzal fejezték ki, hogy Dési Gézát, aki Bethlen támogatását bírva jelöltként indult a pesti hitközség esedékes elnökválasztásán, 6669 ellenszavazattal 338 ellenében csúfosan megbuktatták.⁴⁸⁷ Ezzel fejezték ki véleményüket arról a bethleni gondolatról, amely szerint a zsidók elégedjenek meg azzal, hogy a kormány a törvényből eltörli a sárga foltot, a „többit pedig bízzák a jövőre”.⁴⁸⁸ Az 1928-ban lezajlott hitközségi szavazás arra utalt, hogy a zsidók a Bethlen által ígért jövőben nemigen hittek.

A Népszövetség és a módosítás

A külföldi zsidó szervezetek osztották magyar hitsorsosaik aggályait. 1928 márciusában újabb petícióval fordultak a Népszövetséghez, amelyben a módosításban rejlő diszkriminatív lehetőségekről szóltak. De a Népszövetség ezzel már nem volt hajlandó foglalkozni, a magyar numerus clausus ügyét befejezettnek tekintette, és ad acta tette.⁴⁸⁹ A zsidókvóta eltörlését szimbolikus győzelemnek tekintette, ennél sokkal többre a Népszövetség nem is számított.⁴⁹⁰ Vámbéry Rusztem a *Népszavában* a magyar kormány taktikáját így jellemezte „Numerus clausus ország” című keserű hangú cikkében: A magyar vezetők abból indulnak ki, hogy „agyafúrt eszükkel

⁴⁸⁵ *Képviselőházi Napló*, 1927. IX. kötet, 16–17. old.

⁴⁸⁶ *MTI Hírkiadás*, 1928. február 25. 11. old.

⁴⁸⁷ SZABOLCSI LAJOS (1993) 402–403. old.

⁴⁸⁸ *MTI Hírkiadás*, 1927. november 18. 13. old.

⁴⁸⁹ *MTI Hírkiadás*, 1928. március 20. 27. old.

⁴⁹⁰ *MTI Hírkiadás*, 1928. március 19. 17–18. old.

túljárnak a buta ángliuson meg a gyöpösfejű francián, akik bizton elhiszik, hogy az apák foglalkozásának hierarchiás sorrendje jogegyenlőséget és tanszabadságot jelent. (...) Nyilvánvaló, hogy mély keresztény igazság rejlik abban, ha a telekkönyvi írnok fia könnyebben jut egyetemre, mint a kisgazdáé, vagy a boltosé (...) Lehetetlen, hogy a Népszövetség, amely végre is túlnyomóan keresztény népek szövetsége, ezt meg ne értse.”⁴⁹¹ A „buta angolok” és „gyöpösfejű franciák” ugyan mindezt nem egykönnyen hitték el, de kétségtelen, hogy a módosítás végre lehetőséget adott nekik arra, hogy megszabaduljanak a numerus clausus problémától – legalábbis egyelőre.

Lucien Wolf ezután még két évet élt, a magyar és az európai zsidók sorának hamarosan bekövetkező pusztító fordulataihoz neki már nem kellett tanúskodnia.

Diszkrimináció az 1928-as módosítás után

A kormány pedig egyelőre igyekezett a külföldet és a belföldet egyaránt kielégíteni. 1928 után a Népszövetség elvárásainak megfelelően kismértékben megemelte az egyetemre engedett zsidók számát, de csak annyira, hogy a hazai fajvédőkkel ne kerüljön éles ellentétbe. A következő négy évben a beengedett zsidó diákok aránya kb. évi 250 fővel megemelkedett. A zsidók aránya az egyetemeken az 1928/1929-es 8,8%-ról 1930-ban 9,6%-ra, 1931-ben 10,5%-ra, 1932-ben 12,3%-ra és 1933-ban 12,5%-ra emelkedett.⁴⁹² A felvételi bizottságok jelentéseit – bennük a felvett hallgatók zsidó/nem zsidó bontásával – távirati úton közölni kellett a Külügyminisztériummal, valahogy úgy, mintha harctéri jelentésekről lenne szó.

Mindez azonban nem jelentette azt, hogy a zsidó diákok ténylegesen a nem zsidó társaikkal egyenlő esélyt kaptak volna. 1928 után a zsidó felvételizőknek körülbelül kétharmadát, 70%-át utasították vissza az egyetemek,

⁴⁹¹ *Népszava*, 1927. november 20. 3. old.

⁴⁹² Ezek az arányok továbbra sem úgy álltak elő, hogy az őszi felvételeknél ilyen arányban engedtek volna zsidókat az egyetemre, hanem úgy, hogy a zsidók számát a második félévben az ősszel felvett, de be nem íratkozott, vagy lemorzsolódott keresztény hallgatókkal csökkentett létszámú keresztény diáklétszámhoz viszonyították. Magyarán: 1932-ben például nem arról volt szó, hogy az ősszel felvett hallgatók 12,3%-a zsidó lett volna, hanem arról, hogy az 1931/32-es tanév végére a tanévkezdéskor, illetve az év során elmaradt keresztény hallgatókkal csökkentett évfolyam létszámának 12,3%-a volt zsidó.

miközben a keresztény diákoknak csak 10-15%-át.⁴⁹³ Az érettségizett zsidó fiatalok többségének tehát továbbra sem volt esélye tovább tanulni.

Így aztán hiába szerepelt a Bethlen-kormány – külföld felé – hangoztatott apologetikus érvrendszerében immáron az, hogy a zsidó diákok aránya a régi kvóta fölé emelkedett, arról, hogy a tovább tanulni kívánó zsidó diákoknak mintegy kétharmada ekkor sem juthatott be az egyetemre, nem esett szó. A számokkal és százalékokkal cinikus propagandajáték folyt. Mert miközben a zsidó diákok 10-12%-os aránya valóban több volt, mint a régi zsidókvótában engedélyezett 6%, ezek a százalékok semmit nem árultak el arról, hogy mennyi zsidó diák szorult ki a felvételből, és milyen alapon. És arról sem árultak el semmit, hogy a 10-12%-os arány a felvételi döntések eredményeképpen állt-e elő, vagy pedig azért, mert a nagy válság idején a keresztény diákok lemorzsolódási aránya a korábbinál is nagyobbra nőtt anélkül, hogy az elsőéves felvételeknél a felvett zsidó diákok száma, illetve aránya nőtt volna. Végző soron a százalékarányokkal folytatott demagóg propaganda ellenére a tovább tanulni törekvő zsidó diákok ezrei ezután is kívül rekedtek az egyetemeken.

Harc a jelesekért és a jelesek ellen

A zsidókvóta által létrehozott tanulmányi kontraszelekció következtében 1920-tól nagy számban voltak olyan zsidó diákok, akiket annak ellenére nem vettek fel az egyetemre, hogy érettségi eredményük jeles volt. Jellemző, hogy miközben az egyetemeken általában igen magas volt a gyenge érettségi eredménnyel felvettek aránya, a módosított törvény végrehajtási utasításának külön ki kellett térnie arra, hogy a „jeles rendű érettségi bizonyítvánnyal rendelkezők a beiratkozásra lehetőleg engedélyt nyerjenek”.⁴⁹⁴

De sokan nem nyertek. Klebelsberg utasításait egyes egyetemek – mint a budapesti orvoskar – egyszerűen figyelmen kívül hagyták, és a jelesen érettséggel szemben továbbra is előnyben részesítették a gyengébb eredményt felmutató keresztényeket. 1928/1929-ben a budapesti orvoskar 30 jelesen érettséget jelentkezőt (feltehetően zsidót) utasított el, miközben 189 elégségesen érettet és 115 bukott, illetve pótérettségit tett jelentkezőt

(feltehetően nem zsidót) vett fel. Más karokon is voltak hasonló esetek. A keresztény felvételizők közül senkit sem utasítottak el a szegedi egyetem gyógyszerész- és matematikakarán, a pécsi egyetem orvosi karán és a debreceni egyetem jogtudományi karán. Ugyanakkor az elutasított zsidó felvételizők aránya valamennyi egyetem orvoskarán meghaladta a 80%-ot. A Műegyetemen, a budapesti és szegedi egyetem gyógyszerész szakán, a debreceni és pécsi egyetem bölcsészkarán is csaknem minden keresztény felvételizőt felvettek. A zsidó felvételizőket az orvoskarokon kívül nagyon magas – 70% fölötti – arányban utasították el a pécsi és a szegedi egyetem jogi karán és a Műegyetemen. Voltak szakok, mint pl. a szegedi matematika- vagy gyógyszerészkar, ahova – miután minden keresztény jelentkezőt felvettek – a zsidó felvételizőknek mintegy 50-70%-át is beengedték, igaz, ezek kis szakok voltak.

A kormány képtelennek látszott elérni, hogy az egyetemek együttműködjenek a Népszövetség előtt vállalt kötelezettség betartásában. Diplomáciai botrány fenyegetett, hiszen ebben a felvételi ciklusban elvben már nem létezett zsidókvóta, de a felvételi eredmények a súlyosan diszkriminatív gyakorlat továbbéléséről tanúskodtak. A numerus clausus nyolcéves gyakorlatát egy félszívvel végigvitt és kétértelmű módosítással egyik napról a másikra nem lehetett megszüntetni.

Pedig Klebelsberg ekkor már igyekezett a zsidó diákok felvételi aránya in javítani. Beosztottja útján szigorúan bizalmas levélben figyelmeztette a budapesti egyetem rektorát, Wolkenberg Alajost, hogy „kül- és belpolitikai” szempontok miatt nem kívánatos, hogy szóvá tétessék „a jeles érettségivel bíró izraelitáknak a fel nem vétele”.⁴⁹⁵ A felvételi keretlétszámot is megemelte, hogy beférjenek a jelesen érettséggel zsidók. Mégsem sikerült: az orvoskar tíz jeles zsidó diákból csak hármat volt hajlandó pótlólag felvenni, a bölcsészkar egyet sem.⁴⁹⁶ Klebelsberg ezután miniszteri leiratban utasította az egyetemeket tizennégy név szerint megnevezett zsidó diák felvételére, s a neveket a parlamentben is nyilvánosságra hozta. A tizennégyek egyike, Turán Pál – a később világhírűvé lett matematikus – még évtizedek múlva is tündökvé mesélte, hogy az egyetemre való bejutását a parlamentben kellett elintézni...⁴⁹⁷ Végül 1928-ban országosan mintegy 88 zsidó diákkal több járhatott egyetemre, mint az előző évben, miközben a diákok

⁴⁹³ LADÁNYI (1994) 1136. old.

⁴⁹⁴ ELTE Levéltár. *Raktori hivatal iratai*, 3110/1928/29. Klebelsberg Kunó 76.687/1928 ü. sz. leirata, 1928. október 15. Az 53 000/1928. sz. rendeletet idézi LADÁNYI ANDOR (1994) 1134. old.

⁴⁹⁵ Idézi LADÁNYI ANDOR (1994) 1137. old.

⁴⁹⁶ *Képviseletbázi Napló*, 1927. XV. kötet, 239. old. (1928. október 17.)

⁴⁹⁷ Ajtai Miklós személyné közlése.

13. táblázat. Az elutasítottak száma és aránya zsidó-nem zsidó megoszlásban az 1928/1929-es tanévben.

Egyetem, kar	Keresztény jelentkezők közül felvételt nyert (%)	Elutasított keresztény jelentkezők aránya (%)	Zsidó jelentkezők közül felvételt nyert (%)	Elutasított zsidó jelentkezők aránya (%)	Összes hallgató száma 1926-ban (tájékoztató adat)
Budapesti tudományegyetem					
Állam- és jogtudományi kar	46,8	53,2	38,1	61,9	2 222
Orvostudományi kar	81,5	18,5	15,5	84,5	1 729
Bölcsészettudományi kar	81,2	18,8	43,0	57,0	1 065
Gyógyszerész szak	97,5	2,5	44,4	55,6	216
Debreceni tudományegyetem					
Állam- és jogtudományi kar	100,0	0,0	36,6	63,4	314
Orvostudományi kar	83,1	16,9	18,6	81,6	356
Bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi kar	98,6	1,4	57,0	43,0	113
Pécsi tudományegyetem					
Állam- és jogtudományi kar	76,9	23,1	18,2	81,8	369
Orvostudományi kar	100,0	0,0	4,8	95,2	308
Bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi kar	97,7	2,3	70,0	30,0	82

Egyetem, kar	Keresztény jelentkezők közül felvételt nyert (%)	Elutasított keresztény jelentkezők aránya (%)	Zsidó jelentkezők közül felvételt nyert (%)	Elutasított zsidó jelentkezők aránya (%)	Összes hallgató száma 1926-ban (tájékoztató adat)
Szegedi tudományegyetem					
Állam- és jogtudományi kar	83,3	16,7	28,4	71,6	502
Orvostudományi kar	93,3	6,7	13,8	86,2	361
Bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi kar	88,3	11,7	50,5	50,0	138
Matematikai és természettudományi kar	100,0	0,0	66,7	33,3	n. a.
Gyógyszerész szak	100,0	0,0	53,3	46,7	42
Műegyetem	98,0	2,0	28,3	71,7	2 068
Közgazdaságtudományi kar	74,5	25,5	57,0	43,0	56

Forrás: OL K.636 1928-23-69628

összlétszáma az előző évhez képest 216-tal nőtt (15 675-re). A zsidók aránya az összes egyetemista között nőtt ugyan, de a növekedés szinte észrevehetetlen volt, az arány 8,3%-ról 8,8%-ra nőtt (l. 13. táblázat). De még e 88 diák bejutásához is Klebelsberg valóságos hadjáratára volt szükség. A zsidó hallgatók felvételének elrendelésének másnapján véres verekedések törttek ki az egyetemeken, és a fővárosi, a pécsi és a debreceni egyetemet néhány napra be is zárták.

A következő, 1929/1930-as tanévben hasonló volt a helyzet. Számos karon még a jobb tanulmányi eredményű zsidó hallgatók jelentős részét sem vették fel. A fővárosi orvoskaron 58 jelesen érettből 30-at nem vettek fel, ezek feltehetően zsidók voltak. A debreceni egyetem orvoskarán a zsidó felvételizők 90,5%-át, a szegedi orvoskaron 87,8%-át – köztük 6 jeles di-

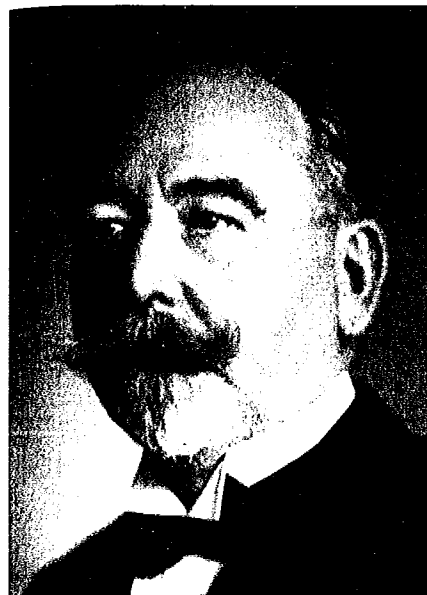
ákat – utasították el.⁴⁹⁸ A budapesti orvoskar felvételi bizottságának elnöke, Kenyeres Balázs bizalmas feljegyzésben fordult Magyary Zoltán kultuszminisztériumi tanácsoshoz, hogy elmagyarázza, miért lehetetlen meritokratikus alapra helyezni a felvételi döntéseket, és valamennyi jeles felvételizőt felvenni. A bethleni vezetés a külföld felé már nem akarta vállalni a zsidók nyílt diszkriminációjának ódiumát. Ugyanakkor az egyetemi vezetők és a kultuszminisztérium immár zárt falak mögött, a nyilvánosság kizárásával, már-már konspiratív módon nagyjából tovább folytatták a régi gyakorlatot.

Mivel a teljesítmény alapján működő felvételiztetés nem a kívánt faji összetételt eredményezte volna, az orvoskar maradt a régi gyakorlatnál.

A jelesek felvételéért tehát tovább folyt a harc. Klebelsberg ezúttal is kampányt indított: a keretszámok emelésével, az átiratkozások lehetővé tételével, a rektorokhoz írott levelekkel igyekezett elérni, hogy a jelesre érett zsidó hallgatók ne legyenek a felvételtől kizárva. Az egyes karokkal és egyetemekkel szinte napi küzdelmet vívott, s végül annyit ért el, hogy ebben az évben 95 zsidó diákkal több járt egyetemre, mint az előzőben. A zsidó diákok felvétele pedig újabb tüntetésekhez és erőszakhoz vezetett.

A kormányt külpolitikai szempontból mindez kellemetlenül érintette, hiszen 1927-től elkötelezte magát arra, hogy megszünteti a zsidó fiatalok diszkriminációját. Az egyetemi antiszemitizmus újabb megnyilatkozásaival 1929-ben a minisztertanács is foglalkozott. A külügyminiszter, Walkó Lajos azt panaszolta, hogy „a szőnyegen lévő reparáció kérdésének reánk nézve kedvező elintézése szempontjából (...) igen ártanak az ország prestigének a főiskolákon állandóan ismétlődő zsidóüldözések és diákzavargások”.⁴⁹⁹ Bethlen Klebelsbergre arra szólította fel, hogy szüntesse meg a kifogásolt antiszemita jelenségeket. Klebelsberg erre ígéretet is tett, bár ingerülten jelezte, hogy szerinte a numerus clausus által bevezetett korlátozások feloldásának nem jött még el az ideje.⁵⁰⁰

De Bethlen a numerus clausus ügyében nem kívánt további konfliktust. Londoni útja alkalmával 1930-ban találkozót javasolt Lucien Wolfnak, akit június 18-án a magyar követségen teára látott vendégül. Elmondta Wolfnak, hogy „a háború utáni egészségtelen mentalitás szerencsére már el-

34. Kenyeres Balázs 1925 körül

tűnőben van Magyarországról, és hogy a zsidók helyzete most már teljesen normálissá fog válni”.⁵⁰¹ Lucien Wolf a találkozót megnyugtatónak találta. Bethlennel „egy baj van – értékelte a beszélgetést néhány héttel később Lucien Wolf az *Egyenlőség* főszerkesztőjének, Szabolcsi Lajosnak – nem akar helyén maradni, fáradt és megúnta hivatalát”.⁵⁰² Egy korszak lezárulóban volt. Wolf még abban az évben – 73 éves korában – elhunyt, Bethlen pedig a következő évben visszaadta miniszterelnöki megbízását. Vele együtt köszönt le posztjáról Klebelsberg Kunó kultuszminiszter. A világgazdasági válság Magyarországot is elérte.

A numerus clausus ügyében az enyhülés még két évig, az 1931/1932-es tanév felvételi ciklusáig érvényesült. A zsidók aránya az elsőévesek között 1931-re már észrevehetően nőni kezdett, számuk az összes diák között pedig 1931/1932-re majd kétezerre szökött fel. Igaz, a zsidók arányának az enyhülés éveiben kétszer is elért 12% fölötti értéke meg sem közelítette azt a 30%-os arányt, amelyet a korlátozások teljes eltörlése esetére a korszak egyetemi vezetői a középiskolai statisztikák és a korabeli szociológiai viszonyok alapján reálisnak tartottak, a tendencia mégiscsak javult (l. 14. táblázat).

Az egyetemek a felvételi döntések meghozatalánál a foglalkozási kvóta arányszámait az enyhülés éveiben sem használták. Inkább a régi módszerekkel számolták ki a zsidók számarányát, és döntéseikben a 6%-nál valamivel enyhébb kvótát alkalmaztak. Klebelsberg életrajzírója, Huszti József ezt így foglalta össze: Az új (foglalkozási) kvóta „pontos alkalmazása olyan bonyolult statisztikai kalkulációkat kívánna, talán szándékosan annyira homályos, áttekinthetetlen, önkényes alkalmazásokra módot nyújtó volt, hogy a gyakorlatban alig lehetett vele valamit kezdeni. A gyakorlat nagyjá-

⁴⁹⁸ LADÁNYI ANDOR (1994) 1139. old.

⁴⁹⁹ *Minisztertanácsí Jegyzőkönyvek*, 1929. október 25. 42–43. old.

⁵⁰⁰ Uo.

⁵⁰¹ SZABOLCSI LAJOS (1993) 425. old.

⁵⁰² SZABOLCSI LAJOS (1993) 426. old.

ból az maradt, ami az új törvény előtt volt, annál is inkább, mert a felvételt továbbra is a régi főiskolai és egyetemi hatóságok intézték.”³⁰³

Az egyetemi diszkrimináció erősödése 1934 után

Bethlen közvetlen utódja, gróf Károlyi Gyula még a bethleni politikát folytatta: hivatalba lépésekor kijelentette, hogy az ország Bethlen után sem térhet vissza az antiszemita politizáláshoz: „Úgy az én egyéni felfogásom – mondta parlamenti bemutatkozó beszédében –, mint az egész kormány-
nak felfogása az, hogy ebben az országban semmi szempontból felekezeti különbséget tenni nem szabad.”³⁰⁴ Klebelsberg közvetlen utódai, Ernst Sándor (1931. augusztus–1931. december) és Karafiáth Jenő (1931. december–1932. szeptember) kultuszminiszterek Károlyi Gyula vonalvezetését követték. A változást a Gömbös-kormány megalakulása (1932. október) és Hóman Bálint kultuszministersége (1932. október) hozta meg.

Az 1932-es őszi felvételi ciklust követően, amikor a szokásos antiszemita diákakciók újrakezdődtek, Hóman és Gömbös még a bethleni módszereket alkalmazta. Azokat az egyetemeket, mint pl. a debrecenit, ahol zsidó diákokat inzultáltak, bezárással fenyegették meg, és ennek hatására a rendbontások el is csitultak.³⁰⁵ De Hóman nyilvános megnyilatkozásaiból kezdettől érezni lehetett, hogy nem osztja a Bethlen-féle kompromisszumos politizálás alapelveit. Noha a numerus clausus törvény 1928-as módosításának eltörlését nem tartotta időszerűnek, számos utalást tett arra, hogy miniszterként törekedni fog az eredeti, faji kvóta által bevezetett 6%-os arányszám érvényesítésére. Ministersége első őszén utasította az egyetemeket, hogy a felvételeknél „rigorózan” járjanak el, s ez azonnal a felvett zsidó diákok arányának jelentős csökkenéséhez vezetett. A második őszön a parlamentben mondott beszédében már olyan – a középiskolákat is érintő – reformtervekről beszélt, amelyek révén mégiscsak érvényesíthető lesz a 6%-os kvóta. „Feltétlenül el kell érünk azt az eredményt – mondta –, hogy a magyar keresztény ifjúság és a zsidó ifjúság között az egyetemen nem lesz semmiféle arányban eltérés az országos arányszámához képest.”³⁰⁶

³⁰³ HUSZTI JÓZSEF (1942) 197. old.

³⁰⁴ *Képviselőházi Napló*, 1931. I. kötet, 357. old. (1931. augusztus 27.)

³⁰⁵ A rendbontások részletes leírását ld. LADÁNYI ANDOR (2005) 59–60. old.

³⁰⁶ Hóman Bálint hozzászólása, *Képviselőházi Napló*, 1931. XVIII. kötet, 332. old. (1933. november 29.)

14. táblázat. A zsidó diákok aránya az összes egyetemista és főiskolás között 1927–1943.

Tanév	Diákok összesen	Zsidó diákok	Zsidó diákok aránya (%)
1927/1928	15 459	1 290	8,3
1928/1929	15 675	1 378	8,8
1929/1930	15 497	1 473	9,5
1930/1931	16 053	1 689	10,5
1931/1932	16 002	1 967	12,3
1932/1933	15 766	1 965	12,5
1933/1934	15 694	1 816	11,6
1934/1935	15 088	1 465	9,7
1935/1936	14 216	1 175	8,3
1936/1937	13 821	1 017	7,4
1937/1938	13 228	820	6,2
1938/1939	13 219	510*	3,9
1939/1940	13 815	437*	3,2
1940/1941	17 161	532*	3,1
1941/1942	19 900	584*	2,9
1942/1943	21 732	580*	2,7

Forrás: *Magyar Statisztikai Évkönyv, 1910–1943 és Kovács ALAJOS (1938) 73. old.*
A csillaggal jelölt évekre ld. LADÁNYI ANDOR (2005) 68. old.

Hitler hatalomra jutása után, 1933 őszén a magyarországi antiszemita diákmozgalmak akciói erőszakosabbak lettek. Az egyetemek vezetése pedig nemegyszer a diákmozgalmakat használta fel arra, hogy a kormány megszorító intézkedéseivel szemben demonstráljon. Amikor Hóman Bálint – a pénzügyi válságra reagálva – 1933 őszén a felsőoktatási költségvetés csökkentését, a vidéki egyetemek támogatásának megszorítását, valamint 25 tanszék megszüntetését jelentette be, a megszorítások által leginkább fenyegetett debreceni egyetemen az antiszemita zavargások a szokásos mértéknél is erőteljesebben törtek ki.³⁰⁷ A zavargások később a fővárosba

³⁰⁷ *MTI Hírkiadás*, 1933. október 30. 11–12. old.

Handwritten note in Hungarian:
 A jövő évben be fogják tartani a zsidó arányszámot.
 A jövő évben be fogják tartani a zsidó arányszámot.

35. 1934: „A jövő évben be fogják tartani a zsidó arányszámot.”

is áterjedtek, bezárásra került a budapesti tudományegyetem, valamint a Műegyetem is. Gömbös végül az antiszemita megmozdulásokat úgy szerelte le, hogy az antiszemita diákegyesületeknek ígéretet tett rá, hogy az eredeti, 1920-as 6%-os zsidókvótát az egyetemek a gyakorlatban érvényesíteni fogják, de hozzátette, hogy kormánya az 1928-as törvénymódosítás eltörlésében nem gondolkodik.⁵⁰⁸

Egy hónapra rá a belügyminiszter, Keresztes-Fischer Ferenc 1934 januárjában a minisztertanácson bejelentette, hogy „A jövő évben be fogják tartani a zsidó arányszámot.”⁵⁰⁹ A jegyzőkönyv szerint Keresztes-Fischernek egyáltalán nem kellett magyarázkodnia. Nem kellett kitérnie arra, hogy milyen „zsidó arányszámra” gondol. Nem kellett foglalkoznia azzal, hogy ilyen „arányszám” elvben, a törvényben az 1928-as módosítást követően nem létezett, hiszen – akkor, ott, a minisztertanácson – minden jelenlévő tudta, hogy mi is az a bizonyos „arányszám”, amelyet „be fognak tartani”.

A belügyminiszter bejelentését követően a zsidó diákok aránya azonnal csökkenni kezdett. A következő évre, 1935-re már a húszas években mért legalacsonyabb arányra süllyedt (8,3%), miközben zsidó felvételizők ezrei rekedtek kívül a felsőoktatáson. A folyamat most már egyenes vonalú volt: a zsidó hallgatók aránya 1936-ban 7,4%-ra, 1937-ben 6,2%-ra, 1938-ban 3,9%-ra, 1939-ben 3,2%-ra, 1940-ben 3,1%-ra, 1941-ben 2,9%-ra, majd 1942-ben 2,7%-ra csökkent. Az első, 1938-as zsidótörvény bevezetésének őszén az első évfolyamra engedett zsidó diákok aránya már csak 2,4% volt, a következő években ez az arány még tovább süllyedt (1. 15. táblázat).

Hiába indult 1934-től drasztikus csökkenésnek a zsidó diákok aránya az egyetemeken, az őszi felvételi időszakban újra és újra megismétlődtek

⁵⁰⁸ A Turul Szövetség folyóirata erről így számolt be: „Gömbös Gyula volt az, aki biztosította a numerus clausus betartását a jövőben, amit a Bethlen-Klebsberg rezsim alatt tíz évig sem lehetett elérni.” Idézi LADÁNYI ANDOR (2005) 63. old.

⁵⁰⁹ Minisztertanácsi Jegyzőkönyv, 1934. január 16. 5. old.

15. táblázat. A zsidó hallgatók számának és arányának alakulása az egyetemeken és főiskolákon az összes évfolyamon és az első évfolyamra felvett diákok között a második félévben, 1931-1942.

Tanév	A zsidó hallgatók		Az I. éves zsidó hallgatók	
	száma	aránya (%)	száma	aránya (%)
1931/1932	1 967	12,3	672	14,1
1932/1933	1 965	2,5	547	11,6
1933/1934	1 816	11,6	387	8,4
1934/1935	1 465	9,7	228	5,5
1935/1936	1 175	8,3	230	5,8
1936/1937	1 017	7,4	248	6,1
1937/1938	820	6,2	188	4,6
1938/1939	510	3,9	109	2,4
1939/1940	437	3,2	n.a.	n.a.
1940/1941	532	3,1	n.a.	n.a.
1941/1942	574	2,9	203	2,6
1942/1943	580	2,7	188	2,3

Forrás: LADÁNYI ANDOR (2005) 68. old.

a zavargások, mintegy tanúságát adva annak, hogy az antiszemita mozgalmak a zsidó diákok arányának csökkentésével nem voltak leszerelhetők. A zsidókkal szembeni gyűlölködést és atrocitásokat ekkor már csak az ország vezetőinek egyértelmű, nyilvános kiállása tudta volna mérsékelni – ilyesmire azonban nem került sor. Ellenkezőleg, az oktatásügyek irányítása olyan politikus – Hóman Bálint – kezében volt, aki tevékenyen részt vett a zsidótörvények létrehozásában. A zsidó diákok kiszorítása most már töretlenül haladt, arányuk az összes diák között az 1938/1939-es tanévre 4% alá süllyedt. Ebből is világos volt, hogy az egyetemi felvételeknél a 6%-os kvótánál lényegesen szigorúbb diszkrimináció érvényesül. Éppen ezért semmiféle gyakorlati jelentősége nem volt már annak, hogy a nyílt egyetemi zsidókvóta kimondása az első, 1938-as zsidótörvényben nem került napirendre.

Pedig az első zsidótörvény az 1920-as numerus clausus szemléletét terjesztette a gazdasági élet és az értelmiségi foglalkozások csaknem valamennyi területére. Kvótában maximálta, hogy a gazdasági vállalatok ér-

telmiségi alkalmazottai és az egyéb értelmiségi foglalkozások tagjai (orvos, ügyvéd, mérnök stb.) között mennyi lehet a zsidók aránya. A kvóta a zsidók részvételét 20%-ban szabta meg, és kimondta, hogy mindaddig, ameddig a zsidók aránya ezt meghaladja, zsidót újonnan csak 5% erejéig lehet felvenni. A numerus clausushoz két évtizeden át hozzászoktatott magyar közvélemény számára az első zsidótörvény annyira ismerős mintát követett, hogy a törvényt olykor „20%-os numerus claususként” is emlegették.⁵¹⁰

Az első zsidótörvény ideológiájának kifejtésében az egyetemek ügyeiért felelős kultuszminiszter, Hóman Bálint komoly szerepet vállalt. Hóman volt az, aki az első zsidótörvény betervezését megelőzően, Darányi miniszterelnök győri beszédének másnapján hivatalos kormányálláspontként deklarálta azt a húszas évek elejéről jól ismert antiszemita szöveget, hogy „a zsidóság aránytalanul vesz részt a gazdaságban és a kulturális életben”, és felmelegítette a vádat a zsidók kollektív felelősségéről a „felforgató mozgalmakban”. A készülő zsidótörvényt – csakúgy, mint annak idején hívei a numerus clausust – úgy állította be, hogy a kormány ezt az eszközt az „antiszemita hangulat levezetésére” készül igénybe venni.⁵¹¹ A Hóman által bejelentett fordulat jelentőségét jól jellemezte a szélsőjobboldali újság, az *Összetartás* szerzője: „Különösen örömmel vesszük – írta –, hogy egy aktív miniszter jelentette ki, hogy a zsidóság idegen testként él ebben az országban, s ezt a lehetetlen állapotot, ezt a veszélyes helyzetet meg kell szüntetni.”⁵¹² Hóman közvetítette azt a tárgyalást is, amelyen Darányi Kálmán miniszterelnök Lázár Andor igazságügy-minisztert arról próbálta – sikertelenül – meggyőzni, hogy működjön együtt az első zsidótörvény bevezetésében.

A nyílt egyetemi zsidókvótát az első zsidótörvény – Hómannak a törvény létrejöttében játszott aktív szerepe ellenére – mégsem állította vissza. Az első zsidótörvénybe a 6%-os egyetemi zsidókvóta nem illett bele: ez a törvény ugyanis minden – a törvény által érintett – területen magasabb, 20%-os zsidókvótát állított fel. A második, 1939-es zsidótörvény viszont a zsidókvótát az értelmiségi foglalkozásokban már 6%-ra szállította le, és ezáltal lehetővé vált az eredeti, 1920-as 6%-os zsidókvóta rögzítése a törvényben.

⁵¹⁰ K. FARKAS CLAUDIA (2010) 47. old.

⁵¹¹ Hóman Bálint beszéde a kormánypárt Csongrád megyei szervezetének Szentesen tartott rendezvényén. *MTI Hírközlés*, 1938. március 6. 6–10. old.

⁵¹² Idézi LADÁNYI ANDOR (2010) 105. old.

Az egyetemi zsidókvóta visszaállítása: a második zsidótörvény

A nyílt zsidókvótát végül az 1939-es második zsidótörvény hetedik paragrafusa állította vissza. Ellentétben az eredeti, 1920-as zsidókvótával, amelyet az első Teleki-kormány – külpolitikai megfontolásból – egy általános „nemzetiségi” kvótarendszerbe rejtett el, 1939-ben a második Teleki-kormánynak az antiszemita intézkedésekkel kapcsolatban külpolitikai aggályai nem voltak. A nyílt egyetemi zsidókvótát egy átfogó, a gazdaság valamennyi ágára kiterjedő zsidótörvény keretén belül vezették be.⁵¹³

A tizenkilenc évvel korábbi törvényhez képest maga az egyetemi zsidókvóta keveset változott. Az 1939-es törvény a kvóta hatályát kiterjesztette azokra a főiskolákra is, amelyekre az 1920-as törvény nem vonatkozott. De ennek gyakorlati jelentősége csekély volt, hiszen a valóságban már valamennyi felsőoktatási intézményben súlyos diszkrimináció érvényesült. Az intézkedés célját Tasnádi Nagy András igazságügy-miniszter fogalmazta meg: „a törvényben mondassék ki a numerus clausus – amely eddig csak a gyakorlatban érvényesült – 6%-os alapon”.⁵¹⁴

Az új szabályozás a kvótát ismét 6%-ban szabta meg, azonban az egyetemen és főiskolákon tanuló zsidó hallgatók aránya országosan ekkor már jóval a megszabott kvóta alatt, 3,9% volt. Egyetlen szakon tett a törvény a 6%-os kvóta alól kivételt: a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudomá-

⁵¹³ „7. § Az egyetemek és a főiskolák első évfolyamára zsidót csak olyan arányban lehet felvenni, hogy a zsidó hallgatók (növendékek) száma az egyetem vagy a főiskola illető karára (osztályára) felvett összes hallgatók (növendékek) számának hat százalékát, a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem közgazdasági karának közgazdasági és kereskedelmi osztályán a hallgatók számának tizenkét százalékát ne haladja meg. Ez a rendelkezés nem terjed ki az egyetemek hittudományi karának és a hittudományi főiskoláknak a hallgatóira (növendékeire).” ZEBERY LAJOS és TÉRFY BÉLA (1939) 110. old. A végrehajtási utasításban – eltérően az 1920-as numerus clausus törvénytől – a zsidókvótát alkalmazandónak írták elő a művészeti főiskolákon is, az „elsőéves” hallgató fogalmát kiterjesztették az olyan felsőbb éves hallgatókra is, akik egy-egy karra vagy szakra első ízben jelentkeztek. Az 1939. évi IV. tc. a zsidókat eltiltotta az állami alkalmazástól, tanári munkától és a sajtóban, illetve színházakban betöltött „vezető” pozícióktól. A 9. bekezdés az értelmiségi szabadfoglalkozásokban 6%-os kvótát állított fel. Elrendelte a hatósági ipari és kereskedelmi engedélyek felülvizsgálatát, és az iparengedélyek esetében a zsidók arányát 6%-ban maximálta, a zsidóknak az állami megrendelésekből való részesedését 6%-ban korlátozta, elrendelte, hogy a zsidó tulajdonban lévő mezőgazdasági ingatlanokat a tulajdonosoknak át kell adniuk, a magánvállalatoknál értelmiségi alkalmazásban álló zsidók arányát 12%-ban korlátozta.

⁵¹⁴ A képviselőház bizottsági ülését idézi LADÁNYI ANDOR (2005) 67. old.

nyi Egyetem közgazdasági karának közgazdasági és kereskedelmi osztályán a kvótát nem 6, hanem 12%-ban állapította meg, és pedig azért, hogy ez összhangban legyen a zsidótörvény 17. bekezdésével, amely a gazdasági magánvállalatoknál dolgozó értelmiségi alkalmazottak arányát 12%-ban maximálta. Hóman minisztériumának V/I-es ügyosztálya a második zsidótörvény bevezetésekor bizalmas köriratban elrendelte a 6%-os zsidókvóta alkalmazását a középiskolák első évfolyamára történő felvételeknél is, mert – amint az utasítás fogalmazott – „Az 1939: IV. tc. szelleméből az következik, hogy a zsidó tanulók az ország zsidó lakosságának a keresztény lakossághoz viszonyított százalékos arányszámának mértékéig vehetők csak fel.”⁵¹⁵ Számos gimnáziumban A és B osztályokat hoztak létre, az A osztályokba a keresztények, a B osztályokba a zsidók kerültek, a zsidó gyerekeket a cserkészetből és a leventeoktatásból kitiltották.

A második zsidótörvény általános indoklását Teleki Pál fogalmazta meg.⁵¹⁶ De Hóman Bálint volt az, aki egy évvel később, 1940 novemberében egy újabb – az egyetemi felvételeket szabályozó – törvény indoklásában a numerus clausus egész, húszéves történetét áttekintette.⁵¹⁷ Hóman áttekintése teljes egészében megegyezik azzal a képpel, amely a munka elkészítésekor a forrásokból kirajzolódott.

Kiindulásként Hóman leírta, hogy az 1920-as numerus clausus törvény célja az volt, hogy „az értelmiségi pályákra aggasztó mértékben tóduló zsidóság számát az egyetemek és főiskolák padjai között olyan mértékre szorítsa vissza, amely a zsidóság országos arányszámának megfelel”. Ezután kitért arra, hogy a törvényt „a folyton súlyosbodó nemzetközi gazdasági nyomás és a külföldi közvéleményben egyre fenyegetőbbben fellépő ellenséges érzés nyomasztó hatása alatt” módosítani kellett, azonban az új, 1928-as törvény „a zsidókra vonatkozó korlátozó rendelkezéseket” csupán „alaki hatállyal” szüntette meg. Az 1928-as foglalkozási kvótát a zsidók korlátozásának „közvetett eszközöként” írja le: „Ezek a rendelkezések (ti. a foglalkozási kvóta) közvetett kényszermegoldást jelentettek olyan körülmények között, amikor az elől már ismertetett nemzetközi helyzetben közvetlen törvényes intézkedés nem volt célszerű a zsidóságnak az értelmiségi pályákra özönlésével szemben. Ezért kellett akkor a zsidóság nyílt

megnevezése helyett az egyetemi és főiskolai ifjúság felvételi sorrendjében – nem egészen szerencsés körülírással – előtérbe állítani azoknak a társadalmi rétegeknek gyermekeit, amelyek a zsidóság terjeszkedésével szemben leginkább védelemre szorultak.” Hóman kitért arra is, hogy a zsidók korlátozását a kultuszminisztérium 1928 után alkalmi intézkedésekkel valósította meg. „Az 1928: XIV. tc. végrehajtásában mindamellett hivatali elődeim a zsidóság egyetemi és főiskolai felvételének korlátozását esetről-esetre kiadott intézkedésekkel lényegében továbbra is fenntartották mindaddig, amíg ez a kérdés az 1939: IV. tc. megalkotásával újabb és átfogóbb törvényes szabályozáshoz jutott.”⁵¹⁸

A második zsidótörvény bevezetése – Hóman leírásának megfelelően – nagy változást már nem hozott, hiszen bevezetésének évére, 1939-re a zsidók aránya az egyetemeken jóval a törvényben meghatározott 6%-os kvóta alá, 3% köré csökkent. Az antiszemita diákegyesületek és a szélsőjobboldali politikusok ennek ellenére azt követelték, hogy a kormány haladjon tovább a megkezdett úton, és minden zsidót tiltson ki az egyetemről, rendelje el a numerus nullust. A kultuszminiszter, Hóman Bálint a parlamentben helyeselte a követelést, és a visszacsatolás után újjászervezett kolozsvári egyetem több szakára (orvosi, bölcsészeti, matematikai-természettudományi) nem is engedélyezte zsidók felvételét.

A háborús kormányok azonban 1944 márciusáig a numerus nullusról mindezek ellenére nem hoztak törvényt, igaz, az egyetemeken úgysem volt már néhány tucattól több zsidó diák. A helyzet csak a németek bevonulását követően változott meg, amikor Horthy Miklós kormányzó a hatalmat Sztójay Döme kormányának adta kézbe. A katonai események miatt a Sztójay-kormány 1944 áprilisában felfüggesztette ugyan az egyetemi tanévet, azonban így is volt gondja rá, hogy május 20-án – a zsidók deportálásának megkezdését követően – utasítást adjon az egyetemi numerus nullus bevezetésére, igaz, ennek gyakorlati jelentősége nem volt már. Az őszi félév kezdetén, 1944 szeptemberében a Lakatos-kormány kultuszminisztere, Rakovszky István megtiltotta a zsidó diákok beiratkozását.⁵¹⁹ Néhány hét múlva megtörtént a nyilas hatalomátvétel, rá két hétre pedig ismét felfüggesztették az oktatást.

⁵¹⁵ K. FARKAS CLAUDIA (2010) A körirat levéltári jelzete: MOL VKM K 592-1940-3-54654.

⁵¹⁶ K. FARKAS CLAUDIA (1999).

⁵¹⁷ A törvény „az egyetemi és főiskolai hallgatók felvételének szabályozásáról” szólt, és hatályon kívül helyezte az 1920-as numerus clausus törvényt, valamint az 1928-as módosítást, minthogy ezekre a második zsidótörvényben történt szabályozás után már nem volt szükség.

⁵¹⁸ Indoklás „az egyetemi és főiskolai hallgatók felvételének szabályozásáról” szóló törvényjavaslathoz, *Felsőházi Irományok*, 1939. IV. kötet. 187–188. old. (1940. november 15.)

⁵¹⁹ LADÁNYI ANDOR (2005) 74. old.

A front közeledtével egyidejűleg bezáródtak az egyetemek kapui is. Ezáltal – tanárok és diákok nélkül üresen álló – egyetemeken megvalósult a numerus nullus is. A pusztítás közepette így ért véget az 1920-ban megindult mozgalom, amely a zsidó diákok kizorítását tűzte ki célul.

A numerus clausus zsidókvótája – egy átmeneti és csekély enyhülés ellérére – a Horthy-korszak egészében érvényesült. A korszak huszonöt éves történetében tizennégy éven át (1920–1928, 1939–1945) hatályos törvény volt. Valamelyest enyhített formában, leplezett módon a foglalkozási kvóta keretében érvényesült 1928 és 1933 között, majd pedig az 1934 és 1939 között eltelt öt évben – noha hivatalosan nem volt hatályban – miniszteri utasításra még a húszas éveknél is szigorúbban érvényesítették. A törvény tényleges alkalmazása tehát a korszak egészében lényegében folyamatos volt. Nem állja meg tehát a helyét az az állítás, hogy a numerus clausus 1928-as módosítása után a zsidóellenes diszkrimináció eltűnt a magyar intézményrendszerből, és az egyetemi zsidókvótát csupán egy évtized múltán, külső nyomásra vezették be újra.

Kronológia

1907. január 16. Parlamenti felszólalásában Hencz Károly az egyetemekre, Kmety Károly pedig a középiskolákra javasolja bevezetni az izraelita diákok számának korlátozását.

1918

május 26. Prohászka Ottokár püspök „Pro juventute catholica” c. cikkében követeli a keresztény egyetemisták előnyben részesítését a zsidókkal szemben az *Alkotmány* c. lapban.

június 22. Az *Alkotmány* c. lap követeli, hogy a zsidókérdést tűzzék politikai napirendre.

július 31. Prohászka Ottokár püspök a főrendiházban arról beszél, hogy a magyar népet meg kell védeni a zsidóság „intelligenciában túltengő” erejétől.

szeptember 11. Prohászka Ottokár püspök „Elég volt-e?” című cikkében a zsidóság lehetőségeinek korlátozását követeli az *Alkotmány* c. lapban.

1919

augusztus 7. Az orvoskar tanácsülésén három professzor javasolja, hogy a nők felvételét az orvoskaron a legszűkebb körre korlátozzák.

augusztus eleje A főváros felsőoktatási intézményeiben egyetemi karhatalmi alakulatok jönnek létre a rend fenntartására, a baloldali érzelmű és zsidó hallgatók eltávolítására.

augusztus 6–10. Zsidó hallgatók elleni atrocitások kezdődnek a budapesti egyetemeken.

augusztus 10. A VKM egyetemi ügyosztályának vezetője figyelmezteti a Műegyetem rektorát, hogy „teljesen törvényellenes a zsidó hallgatók kizárása”.

augusztus 10. A VKM 4.507/1919 sz. rendelete hatályon kívül helyezi a tanácskormány oktatási és művelődési rendelkezéseit.

augusztus 14. A „műegyetemi keresztény magyar ifjúság” memorandumban követeli „az összes zsidók és bolsevisták kitiltását” az egyetemekről.

augusztus 18. Megalakul a Magyar Egyetemi és Főiskolai Országos Nemzeti „Turul” Szövetség előkészítő bizottsága.

augusztus 22. Friedrich István miniszterelnök utasítja Huszár Károly vallás- és közoktatási minisztert, hogy akadályozza meg az antiszemita erőszakoskodásokat az egyetemeken. A VKM szeptember végéig elrendeli az egyetemek bezárását.

A Magyarországi Cionista Szervezet beadványában biztosítja a kormányt gazdasági támogatásáról és együttműködési szándékáról. Egyúttal kéri az antiszemita uszítások és atrocitások megfékezését.

A Pázmány Péter Tudományegyetem orvoskari bizottsága javaslatot fogalmaz meg „a hallgatók numerus claususára”. A jelentést Hoór Károly és Bársony János professzorok jegyzik. Korlátozni javasolják a nők részvételét a felsőfokú oktatásban. Mindazon hallgatókat, akik részt vettek a forradalmakban, kizárni javasolják.

augusztus 27. A Pázmány Péter Tudományegyetem tanácsa megtárgyalja az orvoskari indítványt. Ekkor jelenik meg először a nemzetiségi/faji kvóta terve: Kmoskó Mihály, a hittudományi kar dékánja javasolja, hogy „az egyes karok vallás, előmenetel, faj szerint állapítsák meg azt az arányszámot, amely szerint a hallgatóul való beiratkozás megtörténik”. A hittudományi kar a tanácsülésen felveti, hogy az arányszámot az egyes „nemzetiségekre” is ki kell terjeszteni.

szeptember 6. A Műegyetem tanácsa – a vegyészmérnöki osztály kezdeményezésére – a numerus clausus életbe léptetése mellett foglal állást, és felkéri az egyetem osztályait a részletek kidolgozására.

szeptember 17. A Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsész kara szótöbbséggel elfogadja Fináczy Ernő professzor előterjesztését, amely jogellenesnek nyilvánítja a nemzetiségi és faji arányosságra tett javaslatokat, mert ezeket „kizárják azok az állami alaptörvények, amelyek kimondják, hogy a magyar állam minden polgára felekezeti és nemzetiségi különbség nélkül egyenlő jogú”.

szeptember 25. A Pázmány Péter Tudományegyetem rektori értekezletén tájékoztatják a VKM ügyosztályvezetőjét, hogy „az ifjúságnak egy nagy tömege erős szervezetbe tömörülve [...] érvényesíteni akarja akaratát, hogy [...] egyetlen zsidót sem engednek szigorlatra, sem pedig beiratkozásra”.

szeptember 27. A jobboldali diákok követelik – „egyrészt a szénnégre, másrészt az ifjúságnak még mindig izgatott hangulatára” hivatkozva – az egyetemek bezárását. Huszár Károly vallás- és közoktatásügyi miniszter átmenetileg elrendeli a két budapesti egyetem bezárását. Az oktatás 1920 tavaszán indul újra.

A Pázmány Péter Tudományegyetem jogi kara szótöbbséggel elfogadja az orvoskar és a hittudományi kar javaslatát. A numerus clausust úgy kell bevezetni, hogy a felvételek során „be kell tartani a nemzetiségi, vallási és faji arányosságot”.

november 12. A Zsidó Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Szövetsége megtartja első közgyűlését. (1927-ben a Magyar Izraelita Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Egyesülete veszi át a szerepét.)

december 4. A Pázmány Péter Tudományegyetem Egyetemi Tanácsa határozatában a numerus clausus bevezetése mellett foglal állást. A VKM figyelmébe ajánlja a hittudományi és a jogi karok azon javaslatát, hogy „a numerus clausus rendszerére való áttérés esetében, a hallgatóknak a világi karokra való fölvétele alkalmával, a különböző vallásfelekezetekhez és [...] fajokhoz tartozók csak az ország népességéhez viszonyított számarányban vétessenek föl”. Doleschall Alfréd, a budapesti jogi kar dékánja összefoglaló jelentésében hangsúlyozza, hogy a numerus clausus „a zsidóság túltengése ellen irányul”, a társadalom és az állam „elemi önvédelmi érdeke indokolja, sőt követeli, hogy a nemzetiségi vagy faji jellegüknél fogva destruktív elemek [...] háttérbe szoríttassanak”.

december 9. A Turul Szövetség a Gólyavárban nagygyűlést rendez az „egyetemi zsidókérdésről”.

1920

január 2. Közzéteszik a 272/1920 sz. miniszterelnöki rendeletet a budapesti közgazdaság-tudományi kar megszervezéséről. A kar az 1920/1921. tanévben kezdi meg a működését.

január 28. A Pázmány Péter Tudományegyetem Egyetemi Tanácsa határozatában megállapítja, hogy „valósággal kultúrbotrány számba megy,

hogy ... tudományegyetemünk mind ez ideig az 1919/1920. tanévben való szabályszerű működését nem kezdhette meg". A numerus clausus ügyében azonnali ankét összehívását sürgetik.

február 7. Haller István vallás- és közoktatási miniszter értekezletet hív össze az egyetemi rektorok és dékánok részvételével. Egyetértének a hallgatói létszám korlátozásában, és abban is, hogy a szelekció módját az egyes tantestületek elhatározására kell bízni. Megállapodnak, hogy „a mérlegelésnél nem akarnak sem faji, sem felekezeti szempontokat érvényesíteni”. A miniszter bejelenti, hogy az ügyben a nemzetgyűlés fog határozni. Döntenek arról is, hogy az 1919/1920. tanévben egy négy hónapos pótszemeszter keretében kezdődik el az oktatás.

február 9. Megalakul a Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége, a MEFHOSZ. A Turul néhány hónap múlva kiválik a szervezethől, és bajtársi egyesületek szövetségeként működik tovább.

február 11. Megalakul a Hungária Magyar Technikusok Egyesülete.

Megjelenik a VKM 4.131/1920. sz. rendelete, melynek értelmében négy hónapos, de két félévnek számító „tanévet pótló tanfolyam” tartandó. A vizsgák február 16-án, a beiratkozások március 1-jén, az előadások március 16-án kezdődnek.

február 27. A VKM kiadja a február 11-i rendeletét módosító, 16990/1920 sz. rendeletet: az 1919/1920. tanévet pótló tanfolyamra beiratkozni jogosultak közül csak azok vehetők fel és bocsáthatók vizsgákra, „akik az ún. proletárdiktatúra alatt tanúsított viselkedésük szempontjából magukat igazolják”. Az egyetemi karhatalmi zászlóalj tagjainak nem kell igazolniuk magukat.

március 2. A budapesti tudományegyetem rektora elrendeli a beiratkozások felfüggesztését és az egyetem bezárását mindaddig, míg a karhatalom nem vonul ki az egyetem épületéből. Március 8-án a karhatalmi zászlóalj kivonul az egyetemről.

március 16. A Turul Szövetség – a rektor intézkedései elleni tiltakozásul – gyűlést tart a tudományegyetem kupolatermében, követeléseiket írásban is eljuttatják a parlamenti képviselőkhez. A beadványt aláíró szervezetek – a Turul, az ÉME országos elnöki konferenciája, az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga és a Keresztényszocialista Országos Szakszervezet Központi Titkársága – követelik, hogy a nemzetgyűlés „méltóztatásuk sürgősen törvényt hozni, hogy a zsidó faj, bármilyen vallású legyen is egyes egyedeiben, az összes főiskolákon csak abban az arányban vehessen részt, amely arány a Magyarországon lakó zsidóság és a többi lakosság összessége közt fennáll”.

március 17. Simonyi-Semadam Sándor miniszterelnök programadó beszédében megemlíti, hogy „a közoktatásügyi miniszter úrnak első feladata lesz az oktatás revízióját keresztülvinni nemzeti és keresztény szempontból”.

Simonyi-Semadam Sándor miniszterelnök a parlamentben felolvassa a Párizsban tartózkodó gróf Apponyi Albert levelét, amelyben a magyar békedelegáció elnöke figyelmezteti a kormányt, hogy a magyarországi közállapotok, az anarchiáról, az antiszemita különítményesekről és az atrocitásokról külföldre eljutó értesülések a delegáció pozícióit rendkívül rosszszul érintik.

április 26. Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter parlamenti felszólalásában bejelenti, hogy a numerus clausust meg kell valósítani, kontingentálni kell az egyetemi hallgatók számát.

április 28. Zákány Gyula képviselő, az ÉME egyik alelnöke indítványozza a nemzetgyűlésben az egyetemi numerus clausus törvényhozási úton való rendezését, és kiterjesztését a középiskolákra is.

Erekly Károly, a Keresztény Nemzeti Párt képviselője szerint a zsidókvóta bevezetésének fő célja, hogy „a zsidóság milliárdos jövedelmét törvényes alapon, jogosan a politikai hatalom birtokában tőlük elvegyük”.

május 8. Műegyetemi diákok határozatban követelik, hogy a nemzetgyűlés „az egyetemi zsidókérdést megoldó törvényjavaslatot rövidesen tűzze tárgyalásra”.

június 4. A budapesti tudományegyetem és a Műegyetem mintegy három-ezer hallgatója, a numerus clausus kérdésének megvitatása után, memorandumban szólítja fel a kormányt, hogy „intézményes nemzetvédő politikára térjen át”. Korábban küldöttséget menesztettek Prohászka Ottokár nemzetgyűlési képviselőhöz, és vele is közölték, hogy „a jövő tanévet ... megkezdeni csak akkor lehet, ha a numerus clausust addig törvénybe iktatják”.

A trianoni békekötés aláírása napján Budapesten antiszemita tüntetést rendeznek, 85 zsidó megsebesül.

június 10. A vallás- és közoktatásügyi miniszter – a Pázmány Péter Tudományegyetem Egyetemi Tanácsának javaslatára – 54 orvostanhallgatót, a Tanácsköztársaság idején tanúsított magatartása miatt, kizár minden hazai egyetemről.

június 29. A Turul Szövetség nagygyűlést tart a Gólyavárban. A numerus clausus bevezetésével kapcsolatos követeléseiket memorandumban közlik a VKM-mel. Kiindulópontjuk: „Csonka-Magyarországon csak magyarnak van joga élni, létét, fenntartását biztosítani.”

Megalakul a katolikus ifjúsági bajtársi egyesület, a Foederatio Americana.

június Megjelenik a 113.240/1920 VKM-rendelet a középiskolai felvételi vizsgákról. (A köznyelvben „középiskolai numerus claususként” emlegetett rendeletet 1924-ben eltörlik.)

július 4. Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter a kormány elé terjeszti, és az egyetemeknek is elküldi a numerus clausus törvény első hivatalos tervezetét. A javaslat szövegében még nem szerepel nemzetiségi kvóta.

július 21. A kormány megtárgyalja a numerus clausus törvény tervezetét.

július 22. Teleki Pál miniszterelnöki programbeszédében ígéretet tesz „a keresztény társadalom érdekeinek intézményes megvédésére”.

Haller István vallás- és közoktatási miniszter betérjeszti a parlamentben a tudományegyetemekre, a Műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaság-tudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról szóló, ún. numerus clausus törvényjavaslatot.

július 27. Az ÉME egy csoportja betör egy körúti kávéházba, ahol a zsidó vendégeket véresre verik, egy bankigazgatót és egy zsidó ügyvédet megölnek.

július 28. Budaváry László képviselő, az ÉME egyik vezetője átfogó „fajvédelmi törvény” megalkotását indítványozza a nemzetgyűlésben. Javaslat szerint a törvényhozás ne csak az oktatásban, hanem az élet valamennyi területén alkalmazzon zsidóellenes intézkedéseket.

augusztus 5. A MEFHOSZ – parlamenti képviselők és a jobboldali ifjúsági szervezetek vezetőinek részvételével – ankétot szervez a numerus clausus törvényjavaslatról. Prohászka Ottokár püspök, az ülés elnöke itt fogalmazza meg az általános helyesléssel fogadott javaslatát: kerüljön bele a törvény szövegébe, hogy a „fajok és nemzetiségek aránya szerint történjék a felvétel”.

augusztus 9. A nemzetgyűlés pénzügyi és közoktatási bizottsága megtárgyalja a numerus clausus törvényjavaslatot. Együttes jelentésükben javasolják, hogy a törvény 1. §-ába kerüljön be, hogy az egyetemekre „csak olyan egyének iratkozhatnak be, kik nemzethűségi s erkölcsi tekintetben feltétlenül megbízhatók”.

augusztus 11. A kormánypárt – Prohászka Ottokár elnökletével – megtárgyalja a numerus clausus törvényjavaslatot. Bernolák Nándor képviselő, a debreceni egyetem jogi karának professzora fogalmazza meg a nemzeti-ségi, faji és vallási arányszám megállapításának szükségességét. (A követ-

kező, augusztus 24-i értekezleten Bernolák Nándor képviselőre bízzák a „nyílt” numerus claususra vonatkozó egyéni módosító indítvány benyújtását.)

augusztus 20. Haller István vallás- és közoktatási miniszter rendeletben szabályozza az 1920/1921. tanévre felvehető hallgatók létszámát.

szeptember 1. Az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, a Turul Szövetség és az Ébredő Magyarok a nemzetgyűlésnek címzett beadványukban javasolják, hogy a zsidókvótát a középiskolákra is terjesszék ki, valamint „azokra a pályákra, melyeken most a zsidóság túltengő arányban van, mindaddig zsidó ne engedtessek, míg a helyes arányszám helyre nem jön”.

szeptember 2–21. A numerus clausus törvényjavaslat parlamenti vitája (szeptember 2., 3., 16–18., 20–21.). A vitában 20 képviselő szólal fel, 13 mellett, 7 ellene. A szeptember 21-i részletes vitában Bernolák Nándor formálisan is előterjeszti – a szeptember 3-án, az általános vitában már kifejtett – módosító indítványát a nemzetiségi kvóta létrehozásáról. A törvényjavaslat végszavazásán a 219 képviselőből mindössze 64-en vannak jelen, közülük 57-en szavaznak igennel.

szeptember 21. A nemzetgyűlés leszavazza Sándor Pál képviselő indítványát egy zsidó egyetem felállításáról.

szeptember 22. Ereky Károly a parlamentben a kormányt azzal támadja, hogy „semmi sem történik a zsidóság letörésére”.

szeptember 26. Kihirdetik az 1920. évi XXV. törvénycikket a tudományegyetemekre, a Műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaság-tudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról (ún. numerus clausus).

szeptember 27. Megjelenik a 123.033/1920 sz. VKM-rendelet az 1920. évi XXV. tc. végrehajtásáról. A rendelet mellékletében található a népesség anyanyelv szerinti megoszlására vonatkozó adatok azzal a megjegyzéssel, hogy az „izraelitákat külön nemzetiségnek” tekintik. A rendelet megerősíti, hogy csak az elsőéves felvételik esetében lehet a zsidókvótát érvényesíteni.

október 11–31. Az elfogadott numerus clausus törvény „hiányosságaira” hivatkozással egyetemi zavargások kezdődnek. A budapesti tudományegyetem központi épületében a jobboldali ifjúsági szervezetek tagjai elállják a bejáratokat, a belépőket igazoltatják, a felsőbb évfolyamokra járó zsidó diákokat megverik, elveszik az irataikat, és kidobják őket az épületből. A rektor október 14-én felfüggeszti a beiratkozásokat, az oktatás nem indul el. Az atrocitások áttérjednek a többi egyetemre és főiskolára is.

október 13. A minisztertanács ülésén napirendre kerülnek az egyetemi botrányok. A kormány úgy dönt, hogy az egyetemi beiratkozások kérdésében a lehető legszigorúbban fog eljárni.

október 14. A Turul Szövetség 40 képviselője találkozik Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszterrel. Követeléseiket szóban és írásban is megfogalmazza: „a numerus clausus kiterjesztése az összes főiskolákra, a szerzett jogok nem létezése és végül az ifjúságnak az igazoló bizottságokba való bevonása”.

Ugyanezen a napon a MEFHOSZ küldöttsége is felkeresi a minisztert. Egyrészt élesen elítéli az egyetemen történő rendbontásokat, másrészt támogatják a Turul követeléseit.

október 19. A VKM kiadja a numerus clausus törvény végrehajtási utasítását módosító 136.515/1920 sz. rendeletet. E szerint azokon a karokon, ahol az igazoló eljárás még nem fejeződött be, az igazolóbizottságok a bajtársi egyesületek által kiküldött két-két taggal kiegészíthetők. A bizottságokba delegált ifjúsági tagok „az iratokba betekinthetnek, de csak consultatív szavazattal bírnak”.

október vége A tudományegyetemeken újraindulnak a beiratkozások, és megkezdődik az oktatás.

november 11. A budapesti bölcsészkaron úgy döntenek, hogy a jövőben nem engedélyezik a Galilei-kör tagjainak beiratkozását. A többi kar csatlakozása után az Egyetemi Tanács is hasonló határozatot hoz.

1921

március 3. A minisztertanács hosszas vita után elfogadja a Honvédelmi Minisztérium előterjesztését az egyetemi zászlóaljak további fenntartásának szükségességéről – Hegedűs Lóránt pénzügyminiszter módosító javaslatával – 1921 júliusáig. A megszűnő zászlóaljak tagjait „besorozzák” az egyetemi sportegyesületek tagjai közé, és „MAFC Diákotthon” és „Tudományegyetemi Internátus” fedőnév alatt működnek, majd 1921 őszétől a Nemzeti Munkavédelem (NMV) műegyetemi és tudományegyetemi csoportját alkotják.

április 11. A debreceni egyetem a „Debreceni Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetem” nevet veszi fel.

június 16. A nemzetgyűlés elfogadja az 1921. évi XXV. törvénycikket a *kolozsvári és pozsonyi m. kir. tudomány egyetem ideiglenes áthelyezéséről*. A tri-

anoni béke folytán székhelyét veszített kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemet Szegeden, a pozsonyi Erzsébet Tudományegyetemet Pécssett helyezik el.

november A Joint Foreign Committee of the Jewish Board of Deputies, az Anglo-Jewish Association és az Alliance Israélite Universelle közös beadvánnyal fordul a Népszövetséghez a magyarországi numerus clausus ügyében. Lucien Wolf angol zsidó politikus, a *Times* külpolitikai újságírója, a Népszövetséghez intézett 1921-es beadványában kifejti, hogy a magyar numerus clausus ellentétes a trianoni szerződés 56., 57. és 58. cikkelyével. A Népszövetség Tanácsa tárgyalja az ügyet, de döntést nem hoz.

A 91.487/1921 sz. bizalmas VKM-rendelet a numerus clausus törvény rendelkezéseit azokra is kiterjeszti, akik külföldi egyetemi stúdiumok után Magyarországon kívánják folytatni a tanulmányaikat.

1922

A nemzetgyűlésben egymást követték a törvény eltörlésére benyújtott javaslatok: 1922 és 1924 között nyolc ilyen javaslat bukott meg a szavazáson. Bethlen István nyíltan ellenezte az eltörlésre tett javaslatokat.

július 20. Az erdélyi magyar egyházak püspökei a numerus clausus törvény eltörlését kérik a magyar kormánytól, mert ez könnyítene a kisebbségbe került magyarok helyzetén.

szeptember 18. A Népszövetség közgyűlése egyhangúlag felveszi Magyarországot a tagjai közé.

szeptember 30. A Népszövetség Tanácsa részletes tájékoztatást kér a magyar kormánytól a numerus clausus törvény alkalmazásáról. Bánffy Miklós külügyminiszter a válaszában tagadja, hogy a zsidók esetében a törvény súlyos korlátozásokat jelentene. A Népszövetség a választ tudomásul veszi, de további adatokat kér a felvételi eljárásokról.

október A pécsi egyetemen a jobboldali diákok véresre verik zsidó társaikat a kémiaagyakorlaton. A rektor felfüggeszti az egyetemi gyakorlatokat, az évfolyam valamennyi hallgatójának félétet kell ismételnie.

december 16. Gömbös Gyula képviselő, az Egységes Párt alelnöke, parlamenti felszólalásában követeli a numerus clausus bevezetését a gazdasági élet egészében.

1923

január A magyar kormány eljuttatja a Népszövetségnek a felvételi eljárásokról kért adatokat. A statisztikák vizsgálatára a Népszövetség egy háromtagú bizottságot jelöl ki. A bizottság – az adatok alapján – elítélő véleményt alakít ki a numerus clausus törvényről.

március 15. Budapesten egyetemi diákok tüntetnek a *Szózat* és a *Nép* című antiszemita lapok mellett és az *Est Lapok* ellen.

március 16–17. Zsidó hallgatók elleni atrocitások kezdődnek az Állatorvosi Főiskolán és a közgazdasági egyetemen. Az oktatás átmenetileg szünetel.

nyár A pécsi egyetemisták bojkottal fenyegetőznek, és tüntetésen követelik, hogy az egyetemi tanács tartsa be a numerus clausus törvényt. Az ország összes egyeteméhez intézett memorandumukban követelik, hogy tanársegédnek és demonstrátornak zsidókat ne lehessen alkalmazni, valamint minden egyetem vizsgálja felül a beiratkozott zsidó diákok diákstátuszát.

1924

január 4. Sándor Pál képviselő, az OMIKE elnöke határozati javaslatot terjeszt a nemzetgyűlés elé, amelyben javasolja a numerus clausus törvény hatályon kívül helyezését, és egy zsidó egyetem felállítását. A javaslatot le-szavazzák.

június 4. Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter a parlamentben kijelenti, hogy a numerus clausus törvény sorsa azon múlik, hogy az európai nagyhatalmak milyen engedményeket hajlandók tenni a határok kérdésében.

szzeptember 23. Egy szélsőjobboldali újságíró ellen izgatás címen indított eljárásban a Kúria megállapítja, hogy „jogsabályaink szerint a magyar zsidóság nem alkot sem külön nemzetiséget, sem külön társadalmi osztályt”.

1925

január eleje A Joint Foreign Committee újabb petíciót terjeszt a Népszövetség elé a numerus clausus törvény ügyében, amelyben a zsidók faji, nemzetiséggé vagy vallássá nyilvánításának kérdését is felvetik.

január 1. Lucien Wolf másodszor is a Népszövetséghez fordul, kérvényszerelve, hogy a szervezet vigye a magyar numerus clausus ügyét a hágai Nemzetközi Bíróság elé. A Népszövetség az ügyet nem a hágai törvényszék, hanem a Népszövetség Tanácsa elé terjeszti.

május 19. A magyar kormány a Népszövetségnek címzett jegyzékében kifejti, hogy a numerus clausus törvény „szándékosan kerül minden utalást a vallási kisebbségre [...] hiszen az egyénnek hatalmában áll vallását bármikor megváltoztatni”.

augusztus 18. A Népszövetség Tanácsa által kiküldött bizottság kérdésére, miszerint a kormány tervezi-e a numerus clausus törvény módosítását, Walkó Lajos külügyminiszter rövid válaszában közli, hogy nem merül fel a törvény vagy alkalmazása megváltoztatásának szükségessége.

november 23. A zsidó hitközség – Bethlen István miniszterelnök intenciójára, Vázsonyi Vilmos képviselő megfogalmazásában – egyhangú határozatot fogad el: „Mi magyarok vagyunk, a magyarság részének valljuk magunkat, és a békeszerződés, mely nemzetünk gyásza, nem lehet a mi jogunk forrása. [...] a numerus clausus ügyét idehaza akarjuk elintézni a magunk kormányával és a magunk törvényhozásával. Tehát semmiféle külföldi tényezőhöz nem fordultunk és nem is fordulunk segítségért, ezt, még ha jó szándékból fakad is, magunktól elhárítjuk.”

december 10. A Népszövetség Tanácsa napirendre tűzi a numerus clausus törvény kérdésének tárgyalását. Tudomásul veszi a magyar kormányt képviselő Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter érvelését és ígéretét, miszerint a törvény kivételes és átmeneti rendelkezés, és módosítani fogják, amint azt a társadalmi helyzet megengedi.

december 1–17. Klebelsberg és Vázsonyi szaválása a nemzetgyűlésben.

december 17. A nemzetgyűlésben, Vázsonyi Vilmos képviselő kérdésére, hogy a kormány népfajnak vagy felekezetnek tekinti-e a zsidóságot, Bethlen István miniszterelnök válasza: „az a törvény, amely a numerus claususról hozatott, népfajnak, illetőleg nemzetiségnek deklarálta a zsidóságot [...] Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a kormánynak ez volna az álláspontja.”

1926

szeptember 9. Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter – elfogadva a Pesti Izraelita Hitközség áprilisi kérelmét – rendelkezik, hogy az egyetemekre és főiskolákra jelentkező kikeresztelkedett zsidókat a keresztény folyamodókkal azonos elbírálásban kell részesíteni.

október eleje Lucien Wolf levele Hegedűs Lóránt volt pénzügyminiszterhez arról, hogy elkészült a numerus clausus diszkriminatív gyakorlatáról általa szerkesztett fehér könyv, amelyet decemberben a Népszövetség, illetve a hágai Nemzetközi Bíróság elé terjeszt.

október 22. Hegedűs Lóránt levele Bethlen István miniszterelnökhöz, amelyben felajánlja, hogy közvetít Lucien Wolf és a magyar kormány között. Bethlen Hegedűs levelét Klebelsberg Kunó kultuszminiszterhez továbbítja véleményezésre.

november 3. Klebelsberg Kunó válaszlevele Bethlen Istvánnak, amelyben Hegedűs közvetítési javaslatát elutasítani tanácsolja. Klebelsberg a levélben kijelenti, hogy „a törvényt majd revideálnunk kell”, mert az valóban ellentétes a nemzetközi joggal, de a változtatás nem eredményezhet olyan helyzetet, hogy „zsidó egyetemi hallgatók ezreit megint nyakára bocsásuk a nemzetnek”.

november 16. Bethlen István miniszterelnök, a Vigadóban tartott választási beszédében nyilvánosan bejelenti, hogy a numerus clausus törvényt módosítani fogják.

1927

május 13. A képviselőház leszavazza Fábián Béla javaslatát a numerus clausus módosítására.

szeptember 2. A Népszövetség Tanácsa bejelenti, hogy a szövetség napirendjére veszi a magyar kormány panaszát Romániával szemben az optánsbirtokosok ügyében.

szeptember 4. Az Alliance Israélite Universelle és a Joint Foreign Committee ismét a Népszövetséghez fordul a numerus clausus törvény ügyében.

szeptember 14. Lucien Wolf személyes levélben a Népszövetség főtítkárához fordul a numerus clausus ügyében.

szeptember 17–18. A Népszövetség Tanácsa – a magyar kormány panasza nyomán – megtárgyalja a magyar–román optánsvitát. Döntés nem születik, a tárgyalást elnapolják a következő, decemberi ülésre.

október 7. Lucien Wolf ismételten formális panaszt tesz a Népszövetségnél a magyar kormány ellen. A Népszövetség szabályai értelmében a magyar numerus clausus vitát a decemberi ülés napirendjére kell venni.

október 19. Bethlen István miniszterelnök az Egységes Párt értekezletén bejelenti, hogy a kormány a numerus clausus törvényből törölni fogja a zsidókra vonatkozó megszorítást.

november 18. Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter – a minisztertanács november 4-i hozzájárulását követően – beterjeszti az 1920. évi XXV. törvénycikk módosítására vonatkozó törvényjavaslatot.

november A bajtársi egyesületek plakáton tiltakoznak a numerus clausus tervezett módosítása miatt. Igazoltatják és megverik a zsidó diákokat, megakadályozzák, hogy bejuthassanak az egyetemekre. A zavargások miatt a kormány 1928 tavaszára halasztja a törvény módosítását.

december 2. Bethlen István tájékoztatja a Népszövetséget a numerus clausus törvény tervezett módosításáról, valamint – megbízottak útján – megbeszélést folytat a külföldi zsidó szervezetek képviselőivel.

1928

február 9. Megkezdődik az 1920. évi XXV. tc. módosítására vonatkozó törvényjavaslat vitája a képviselőházban. A törvénymódosítást február 24-én, 139:34 arányban fogadják el. A felsőház márciusban tárgyalja és fogadja el a módosító javaslatot.

február 13. Az egyetemisták tüntetésekkel és sztrájkokkal tiltakoznak a numerus clausus törvény tervezett enyhítése ellen.

március A külföldi zsidó szervezetek újabb petícióval fordulnak a Népszövetséghez, a módosításban rejlő diszkriminatív lehetőségek miatt. A Népszövetség nem foglalkozik a beadvánnyal, a magyar numerus clausus ügyét befejezettnek tekinti.

április 26. Megjelenik az 1928. évi XIV. tc. a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról szóló 1920. évi XXV. törvénycikk módosításáról. A módosítás eltörli a „népfajok és nemzetiségek” szerinti korlátozást,

előírja azonban, hogy a „különféle” foglalkozási ágakhoz tartozók gyermekei megfelelő arányban jussanak az egyetemekre és főiskolákra.

október 15–25. Egyetemi tüntetések kezdődnek a numerus clausus törvény enyhítése miatt.

október 17. Az egyetemi felvételi bizottságok nem tartják be az 1928. évi XIV. tc. végrehajtási utasításának előírásait, ezért Klebelsberg Kunó miniszteri leiratban ad utasítást 14 jelesen érettségizett zsidó jelentkező felvételére. A diákok neveit a parlamentben is nyilvánosságra hozza. A bejelentést követő zavargások és véres verekedések miatt néhány napra bezárják a fővárosi, a pécsi és a debreceni egyetemet.

1929

október 25. A minisztertanács ülésén Walkó Lajos külügyminiszter kijelenti, hogy „igen ártanak az ország prestigének a főiskolákon állandóan ismétlődő zsidóüldözések és diákzavargások”. Bethlen István miniszterelnök felszólítja Klebelsberg Kunó kultuszminisztert, hogy szüntesse meg a kifogásolt antiszemita jelenségeket.

1931

augusztus 27. Károlyi Gyula miniszterelnök parlamenti bemutatkozó beszédében kiemeli, hogy „úgy az én egyéni felfogásom, mint az egész kormánynak felfogása az, hogy ebben az országban semmi szempontból felekezeti különbséget tenni nem szabad”.

1932

október A szegedi és a budapesti tudományegyetemen erőszakos akciók során követelik, hogy a zsidó hallgatók felvételét az eredeti, 1920-as törvény szerint korlátozzák.

november 14. Atrocitások kezdődnek a debreceni egyetemen. A „Keresztény Magyar Ifjúság” memorandumban követeli, hogy a felvételinél „a már nagyon is kiterjesztett numerus reductus a legszigorúbban betartassék”.

november 26. A Magyar Nemzeti Diákszövetség – a jobboldali radikális egyetemisták csúcsszerve – memorandumban kéri Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi minisztertől az 1928-as törvénymódosítás hatályon kívül helyezését.

november 29. Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter a képviselőházban – egy interpellációra adott válaszában – kijelenti, hogy „minden eszközzel biztosítani fogom a tanulás szabadságát az egyetemeken minden diák részére, társadalmi és felekezeti különbség nélkül”.

1933

november–december A válság okozta költségvetési megszorítások miatt a debreceni egyetemen súlyos atrocitások kezdődnek, fizikailag bántalmazták a zsidó hallgatókat, utcai tüntetésekre is sor kerül. A megmozdulások a budapesti, a pécsi és a szegedi egyetemekre is kiterjednek. A szervezők az eredeti numerus clausus törvény visszaállítását követelik. Az oktatás szünetel.

november 20. A műegyetemi ifjúsági szervezetek Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszterhez írott memorandumukban követelik, hogy „mindaddig zsidó hallgatók az egyetemekre felvételt ne nyerhessenek, ameddig a zsidóság országos számarányának megfelelő percentuális érték el nem éretett”.

november 29. Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter a képviselőházban – miután ismételten elítéli az egyetemi atrocitásokat – kifejti, hogy „feltétlenül el kell érünk azt az eredményt, hogy a magyar keresztény ifjúság és a zsidó ifjúság között az egyetemen nem lesz semmiféle arányban eltérés az országos arányszámhoz képest”.

december 7. Gömbös Gyula miniszterelnök és Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter az egyetemi ifjúság vezetőivel találkoznak. A miniszterelnök kijelenti, hogy bár az 1928. évi XIV. tc. módosítására nem kerül sor, az egyetemi felvételi bizottságok a gyakorlatban meg fogják valósítani a zsidó jelentkezők felvételének az 1920. évi XXV. tc. szerinti korlátozását.

1934

január 16. A minisztertanács ülésén Keresztes-Fischer Ferenc belügy-miniszter bejelenti, hogy a következő tanévben be fogják tartani a „zsidó arányszámot”.

1935

november 20. A szegedi egyetemen az Emericana szervez demonstrációt a zsidó hallgatók ellen.

november 29. Mintegy 60–80 jogi kari és műegyetemi hallgató megzavarja az egyetemi előadásokat, a zsidó hallgatókat kiküldik a tantermekből. Az oktatás néhány napig szünetel.

1936

december 2. A Turul Szövetség nagygyűlésén a Hungária képviselője „a zsidóságnak fájja nyilvánítását és a numerus claususnak eszerint való alkalmazását” követeli.

1937

február 24. Turul-sapkás egyetemistákból álló csoport a budapesti bölcsészkaron tanuló zsidó diákokat inzultálja. A pécsi egyetemen megakadályozzák, hogy a zsidó hallgatók részt vehessenek az előadásokon.

május 11. Bethlen István parlamenti felszólalásában tiltakozik a készülő zsidótörvény ellen. Megengedhetetlennek tartja, hogy a polgári jogegyenlőség elvén vallási, származási alapon sérelem essék.

szeptember 15. Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter a rektorokkal tartott értekezleten bejelenti, hogy a numerus clausus „faji arányszáma már be van tartva”. Arra kéri a rektorokat, hogy az újabb tüntetésektől tartsák vissza az ifjúságot.

október A Trefort-kertbe meghirdetett tüntetésen a jobboldali diákszervezetek a numerus nullust követelik. Császár Elemér bölcsészkar dékán kérésére a rendőrség közbelép, és 19 hallgatót előállítanak.

1938

április 8. Darányi Kálmán miniszterelnök a képviselőházban beterjeszti az ún. I. zsidótörvényt.

április 23–24. Az Emericana – Pécsen tartott országos diétáján – határozatban követeli, hogy az egyetemi felvételek során szigorúbb mértéket alkalmazzanak a kikeresztelkedett zsidókkal szemben.

május 5. 59 magyar író, művész és tudós tiltakozik a készülő zsidótörvény ellen.

május 29. Megjelenik az 1938. évi XV. tc. *a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról* (az ún. I. zsidótörvény). A törvény kimondja, hogy az egyes szakmai kamarákba zsidók csak olyan arányban nyerhetnek felvételt, hogy arányuk a kamarai tagok 20%-át ne haladja meg.

december 23. A kormány beterjeszti a képviselőházban a II. zsidótörvény tervezetét. A törvényjavaslat még nem tartalmaz a numerus claususra vonatkozó rendelkezést.

1939

március 8. Teleki Pál miniszterelnök az ifjúsági szervezetek vezetőivel „egyeztet” a II. zsidótörvényhez benyújtandó, a numerus claususra vonatkozó módosító indítványról.

március 11. Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter fogadja az ifjúsági szervezetek vezetőit, és megígéri, hogy az egyetemi numerus clausust az általuk kért módon fogják biztosítani.

április 11. Magyarország kilép a Népszövetségből.

május 5. Megjelenik az 1939. évi IV. tc. *a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról* (az ún. II. zsidótörvény). A törvény a zsidók arányát az értelmiségi foglalkozásokban 6%-ban állapítja meg. A 7. § kimondja, hogy „az egyetemek és a főiskolák első évfolyamára zsidót csak olyan arányban lehet felvenni, hogy a zsidó hallgatók (növendékek) száma az egyetem vagy a főiskola illető karára (osztályára) felvett összes hallgatók (növendékek) számának hat százalékát, a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem közgazdasági karának közgazdasági és kereskedelmi osztályán a hallgatók számának tizenkét százalékát ne haladja meg”.

július 25. Megjelenik a 7.300/1939 ME-rendelet az 1939. évi IV. tc. 7. §-ának végrehajtásáról. A végrehajtási utasításban – az 1920-as nume-

rus clausus törvénytől eltérően – a zsidókvótát alkalmazandónak írják elő a művészeti főiskolákon is, és elsőéves hallgatónak tekintik az olyan felsőbbéves hallgatókat is, akik egy-egy karra vagy szakra első ízben jelentkeznek.

nyár Titkos VKM-rendelet a középiskolai numerus clausus bevezetéséről. A minisztériumi indoklás kimondja, hogy „Az 1939:IV. tc. szelleméből az következik, hogy a zsidó tanulók {a középiskolákban} az ország zsidó lakosságának a keresztény lakossághoz viszonyított százalékos arányszámának mértékéig vehetőek fel.”

1940

november 15. Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter az egyetemi és főiskolai hallgatók felvételének szabályozásáról szóló törvényjavaslat (1940. évi XXXIX. tc.) indoklásában visszatekintést nyújt a numerus clausus történetéről.

1941

augusztus 8. Életbe lép az 1941. évi XV. tc. *a házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. tc. kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fájvédelmi rendelkezésekről* (az ún. III. zsidótörvény).

november 11. A képviselőház ülésén, a VKM 1942. évi költségvetésének tárgyalása során, Tömböly Dénes kormánypárti képviselő előadói beszédében kijelenti, hogy „elvként kell leszögeznünk azt, hogy zsidó ne részesülhessen magyar felső oktatásban”, hozzátéve, hogy „az egyetemeken a zsidókérdésben nem a törvény betűjét, hanem a törvény szellemét kell irányadónak venni”.

1944

március 31. Megjelenik az 1210/1944 ME sz. kormányrendelet a zsidók közszolgálatának és közmegbízatásainak, továbbá ügyvédi működésének megszüntetéséről.

április 13. A háborús viszonyok miatt lezárják az 1943/1944-es tanévet.

április 25. Megjelenik az 1540/1944 ME sz. rendelet a zsidók értelmiségi munkakörben való alkalmazásának és foglalkoztatásának megszüntetéséről.

április 30. Megjelenik az 10.800/1944 ME sz. rendelet a magyar szellemi életnek a zsidó szerzők írói műveitől való megóvásáról.

május 6. Megjelenik a 8.700/1944 VKM-rendelet, amely a zsidó tanulóknak megtiltja az iskolai egyenruha viselését.

május 12. Megjelenik a 8.960/1944 VKM-rendelet a zsidóknak iskola, tanfolyam vagy tanulótthon fenntartására adott engedély megvonásáról.

május 20. Antal István igazságügyi és egyben vallás- és közoktatásügyi miniszter szóbeli utasítást ad, hogy a zsidóknak az ország közéletéből, kulturális és gazdasági életéből való kirekesztése tárgyában készítendő törvényjavaslatba iktassanak be egy szakaszt az egyetemi-főiskolai numerus nullus bevezetéséről. Erre azonban már nem kerül sor.

június 24. Megjelenik a 11.300/1944 ME sz. rendelet a zsidó szerzők műveinek a közforgalomból való kivonásáról.

december 5. Megjelenik a 960/1944 BM-rendelet az utak, utcák és terek elnevezésének megváltoztatása tárgyában.

október 29. Az oktatást felfüggesztik, az 1944/1945-ös tanév gyakorlatilag el sem indul.

1945

január 19. Megjelenik a 444/1945 ME sz. rendelet a zsidó származású tanulóknak a középiskolák, középfoké iskolák és szakiskolák tanulói sorából való törlése tárgyában.

március 17. A 200/1945 ME-rendelet hatályon kívül helyezi a zsidótörvényeket. (2. §. Megállapítja az ideiglenes nemzeti kormány, hogy ezek a törvények és rendelkezések a magyar nép alkotmányos érzületével szemben állnak és a polgárok közötti teljes egyenjogúságot ünnepélyesen újból nyilvánítja.)

1946

november 15. Megjelenik az 1946. évi XXV. törvény a magyar zsidóságot ért üldözés megbélyegzéséről és következményeinek enyhítéséről.

Bibliográfia

Dokumentumok, törvénytárak, levéltári források, statisztikák

Magyar Törvénytár (www.complex.hu/1000) (2012. 09. 29)
Magyarországi Rendeletek Tára

Országgyűlés Iratai

Nemzetgyűlési Napló

Felsőházi Napló

Képviselőházi Napló

Nemzetgyűlési Irományok

Felsőházi Irományok

Képviselőházi Irományok

Levéltári források

Magyar Országos Levéltár

MOL K 636 (VKM Töredék Iratok)

MOL K 592-1940-3-54654 (VKM)

MOL K 28 (Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály)

MOL P 4 330 (Andrássy Gyuláné naplója)

MOL K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, a digitális változatot lásd:
http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT_ID=131345&MT=1 (2012. 07. 29.)

MOL K 468-1927-1931-B/17 (Teleki Pál levele 1927. január 23., Bethlen István levele, 1927. január 31.)

Egyetemi Levéltárak

BME (Budapesti Műszaki Egyetem) Levéltára, *Egyetemi tanácsi jegyzőkönyvek*
ELTE Levéltár, Rectori Hivatal, *Egyetemi tanácsi jegyzőkönyvek*
ELTE Levéltár, Bölcsészeti Kar üléseinek jegyzőkönyve
Pécsi Egyetemi Levéltár, *Elnöki iratok*
Pécsi Egyetemi Levéltár, *Rectori hivatali iratok*
SOTE Levéltár, *A budapesti kir. Magyar Pázmány Péter tudományegyetem orvoskari tanártestülete üléseinek jegyzőkönyvei*
SOTE Levéltár, *Budapesti egyetem és a menekült egyetemek orvoskarainak összehívott ülésének jegyzőkönyve*, 1920. november 22.
Szegedi Tudományegyetem Általános Orvostudományi Kar, Dékáni Hivatal Irattára

Statisztikák

Magyar Statisztikai Évkönyv
Magyar Statisztikai Közlemények

MTI

MTI Hírkiadás, [http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1, \(2011. 12. 07\)](http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1, (2011. 12. 07))
MTI Bizalmas Értesítések [http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1, \(2011. 02. 07\)](http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1, (2011. 02. 07))

Folyóiratok, újságok

A Nép
Actes de la recherche en sciences sociales
Alkotmány
Beszélő
Budapesti Hírlap
Budapesti Negyed
Café Babel
Délmagyarország
East European Jewish Affairs
East European Quarterly
Educatio
Egyenlőség

Egyháztörténeti Szemle

Élet és Irodalom
Fejérmegyei Napló
Gyulai Hírlap
Hetek
History Today
Hungarian Studies
Iskolakultúra
Jewish Telegraphic Agency, Daily News Letter
Journal of Modern History
Kétezer
Korunk
Magyar Hírlap
Magyar Narancs
Magyarság
Médiakutató
MONE
Mozgó Világ
Múlt és Jövő
Múltunk
Neveléstörténeti Füzetek
A Nép
Népszabadság
Népszava
Népújság
Összetartás
Pesti Élet
Pesti Hírlap
Pesti Napló
Regio
Rubicon
Sic Itur ad Astra
Statisztikai Közlemények
Statisztikai Szemle
Századok
Társadalomtudomány
Történelmi Szemle
Ujság

Ungarn Jahrbuch
Valóság
Világosság

Felhasznált irodalom

A zsidókérdés Magyarországon – A Huszadik Század Körkérdése. Budapest, 1917, http://www.fszek.hu/mtda/_Zsidokerdes.pdf (2012. 08. 31.)

ABLONCZY BALÁZS (2004): Teleki Pál és a zsidótörvények. *Rubicon*, 2. sz.

ABLONCZY BALÁZS (2005/a): *Teleki Pál*. Budapest, Osiris

ABLONCZY BALÁZS (2005/b): *Vázlat a magyar konzervativizmusról*. http://www.reformatus.hu/confessio/2005_4/tema_2.htm (2011. 11. 24.)

ANDORKA RUDOLF (1979): Az egyetemi és főiskolai hallgatók társadalmi összetétele. 1898–1942. *Statisztikai Szemle*, 2. sz.

ARADI GÁBOR (2002): *A San Remo-i tárgyalások magyarországi előkészülete*. http://www.natarch.hu/szemle/20023/aradi.htm#_ftnref4 (2011. 11. 24.)

ASZTALOS JÓZSEF (1932): *A magyar főiskolai hallgatók statisztikája az 1930/31. tanévben*, Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal

ASZTALOS JÓZSEF (1934): *A magyar főiskolai hallgatók statisztikája az 1932/33-as tanévben*. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal

BANGHA BÉLA (1920): *Magyarország újjáépítése és a kereszténység*. Budapest, Szent István Társulat

BARTA RÓBERT (1990): A numerus clausus és a baloldali magyar zsidó politikai közvélemény. *Sic Itur ad Astra*, 4/1–2.

Bethlen István gróf beszédei és írásai (1933). Budapest, Genius

Bethlen István emlékirata, 1944 (1988). (szerk. ROMSICS IGNÁC) Budapest, Zrínyi Kiadó

BETHLEN PÁL (1925) (szerk.): *A magyar zsidóság almanachja*. Budapest, Franklin

BENE LAJOS (1935): A mérnökök szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Budapest, *Statisztikai Közlemények*, 71/4.

BÉKÉS MÁRTON (2008): *Az ellenforradalom két arca Vas megyében*. <http://www.vasiszemle.t-online.hu/2008/06/bekes.htm> (2011. 11. 24.)

BIBÓ ISTVÁN (1984): Zsidókérdés Magyarországon, in: HANÁK PÉTER (szerk.): *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*, Budapest, Gondolat. Az első publikáció éve: 1948

BIHARI PÉTER (2008): Antiszemitizmus az első világháború Magyarországn. *Beszélő*, 13/2. szám. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/antiszemizmus-az-elso-vilaghaboru-magyarorszagan> (2008. 02. 01.)

BIHARI PÉTER (2008): *Lövészárkok a hátországban*. Budapest, Napvilág Kiadó

BODO, BELA (2004): Paramilitary Violence in Hungary After the First World War. *East European Quarterly* 38/2.

BOJTÁR ENDRE (2009): A litvákok. *Kétezer*, 2009. december

BRAHAM, RANDOLPH L. (1997): *A népiértés politikája: a Holocaust Magyarországon*, Budapest, Belvárosi Könyvkiadó

BRAHAM, RANDOLPH L. (2005): Előszó, in: MOLNÁR JUDIT (szerk.) *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, Balassi Kiadó

COHEN, ISRAEL (1914): *Jewish Life in Modern Times* (Zsidó Élet a Modern Időkben). London, Methuen, 1914. <http://www.ibiblio.org/yiddish/Book/Cohen/icohen.html> (2011. 11. 24.)

COLE, TIM (2001): Hungary, the Holocaust, and Hungarians: Remembering Whose History?, in: *Hungary and the Holocaust, Confrontation with the Past*. Symposium Proceedings, Center for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust Memorial Museum

DEÁK, FRANCIS (1928): *The Hungarian-Rumanian land dispute: a study of Hungarian property rights in Transylvania under the treaty of Trianon*. Columbia University Press

DREWEK, PETER (2000): *Limits of Educational Internationalism: Foreign Students at German Universities Between 1890 and 1930* (Az oktatás nemzetköziségének határai: külföldi diákok német egyetemeken 1890–1930). German Historical Institute, Bulletin 27, Fall, 2000. <http://www.ghi-dc.org/publications/ghipubs/bu/027/b27drewkframe.html> (2006. 02. 01)

EÖRSI ISTVÁN (2004): Telcki szobra. *Magyar Hírlap*, 2004. 02. 16.

ERDÉSZ ÁDÁM (1998): A kolozsvári felekezeti közti magyar egyetem 1920–1921. *Történelmi Szemle*, 1998. 3–4.

FAZEKAS CSABA (2008): Prohászka Ottokár zsidóellenességéről. In: *Egyházatörténeti Szemle*, 2008. 4. sz.

FAZEKAS CSABA: Prohászka Ottokár és a numerus clausus, in: MOLNÁR JUDIT (szerk.): *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról*. Budapest, Nonprofit Társadalomkutató Egyesület

FEJTŐ FERENC (2000): *Magyarság, zsidóság*. Budapest, Historia Könyvtár

FINK, CAROLE (2004): *Defending the Right of Others, The Great Powers, the Jews, and International Minority Protection, 1878–1938*. Cambridge University Press

GÁNGÓ GÁBOR (2009): Az 1868. évi nemzetiségi törvény és következményei. *Korunk*, 2009. május

GÁRDONYI MÁTÉ (2005): Az antiszemitizmus funkciója Prohászka Ottokár és Bangha Béla társadalom- és egyházképében, in: MOLNÁR JUDIT

(szerk.): *A Holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, Balassi Kiadó

GERGELY JENŐ (1977): *A keresztényszocializmus Magyarországon, 1903–1923*. Budapest, Akadémiai Kiadó

GERLACH, CHRISTIAN–GÖTZ, ALY (2005): *Az utolsó fejezet – A magyar zsidók legyilkolása*. Budapest, Noran Kiadó

GERŐ ANDRÁS (2005): *A zsidó szempont*. Budapest, PolgART

GÖTZ, ALY (2007): *Hitler's Beneficiaries: Plunder, Racial War, and the Nazi Welfare State* *Hitler's Beneficiaries: How the Nazis Bought the German People*. Verso

GRATZ GUSZTÁV (1935): *A forradalmak kora: Magyarország története, 1918–1920*. Budapest, Magyar Szemle Társaság

GYÁNI GÁBOR–KÖVÉR GYÖRGY (2006): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris

GYURGYÁK JÁNOS (2001): *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, Osiris

HAJDU TIBOR (2005): A diplomások létszámnövekedésének szerepe az antiszemitizmus alakulásában, in: MOLNÁR JUDIT (szerk.): *A Holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, Balassi Kiadó

HAJDU TIBOR (2010): Kun Béla mint zsidó. *Élet és Irodalom*, LIV/27, 2010. július 9.

HALLER ISTVÁN (1926): *Harc a Numerus Clausus körül*. Budapest, a szerző kiadása

HILBERG, RAUL (1992): *Perpetrators, Victims, Bystanders. The Jewish Catastrophe, 1933–1945*. New York, Harper Collins

HORNER MIKLÓS (1931): Az utolsó tíz év magyar külpolitikája. *Korunk*, 1931. október. <http://www.korunk.org/?q=node/8&cv=1931&honap=10& cikk=5585> (2011. II. 24)

HOÓR KÁROLY (1923): *A numerus clausus a szegedi és a pécsi egyetemen*. Budapest, Centrum

HOÓR KÁROLY (1925): A numerus clausus. *MONE*, II. évfolyam, 4. szám

HUBAI LÁSZLÓ (1997): A szociáldemokrata párt részvétele a választásokon 1922–1947. <http://www.vokscentrum.hu/tanulm/index.php?jny=hun&mszkod=300012&tankod=2&tanulmid=14> (2009. 10. 13), *Múltunk*, 1997. 2. sz. 119–145.

HUSZTI JÓZSEF (1942): *Gróf Klebelsberg Kunó életműve*. MTA, Budapest, 1942

ILLYEFALVI I. LAJOS (1939): Az ügyvédek, orvosok és mérnökök szociális és gazdasági viszonyai Budapesten 1940–43, *Statisztikai Közlemények* 83/I., Budapest

JÄCKEL, EBERHARD (1984): *Hitler in History*. University Press of New England

JANIK GYULA (1933): *A magyar főiskolai hallgatók statisztikája az 1931/32. tanévben*. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal

JARAUSCH, KONRAD H. (1988): Removing the Nazi stain? The quarrel of the historians. *German Studies Review*, II/2 285–301.

K. FARKAS CLAUDIA (1999): Zsidótörvények – egy egyházi ember szemével, in: FAZEKAS CSABA (szerk.): *Fiatal egyháztörténészek írásai*, Miskolci Egyetem BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék, Miskolc 1999. <http://mek.oszk.hu/02000/02082/html/index.htm> (2012. 08. 31.)

K. FARKAS CLAUDIA (2010/a): *Az elkülönítés látható falai*. http://www.publikon.hu/application/essay/108_1.pdf (2010. 04. 07.)

K. FARKAS CLAUDIA (2010/b): *Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon, 1920–1944*. Budapest, Napvilág Kiadó

KARABEL, JEROME (2005): *The Chosen. The Hidden History of Admission and Exclusion at Harvard, Yale, and Princeton* (Kiválasztottak. A Harvard, Yale és Princeton Egyetemekre való bebocsátás és kizárás titkos történelme). New York, Houghton Mifflin

KARÁDY VIKTOR (1995): A numerus clausus és a zsidó értelmiség, in: KŐSZEG FERENC (szerk.): *Vázsonyi Vilmos emlékezete*. Budapest, Beszélő Kiadó

KARÁDY VIKTOR (1997): *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon 1867–1945*. Budapest, Replika Kör

KARÁDY VIKTOR (2000): *Zsidóság Európában a modern korban*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó

KARSAI LÁSZLÓ (2004): Magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1920–1944. *Századok*, 138. évf. 2004. 6. sz. 1285–1304.

KARSAI LÁSZLÓ (2004): Még egy szobrot Teleki Pálnak? *Magyar Narancs*, 2004. 04. 19

KARSAI LÁSZLÓ (2006): Could the Jews of Hungary have survived the Holocaust? New Answers to an Old Question (Túlélhették volna a magyarországi zsidók a holokausztot? Új válaszok egy régi kérdésre), in: KOVÁCS, ANDRÁS–MILLER, MICHEL L. (Eds): *Jewish Studies at the Central European University*. Vol. IV. 2003–2005. Budapest, Jewish Studies Project–Central European University, 2006, pp. 63–78.

KATZBURG, NATHANIEL (1981): *Hungary and the Jews: Policy and Legislation, 1920–1943* (Magyarország és a zsidók: Irányvonal és törvényhozás 1920–1943). Jerusalem, Bar-Ilan University Press

KATZBURG, NATHANIEL (2002): *Zsidópolitika Magyarországon, 1919–1943*. Budapest, Bábel Kiadó

KÁDÁR GÁBOR-VÁGI ZOLTÁN (2008): „Rendszerváltások és pogromok”, *Népszabadság*, 2008. június 20. <http://www.nol.hu/archivum/archiv-496377> (2009. 10. 05.)

KEREPESZKI RÓBERT (2009/a): „A Turul Szövetség országos és debreceni szervezete (1919–1945), doktori értekezés. <http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/90265/5/ertekezes.pdf> (2012. 07. 11.)

KEREPESZKI RÓBERT (2009/b): *A Turul Szövetség*, in: ROMSICS IGNÁC (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*, Budapest, Osiris

KERSHAW, IAN (1982): „1933: Continuity or Break in German History”, *History Today*, Vol.33., Issue 1.

KEYNES, JOHN MAYNARD (1971): *The Economic Consequences of the Peace* (A béke gazdasági következményei). New York, Harper and Row

KIRÁLY SÁNDOR (2009): Az egyetemi hallgatóság társadalmi arculata Magyarországon a két világháború között, doktori értekezés. Debrecen, BTK

KOMORÓCZY GÉZA (2012): *A zsidók története Magyarországon, I–II.* Pozsony, Kalligram

KORNIS GYULA (1927): Az egyetemi oktatás főbb kérdései, Budapest, in: MARTONFFY KÁROLY (szerk.): *Magyar Felsőoktatás*. Az 1936. év december hó 10-től december hó 16-ig tartott országos felsőoktatási kongresszus munkálatai. Közzéteszi Hóman Bálint M. Kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter, Budapest

KOTSCHNIG, WALTER MARIA (1937): *Unemployment in the Learned Professions: An International Study of Occupational and Educational Planning* (Munkanélküliség a tudományos szakmákban: nemzetközi tanulmány a foglalkozási és oktatási tervezésről). London, Oxford University Press

KOVÁCS ALAJOS (1922): *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*. Budapest

KOVÁCS ALAJOS (1926): „Értelmiségünk nemzeti jellegének biztosítása”. *Társadalomtudomány*, 1926/4.

KOVÁCS ALAJOS (1938): *A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében*. Budapest, Egyesült Nemzeti Keresztény Liga

KOVÁCS ANDRÁS (szerk.) (1999): *A modern antiszemitizmus*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó

KOVÁCS ANIKÓ: „Adalékok a magyar revíziós mozgalom történetéhez”. *Regio*, 1994. 5. évf. 3.sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00019/pdf/05.pdf> (2012. 08. 31.)

KOVÁCS M. MÁRIA (1985): „Luttes professionnelles et antisemitisme: chronique de la montée du fascisme dans le corps médical hongrois 1920–1944.” *Actes de la recherche en sciences sociales*, 56

KOVÁCS M. MÁRIA (1994): *Liberal Professions and Illiberal Politics, Hungary from the Habsburgs to the Holocaust*. London, Oxford University Press

KOVÁCS M. MÁRIA (1994): A magyar feminizmus korszakfordulója. *Café Babel*, 1994, 1–2.

KOVÁCS M. MÁRIA (1994): A kisebbségek nemzetközi jogvédelmének csapdája. Vázsonyi Vilmos és a numerus clausus. *Beszélő*, 1994. április 7.

KOVÁCS M. MÁRIA (1995): A numerus clausus és az orvosi antiszemitizmus a húszas években. *Budapesti Negyed*, 8. évf. 2. sz.

KOVÁCS M. MÁRIA (2001): *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*. Budapest, Helikon

KOVÁCS, M. MÁRIA (2003): Hungary, in: PASSMORE, KEVIN (ed.): *Women, gender, and fascism in Europe, 1919–45*. Manchester, Manchester University Press

KOVÁCS M. MÁRIA (2005) A numerus clausus és a zsidótörvények összefüggéséről, in: MOLNÁR JUDIT (szerk.): *A Holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, Balassi Kiadó. Angol nyelven: "The Problem of Continuity between the 1920 Numerus Clausus and Post-1938 Anti-Jewish Legislation in Hungary." *East European Jewish Affairs* 35, no. 1 (2005), 23–32.

KOVÁCS, M. MÁRIA (2006): *The Case of the Teleki Statue: New Debates on the History of the Numerus Clausus in Hungary* (A Teleki-szobor: Vita a magyarországi numerus clausus történelméről), Jewish Studies at the Central European University, IV, 2003–2005

KOVÁCS M. MÁRIA (2011): Numerus clausus Magyarországon: 1919–1945, in: MOLNÁR JUDIT (szerk.): *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról*. Budapest, Nonprofit Társadalomkutató Egyesület

LADÁNYI ANDOR (1979): *Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben*. Budapest, Akadémiai Kiadó

LADÁNYI ANDOR (1994): A numerus clausus-törvény 1928. évi módosításáról. *Századok*

LADÁNYI ANDOR (1996): Nők. *Educatio*, 1996/3.

LADÁNYI ANDOR (2005): A numerus clausustól a numerus nullusig. *Múlt és Jövő*, 2005/1.

LADÁNYI ANDOR (2006): A kisebbséggé nyilvánítás kérdéséhez. *Múlt és Jövő*, 2006/1.

LADÁNYI ANDOR (2010): Az első zsidótörvény megszületése. *Múlt és Jövő*, 2010/2.

LEVENE, MARK (1992): *War, Jews and the New Europe, The Diplomacy of Lucien Wolf, 1914–1919*. London, Oxford University Press

MAIER, CHARLES (1988): *The Unmasterable Past: History, Holocaust and German National Identity*. Cambridge, MA, Harvard University Press

MARTON, KATI (2008): *Kilenc magyar, aki világgá ment és megváltoztatta a világot*. Budapest, Corvina

MÉHELY LAJOS (1932): *A numerus clausus mérlege*. Budapest, <http://betiltva.com/files/numerus.php> (2011. 02. 17.)

MILLER, L. MICHAEL (2006): A Numerus Clausus száműzöttjei a berlini felsőoktatási intézetekben 1920 és 1933 között. *Múlt és Jövő*, 2006/4.

MINK ANDRÁS (2004): *Teleki jövője*. <http://beszelo.c3.hu/04/04/09mink.htm> (2011. 11. 24.)

MONORI ÁRON (2003): A numerus clausus és a magyar katolikus sajtó 1919–1920. *Médiakutató*, No. 2. 2003. nyár

MYERS, DENYS PETER (1935): *A Handbook of the League of Nations, a comprehensive account of its structure, operation and activities*. World Peace Foundation

NAGY PÉTER TIBOR (1995) A numerus clausus – hetvenöt év után. *Világosság*, 1995/2. k.

NAGY PÉTER TIBOR (1996): Antiszemizmus és felsőoktatáspolitikai politika – a numerus clausus törvény jelentősége. *Neveléstörténeti Füzetek* 14. OPKM

NAGY PÉTER TIBOR (2004): *Keresztény konzervatív oktatáspolitikába rejtett szélsőjobbaldali fordulat*. <http://www.hier.iif.hu/hu/letoltes.php?fid=kutatasok/87> (2006. 06. 07.)

NAGY PÉTER TIBOR (2005): Az állami befolyás növekedése a magyarországi oktatásban, 1867–1945. *Iskolakultúra*, 2005/6–7. <http://oitk.tatk.elte.hu/sites/default/files/files/allamibefolyasesopponensi.pdf> (2011. 11. 24.)

NÉMETH ANDRÁS–PUKÁNSZKY BÉLA (1996): *Neveléstörténet. Pedagógia, nevelés/Nevelés- és iskolatörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó, <http://magyarirodalom.elte.hu/nevelestortenet/> (2012. 07. 29.)

NYERGES ANDRÁS (2009): *Kis Prohászka-breviárium*. <http://www.mozgovilag.hu/2009/02/07nyerges.htm> (2009. II. 24.)

O'BOYLE, LEONORE (1970): The Problem of an Excess of Educated Men in Western Europe, 1800–1850 (A magasan képzettek túlszaporodásának problémája Nyugat Európában, 1800–1850). *Journal of Modern History* 42.

OREN, DAN A. (2001): *Joining the Club. A History of Jews and Yale*. New Haven, Yale University Press

PÁLFY ZOLTÁN (2004): Nemzetállam és felsőoktatási piac. *Erdélyi Társadalom*, 2. évf., 2. szám, 2004. http://erdelyitarsadalom.adatbank.transindex.ro/pdffdok/et4_2k4_2_tanulmany_2_1.pdf (2009. II. 24.)

PAXTON, ROBERT (2005): *The Anatomy of Fascism*. London, Penguin

PELLE JÁNOS (1998): *Egyetemi antiszemitizmus a két világháború között*. http://www.hetek.hu/velemeney/199812/egyetemi_antiszemitizmus_a_ket_vilaghaboru_kozott. (2011. II. 24.)

PÓK ATTILA (2005): Bűnbakkeresés és holokauszt a rendszerváltás utáni Magyarországon, in: MOLNÁR JUDIT szerk.: *A Holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, Balassi Kiadó

PROHÁSZKA OTTOKÁR (1918a): Pro Juventute catholica, in: *Iránytű*. Sajtó alá rend.: SCHÜTZ ANTAL. Budapest, 1929. (Prohászka Ottokár összegyűjtött munkái, XXII.) 184–186. old. Első megjelenés: *Alkotmány*, 1918. május 26.

PROHÁSZKA OTTOKÁR (1918b): Elég volt-e?, in: *Iránytű*. Sajtó alá rend.: SCHÜTZ ANTAL. Budapest, 1929. (Prohászka Ottokár összegyűjtött munkái, XXII.) Első megjelenés: *Alkotmány*, 1918. szeptember 11.

PROHÁSZKA OTTOKÁR (1920): *The Jewish Question in Hungary* (A Zsidókérdés Magyarországon). The Hague

PROHÁSZKA OTTOKÁR (1922): A magyar keresztény irányzat a kereskedelemben, in: *Iránytű*. Sajtó alá rend.: SCHÜTZ ANTAL. Budapest, 1929.

(Prohászka Ottokár összegyűjtött munkái, XXII.) 297. old. Első megjelenés: *Fejérmegyei Napló*, 1922. február 21.

PROHÁSZKA OTTOKÁR (1923): Az ifjú nemzedékhez, in: *Iránytű*. Sajtó alá rend.: SCHÜTZ ANTAL. Budapest, 1929. Prohászka Ottokár összegyűjtött munkái, XXII. kötet, 313–318. old. Első megjelenés: *Cél*, 1923. november

ROMSICS IGNÁC (1991): *Bethlen István, Politikai életrajz*. Budapest, Magyar-ságkutató Intézet

ROMSICS IGNÁC (1999): *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris (3. jav., bőv. kiad.: 2005)

ROMSICS IGNÁC (2002): *Négyszemközt Romsics Ignác történésszel*. MH Online, 2002.03.08. <http://www.magyarhirnap.hu/cikk.php?cikk=46944> (2008. 08. 11.)

ROMSICS IGNÁC (2005): Telekiről – szakszerűen. *Élet és Irodalom*, 49/18.

ROMSICS IGNÁC (2008): Tudomásul kell venni, de nem nyaldosni a sebeket – Romsics Ignáccal beszélget Várnai Pál. *Szombat*, 2008. 09. 22. <http://www.szombat.org/%E2%80%99Etudomasul+kell+venni+de+nem+nyaldosni+a+sebeket%E2%80%99D.html> (2008. 09. 01.)

ROMSICS IGNÁC (2009/a) (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. Budapest, Osiris

ROMSICS IGNÁC (2009/b): Diktatúra, vagy demokrácia? Harag és elfogultság nélkül a Horthy-korszakról – Kósa Ferenc beszámolója Romsics Ignác előadásáról, *Gyulai Hírlap*, 2009. 10. 29., http://www.gyulaihirnap.hu/index.fcgi?rx=&item=&akadaly=&nyelv=hu&menuparam_8=936 (2009. 10. 22.)

RÜRUP, REINHARD (1999) A zsidókérdés a polgári társadalomban, és a modern antiszemitizmus keletkezése, in: KOVÁCS ANDRÁS (szerk.): *A modern antiszemitizmus*, Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó

- RÜRUP, REINHARD (2004): *Jewish Social History in the Nineteenth And Early Twentieth Century* (Zsidó társadalomtörténet a 19. és a korai 20. században). UCLA Center for European and Eurasian Studies, 2. <http://repositories.cdlib.org/international/cees/cnf/2> (2011. II. 24.)
- SPIRA, THOMAS (1972): Hungary's Numerus Clausus, the Jewish Minority and the League of Nations, in: *Ungarn Jahrbuch*, Mainz
- SYNNOT, MARCIA GRAHAM (1986): Anti-Semitism and American Universities: Did Quotas Follow the Jews? (Antiszemizmus és az amerikai egyetemek: a kvóták vajon a zsidókat követték?), in: GERBER, DAVID, A.: *Anti-Semitism in American History* (Antiszemizmus az amerikai egyetemeken). University of Illinois Press
- SZABOLCSI LAJOS (1993): *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931)* Budapest, MTA
- SZABÓ MIKLÓS (1989): *Politikai kultúra Magyarországon, 1896–1986*. Budapest, ELTE-MKKE, Medvetánc Könyvek
- SZABÓ MIKLÓS (2000): A modernizáció kiválasztott népe. *Mozgó Világ*, internetes kiadás, 26. évf. 9. szám, <http://epa.oszk.hu/01300/01326/00009/szep8.htm> (2012. 08. 31.)
- SZABÓ MIKLÓS (2003): *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Új Mandátum Könyvkiadó
- N. SZEGVÁRI KATALIN (1988): *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- SZÉKÁCS-SCHÖNBERGER ISTVÁN (2007): *Egy zsidó polgár gyermekkorá*. Budapest, Múlt és Jövő Könyvkiadó
- SZINAI MIKLÓS–SZÜCS LÁSZLÓ (1963) (szerk.): *Horthy Miklós titkos iratai*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- SZINAI MIKLÓS–SZÜCS LÁSZLÓ (1972) (szerk.): *Bethlen István titkos iratai*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó

- TELEKI PÁL (2000): *Válogatott politikai írások és beszédek*. Szerk. és utószó: Ablonczy Balázs. Budapest, Osiris
- UDVARVÖLGYI ZSOLT (2004): *Fejezetek a magyar szélsőjobboldal korai történetéből: fasiszták, kékingesek és a Meskó-párt*. <http://mek.oszk.hu/02100/02105/02105.doc> (2008. 09. 08.)
- ÚJSZÁSZI ILONA (2008): Időutazás a Délmagyarral: Perpatvar és numerus clausus. *Délmagyar.hu*, http://www.delmagyar.hu/szeged_hirek/idoutazas_a_delmagyarral_perpatvar_es_numerus_clausus/2074386/ (2008. 10. 18.)
- UJVÁRY GÁBOR (1991): Egyetemi ifjúság a „neobarokk társadalomban”. A bajtársi szövetségekről. *Valóság*, 1991/5.
- UNGVÁRY KRISZTIÁN (2000): „Sacco di Budapest”, 1919. Gheorghe Mărdărescu tábornok válasza Harry Hill Bandholtz vezérőrnagy nem diplomatikus naplójára. *Budapesti Negyed*, 2000, 3–4.
- UNGVÁRY KRISZTIÁN (2001): Értelmiség és antiszemita közbeszéd. *Beszélő*, 2001/6, beszelo.c3.hu/01/06/09ungvary.htm (2012. 07. 30.)
- UNGVÁRY KRISZTIÁN (2002): „Árjásítás” és „modernizáció”. Adalékok Imrédy Béla miniszterelnöki működéséhez és a zsidótörvények geneziséhez. Századvég, 7. évf., 26. sz.
- UNGVÁRY KRISZTIÁN (2004): Szobrot Teleki Pálnak? *Népszabadság*, 2004. 02. 17.
- VÁZSONYI VILMOS (1927): *Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai*. 2 köt., Budapest, Az Országos Vázsonyi-Emlékbizottság
- VONYÓ JÓZSEF (2001): *Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus*. Pécs, Pro Pannónia
- VONYÓ JÓZSEF (2011): Gömbös fajvédő csoportja és a numerus clausus, in: MOLNÁR JUDIT (szerk.): *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról*. Budapest, Nonprofit Társadalomkutató Egyesület

WATSON, CAMERON J. (1994): Ethnic Conflict and the League of Nations: the Case of Transylvania. *Hungarian Studies*/1–2 (1994) Budapest, Akadémiai Kiadó

WITTENBERG, JASON: *International Influences on anti-Jewish Legislation in Interwar Hungary*. <http://witty.berkeley.edu/Hungary.pdf> (2012. 03. 12.)

ZEIDLER MIKLÓS (nd.): *A Nemzetek Szövetsége és a magyar kisebbségi petíciók*. <http://szochalo.hu/szochalo/upload/zeidler.pdf>

ZEHÉRY LAJOS–TÉRFY BÉLA (1939): *A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939. IV. t.c. és annak végrehajtásáról szóló rendeletek*. Budapest, Grill

ZINNER TIBOR (1989): *Az Ébredők fénykora, 1919–1933*. Budapest, Akadémiai Kiadó

Képjegyzék

- 8–9. oldal. A numerus clausus törvény szövege. Forrás: MOL N 45 Lad. H - Ser. A - 1920: XXV. tc.
1. kép. A numerus clausus törvény végrehajtási utasítása. Forrás: 1920. évi 123 033 sz. V.K.M. sz. rendelet. *Magyarországi Rendeletek Tára* (1920), 1455–1460.
2. kép. Munkanélküli Budapesten, 1920-as évek. Forrás: Magyar Nemzeti Múzeum (MNM) Történeti Fényképtár
3. kép. Klebelsberg Kuno, 1920 körül MNM Történeti Fényképtár
4. kép. Az 1919-ben a budapesti Tudományegyetemen alapított bajtársi egyesület plakátja
5. kép. Kovács Alajos. Forrás: MNM Történeti Fényképtár
6. kép. A Turul Szövetség röplapja 1919–1920 körül. Forrás: MNM Aprónyomtatvány Gyűjtemény
7. kép. Hadimilliomosok. Könyvborító, Bíró Mihály, 1918
8. kép. A Turul Szövetség plakátja
9. kép. Bernolák Nándor, 1920-as évek. Forrás: MNM Történeti Fényképtár
10. kép. Plakát, 1919. ősz. Forrás: BTM Kiscelli Múzeum
11. kép. Horthy Miklós a Nemzeti Hadsereg élén bevonul Budapestre. 1919. november 16. Forrás: MNM Történeti Fényképtár
12. kép. Származási kategorizálás a Szegedi Egyetemen, 1923. Forrás: Jegyzőkönyv a m. kir. Ferenc József Tudományegyetem orvostudományi karának Szegeden 1923. évi január hó 12-én tartott V. rendkívüli üléséről, Szegedi Tudományegyetem Általános Orvostudományi Kar, Dékáni Hivatal
13. kép. Teleki Pál, 1920-as évek. Forrás: MNM Történeti Fényképtár
14. kép. Szabó Dezső. MNM Történeti Fényképtár

15. kép. A Teréz körúti Britannia Szálló, a különítményesek szálláshelye. 1919–1920. Forrás: MNM Történeti Fényképtár
16. kép. Az ÉME vezetősége, középen Budaváry László, 1920-as évek. Forrás: MNM Történeti Fényképtár
17. kép. Prohászka Ottokár 1915 körül. Forrás: MNM Történeti Fényképtár
18. kép. Bangha Béla az 1920-as években. Forrás: MNM Történeti Fényképtár
19. kép. Az ÉME tüntetése a trianoni békeszerződés ratifikálása ellen a Nemzeti Múzeum előtt 1920 őszén. Forrás: BTM Kiscelli Múzeum
20. kép. Egyetemi zászlóalj a budaörsi csatában IV. Károly második puccskísérlete során, 1921. október 23-án
21. kép. Bethlen István. Forrás: MNM Történeti Fényképtár
22. kép. Haller István, az 1920-as években. Forrás: MNM Történeti Fényképtár
23. kép. A zsidókvóta érvényesítése a szegedi egyetem elsőéves felvételi eljárásában, 1922/1923. Forrás: Jegyzőkönyv a m. kir. Ferenc József Tudományegyetem orvosi karának Szegeden 1922. szeptember 7-én tartott I. rendkívüli üléséről. Szegedi Tudományegyetem Általános Orvostudományi Kar, Dékáni Hivatal
24. kép. A szegedi orvoskar 1923. januári jelentése a zsidókvóta alkalmazásáról az első éves felvételiknél. 1923. január 12. Forrás: Szegedi Tudományegyetem Általános Orvostudományi Kar, Dékáni Hivatal
25. kép. Rupert Rezső 1928 körül. Forrás: MNM Történeti Fényképtár
26. kép. A Borsszem Jankó karikatúrája 1920-ból. 29. szám.
27. kép. A Hungária Egyesület Szittya szakosztálya az 1920-as években. Forrás: MNM Történeti Fényképtár
28. kép. Méhely Lajos 1920 körül. Forrás: MNM Történeti Fényképtár
29. kép. Bíró Mihály rajza a numerus clausus ellen, 1920. Forrás: MNM Levelezőlap Gyűjtemény
30. kép. Kéthly Anna 1925 körül. Forrás: MNM Történeti Fényképtár
31. kép. Vázsonyi Vilmos, 1910-es évek. Forrás: MNM Történeti Fényképtár
32. kép. *Egyenlőség*, 1927. november 26.
33. kép. Szily Kálmán 1930 körül. Forrás: MNM Történeti Fényképtár
34. kép. Kenyeres Balázs 1925 körül. Forrás: MNM Történeti Fényképtár
35. kép. 1934: „A jövő évben be fogják tartani a zsidó arányszámot.” Forrás: *Minisztertanácsi Jegyzőkönyv*, 1934. január 16. 5. old.

Névmutató

Ablonczy Balázs 11, 85, 114–116, 167, 198, 244
 Ajtai Miklós 207
 Alföldy Ede 39
 Almásy László 174
 Andorka Rudolf 35–36, 244
 Andrássy Gyuláné, gróf 68
 Angyal Pál 175
 Antal István 239
 Apponyi Albert, gróf 81–82, 174, 179, 192, 225
 Aradi Gábor 180, 244
 Asztalos József 151, 161, 244
 Avarffy Elek 31, 45, 92

Bakay Lajos 166, 168
 Balás Károly 166
 Baltazár Dezső 174, 198
 Bánffy Miklós 176–177, 181, 229
 Bangha Béla 100–101, 244
 Baracs Marcell 202–203
 Bárány Imre 92
 Bársony János 166–167, 222
 Barta Róbert 11, 244
 Bartos János 92
 Békés Márton 72, 245
 Bellot, Hugh H. L. 178, 183

Benárd Ágost 92
 Bene Lajos 245
 Beniczky Ödön 67, 110
 Berki Gyula 174
 Bernáth Béla 92
 Bernolák Nándor 23, 50–51, 65, 90–92, 166, 226–227
 Berzeviczy Albert 174
 Bessenyei Zénó 175
 Bethlen István, gróf 18, 21, 29, 41, 47, 49, 52, 55–56, 70–72, 75, 79, 91, 94–95, 101, 115, 120–125, 173–174, 179, 181–184, 186–187, 189–194, 196–199, 204, 210–212, 229, 231–234, 236
 Bethlen Pál 16, 29, 31, 40–41, 43, 93, 109, 141, 155, 164, 168, 173–174, 183, 245
 Bezerédj István 174
 Bibó István 11, 120, 245
 Bihari Péter 44, 100, 245
 Bleyer Jakab 92
 Boda Júlia 12
 Bodo, Béla 245
 Bojtár Endre 245
 Braham, Randolph Lewis 11–12, 245
 Breuer Marcell 165
 Bródy Ernő 33, 92, 175

Budaváry László 61, 85-86, 89, 92, 112, 226

Capa, Robert 164
Cohen, Israel 69, 246
Cole, Tim 246
Concha Győző 175
Cukor György 164
Czakó János 92

Csáky Imre 92
Császár Elemér 236
Csepeli György 12
Csernoch János 174
Csilléry András 166
Csontos Imre 92

Dánér Béla 92
Darányi Kálmán 216, 237
Darkó Jenő 166
Deák István 12
Deák, Francis 180, 246
Dénes István 174
Dési Géza 204
Dezsényi Katalin 12
Dréhr Imre 175
Dóczi Imre 40
Doleschall Alfréd 80, 166, 223
Doráti Antal 164
Drewek, Peter 69, 246
Drózdny Győző 40, 174
Drummond, Eric 182

Eberhardt Antal 92
Egyed Anna 12
Éhn Kálmán 175
Eörsi István 246
Erdész Ádám 246

Erdőhegyi Lajos 175
Ereky Károly 31, 61, 83, 92, 119, 225, 227
Ernszt Sándor 212
Esztergályos János 114

Fábián Béla 40, 179, 191, 232
Fangler Béla 82-83
Farkas Claudia, K. 11, 40, 59, 216, 218, 248-249
Farkas István 175
Farkas Pál 44
Fáy Gyula 92
Fazekas Csaba 11, 246, 248
Fejtő Ferenc 246
Fenyő Miksa 174
Ferdinandy Gyula 92
Fináczy Ernő 65, 175, 198, 222
Fink, Carole 246
Forgács Miklós 93, 175
Földes Dóra 12
Friedrich István 61-62, 222

Gaál Gaszton 174
Gángó Gábor 73, 247
Gárdonyi Máté 96, 247
Gerber, David A. 256
Gerencsér István 92
Gergely Jenő 247
Gerlach, Christian 247
Gerő András 12, 247
Giesswein Sándor 36-37, 104, 174-175
Glückstahl Samu 204
Gömbös Gyula 58, 62, 123, 125, 161, 193-194, 196, 200, 212, 214, 229, 235
Görgey István 175
Götz, Aly 247

Gratz Gusztáv 49, 110-111, 247
Grecsák Károly 43, 44
Grecsák László 174
Griger Miklós 92
Gunda Jenő 92

Gyáni Gábor 11, 35, 172, 247
Györki Imre 175
Győry Adrienn 12
Gyurgyák János 11, 67, 122, 247

Hadik János, gróf 174
Hajdu Tibor 11, 42, 49, 247
Hajós Kálmán 175
Halasy Nagy József 155
Haller István 16, 20, 23-24, 26-28, 40, 49, 64-65, 69, 82-84, 92, 94-95, 105, 107, 109, 130-131, 133-135, 140-141, 143, 145, 149-151, 153, 157, 170, 224-228, 247
Haller József 92
Hanák Péter 245
Hauser Arnold 164
Haypál Benő 174
Hegedűs Ilona 20
Hegedűs Lóránt 20, 174, 190, 228, 232
Hegymegi Kiss Pál 174
Héjj Imre 92
Hencz Károly 31, 54, 69, 221
Herrmann Miksa 92
Hevesy György 164
Hilberg, Raul 248
Hitler, Adolf 44, 58, 213
Hóman Bálint 56-58, 212-213, 215-216, 218-219, 235-238
Homonnay Tivadar 92

Hoór Károly 26-27, 53, 64, 94-95, 137, 143-144, 146-147, 149, 166-167, 222, 248
Horner Miklós 187, 248
Hornnyanszky Zoltán 92
Horthy Miklós 111, 125, 154, 197, 219
Hoyos Miksa, gróf 174
Hubai László 68, 248
Huber János 92
Huszár Károly 92, 110, 222-223
Husztai József 211-212, 248
Hüttl Hümér 174

Iklódy-Szabó János 92
Illyefalvi I. Lajos 248
Issekutz Béla 175

Jäckel, Eberhard 248
Jalšovszky Katalin 12
Janik Gyula 248
Jarausach, Konrad H. 248
Javos Antal 92

Kádár Gábor 67, 250
Kádár Lehel 77
Kállay Tibor 174
Karabel, Jerome 249
Karády Viktor 11, 23, 27, 34, 37, 66, 104-105, 107, 162, 164, 169, 249
Karafiáth Jenő 92, 212
Kármán Tódor 164
Károlyi Gyula, gróf 212, 234
Karsai László 11-12, 249
Katzburg, Nathaniel 67, 72, 123, 125, 164, 249-250
Kenyeres Balázs 159, 161, 166, 210
Kerepeszki Róbert 11, 31, 169, 250

Keresztes-Fischer Ferenc 58, 214, 236
 Kershaw, Ian 250
 Kéthly Anna 175, 197, 203
 Keynes, John Maynard 250
 Király Sándor 153, 250
 Kiss Péter 12
 Klebelsberg Kunó, gróf 18, 20-23, 28-30, 33, 50, 55-56, 70, 73-75, 79-80, 91, 93-94, 108, 138, 141, 144, 149, 153, 161, 166, 169, 171, 173-174, 187-191, 193-194, 197-200, 206-207, 209-212, 230-234
 Klopfer Judit 12
 Kmety Károly 54, 69, 221
 Kmoskó Mihály 65, 166, 222
 Koestler, Arthur 165
 Komoróczy Géza 250
 Korányi Frigyes, báró 92
 Korányi Sándor, báró 161
 Korda Sándor 164
 Kornis Gyula 159, 250
 Kósa Ferenc 255
 Kotsching, Walter Maria 172, 250
 Kovács Alajos 20, 28, 31-35, 37-39, 45, 52-53, 56, 63, 66, 101-109, 123, 133, 153, 162-165, 170, 201-202, 213, 250-251
 Kovács András 12, 249, 251, 255
 Kovács Anikó 183, 251
 Kovács Emil 92
 Kovács J. István 92
 Kovács József 92
 Kovács M. Mária 64, 109, 158, 251-252
 Kovács Nagy Sándor 175
 Könyves Tóth Lajos 175
 Kőszeg Ferenc 249

Kövér György 35, 172, 247
 Kuna P. András 92

Lackó Miklós 11
 Ladányi Andor 11, 13, 19, 27, 29, 43, 57-58, 71, 73, 77, 80, 82, 84, 90, 93, 108, 113-114, 118-119, 133, 144, 150, 154, 157, 159-160, 165-166, 171, 188-194, 202, 206-207, 210, 212-217, 219, 252
 Lakner Judit 12
 Laky Dezső 153
 Lázár Andor 216
 Lederer Sándor 194
 Legeza Pál 92
 Lendvai István 167
 Levene, Mark 252
 Lingauer Albin 31, 72, 92
 Lipták Pál 92
 Löw Immanuel 204
 Ludendorff, Erich 44
 Lukács György 174, 183

Magyary Zoltán 159, 210
 Maier, Charles 252
 Malasits Géza 115
 Mannheim Károly 164
 Marton, Kati 166, 252
 Mártonffy Balázs 12
 Mártonffy Károly 250
 Mátéffy Viktor 92
 Méhely Lajos 19, 166, 198-199, 253
 Meskó Zoltán 92
 Miller, L. Michael 164, 249, 253
 Mink András 253
 Moholy-Nagy László 165
 Molnár Judit 12, 245-247, 252, 254
 Monori Áron 253

Mussolini, Benito 164
 Myers, Denys Peter 180, 253

Nagy János 31, 92
 Nagy Péter Tibor 11, 253
 Nagy Vince 174
 Nagy Zsuzsa, L. 11
 Nánassy Andor 175
 Nansen Fridtjof 178
 Németh András 253
 Neumann János 164

Nyerges András 99, 253

O'Boyle, Leonore 254
 Oláh Dániel 92
 Orbók Attila 92
 Oren, Dan A. 254
 Ormándy Jenő 164

Örffy Imre 92
 Örkény Antal 12

Paczek Géza 92
 Pakots József 77-78, 175
 Pálffy Zoltán 25, 63, 254
 Pap József 174
 Passmore, Kevin 251
 Patacsi Dénes 92
 Paxton, Robert 254
 Pécsi Vera 12
 Pekár Mihály 138
 Pelle János 168, 254
 Perlaky György 92, 175
 Pesthy Pál 174
 Pető Sándor 49, 92, 175
 Petrassevich Géza 69
 Peyer Károly 175

Pikler Emil 175
 Pogonyi Szabolcs 12
 Pók Attila 12, 254
 Polányi [Károly] 164
 Polányi [Mihály] 164
 Prohászka Ottokár 16, 44-45, 47, 52-53, 62, 89-90, 92, 95-101, 103, 112, 114, 116, 154, 221, 225-226, 254-255
 Próhle Vilmos 92
 Pukánszky Béla 253
 Putnoky Móric 92

Rákosi Jenő 174
 Rakovszky István 219
 Rapp Dániel 12
 Rassay Károly 93, 175, 183
 Reischl Richárd 92
 Ritoók Zsigmond 166
 Romsics Ignác 11, 24, 67-68, 118, 121-123, 125, 177, 181, 183, 192, 245, 255
 Rubinek Gyula 92
 Rubinek István 175
 Rupert Rezső 42, 43, 50, 149, 170, 174
 Rürup, Reinhard 103, 255

Sabel János 92
 Salamon Konrád 116
 Sallay János 92
 Sándor Gábor 12
 Sándor Pál 45, 175, 227, 230
 Schandl Károly 27, 92
 Schiessl Henrik 92
 Schneider Márta 12
 Schneller István 118, 175
 Schütz Antal 154, 254-255
 Simonsits Elemér 174

Simonyi-Semadam Sándor 81, 225
Sipos Péter 11
Somogyi István 92
Spira, Thomas 177-178, 256
Strauss István 174
Stréter István 92
Synnot, Marcia Graham 256

Szabó Balázs 83, 92
Szabó Dezső 82, 103, 112
Szabó Gy. János 92
Szabó István, nagyatádi 92
Szabó István, sokorópátkai 21, 92
Szabó József 92
Szabó Miklós 11, 37, 45, 256
Szabó Sándor 175
Szabó Zoltán 175
Szabóky Jenő 92
Szabolcsi Lajos 11, 44-45, 67-68, 70, 122, 164, 174-175, 178-179, 184-185, 204, 211, 256
Szávay Gyula 174
Szegevári Katalin, N. 11, 63-65, 76, 134, 136-137, 155, 157-161, 191, 256
Székács-Schönberger István 166, 256
Szent-Györgyi Albert 168, 175
Szijj Bálint 175
Szilárd Leó 164, 166
Szily Kálmán 202
Színai Miklós 30, 79, 125, 190-191, 256
Szterényi József, báró 174, 181, 191
Sztójay Döme 219
Szűcs László 30, 79, 125, 190-191, 256

Talányi Ferenc 92
Tankovics János 175

Tasnádi Nagy András 217
Taszler Béla 92
Teleki Pál, gróf 47, 52, 75, 84-85, 89, 91-94, 101, 112, 114-119, 166-167, 181-182, 194, 197-199, 218, 226, 237
Teller Ede 164
Térffy Béla 59, 217, 258
Thomas Ferenc 92
Tisza István, gróf 45
Tomcsányi Vilmos 92
Tömböly Dénes 238
Turán Pál 207
Túri Béla 92

Udvarvölgyi Zsolt 257
Ugron Gábor 174
Újszászi Ilona 91, 257
Ujváry Gábor 113, 257
Ungváry Krisztián 11, 67, 114, 167, 257
Usetty Ferenc 92

Vági Zoltán 67, 250
Vámbery Rusztem 204
Várnai Dániel 107, 201
Vasadi Balogh György 173-174
Vass József 31, 92
Vázsonyi Vilmos 69-71, 108, 174, 184-186, 189, 231, 257
Veszprémy Dezső 156
Vonyó József 257

Walkó Lajos 181, 193, 210, 231, 234
Watson, Cameron J. 182, 257
Weiss Fülöp 181
Wigner Jenő 164
Wittenberg, Jason 257
Wlassics Gyula, báró 174

Wolf, Lucien 57, 79-80, 176-179, 183-184, 188, 190, 192, 194, 201, 205, 210-211, 229, 231-233
Wolff Károly 187
Wolkenberg Alajos 207

Zákány Gyula 62, 83, 225
Zehery Lajos 59, 217, 258
Zeidler Miklós 11, 180, 257
Zinner Tibor 42, 85, 110-112, 118, 258

X 200495

A könyv az 1920-as numerus clausus törvény történetének részletesen dokumentált, meghatározó feldolgozása. A törvény az I. világháború utáni Európa első antiszemita törvénye volt. Visszatekintve, Magyarországon a numerus clausus mintegy előzménye és bevezetője volt annak a folyamatnak, amely az 1930-as években számos zsidóellenes intézkedéshez, végül 1944-ben a Holokauszthoz vezetett. Kovács M. Mária professzor nélkülözhetetlen alpművet ad mindazok kezébe, akik a Horthy-korszak története és a magyar zsidóság sorsa iránt érdeklődnek.

Randolph L. Braham

Kovács M. Mária a Közép-európai Egyetem professzora. Korábban az ELTE, a University of Maryland és a University of Wisconsin-Madison tanára volt. A zsidótörvényekről írott könyve (*Liberal Professions, Illiberal Politics*) angolul 1994-ben jelent meg az Oxford University Press, 2001-ben pedig magyarul (*Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus*) a Helikon Kiadó kiadásában.

3600 Ft

YTÓL SÚJTVA

943.9.19

K80

Kovács M. Mária

Kovács M. Mária

Törvénytől sújtva

A NUMERUS CLAUSUS MAGYARORSZÁGON, 1920-1944